Fernand Braudel | Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras

Fernand Braudel

YÖNETİMİNDE

Akdeniz

TARİH, MEKÂN, İNSANLAR VE MİRAS

metis

Fernand Braudel
yönetiminde

Akdeniz

Mekân, Tarih, İnsanlar ve Miras

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com

Akdeniz: Mekân, Tarih, İnsanlar ve Miras
Fernand Braudel

Fransızca Basımlar: La Méditerranée, l'Espace et l'Histoire,
Arts et Métiers Graphiques, 1977;

La Mediterranée, les Hommes et l'Héritage,
Arts et Métiers Graphiques, 1977;

© Metis Yayınları, 2007

İlk Basım: Ekim 2007
İkinci Basım: Kasım 2008

Daha önce ayrı ciltler olarak yayımladığımız
Akdeniz: Mekân ve Tarih (1990) ile
Akdeniz: İnsanlar ve Miras (1991)
bu tek ciltte toplanmıştır.

Yayıma Hazırlayan: Haldun Bayrı
Kapak Tasarımı: Emine Bora

Kapak Resmi: Antakya mozaiği.
Okyanus tanrısı Oceanus.

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003

ISBN-13: 978-975-342-625-1

Fernand Braudel
yönetiminde

Akdeniz

MEKÂN, TARİH, İNSANLAR VE MİRAS

KATKILAR:

FERNAND BRAUDEL
FILIPPO COARELLI
MAURICE AYMARD
ROGER ARNALDEZ
JEAN GAUDEMET
PIERGIORGIO SOLINAS
GEORGES DUBY

ÇEVİRENLER:

Mekân ve Tarih: Necati Erkurt
İnsanlar ve Miras: Aykut Derman

metis

İçindekiler

Akdeniz, Fernand Braudel 9

I

MEKÂN VE TARİH

Toprak, Fernand Braudel 15

Deniz, Fernand Braudel 34

Şafak, Fernand Braudel 55

Roma, Filippo Coarelli 81

Tarih, Fernand Braudel 97

Mekânlar, Maurice Aymard 117

II

İNSANLAR VE MİRAS

Tek Bir Tanrı, Roger Arnaldez 141

Roma Mucizesi, Jean Gaudemet 166

Aile, Piergiorgio Solinas 190

Göçler, Maurice Aymard 215

Venedik, Fernand Braudel 239

Miras, Georges Duby 265

AKDENİZ

Fernand Braudel

BU KİTAPTA gemiler yol alır; dalgaların şarkıları sürer gider; bağcılar Cinque Terre yamaçlarından Cenova Rivierası'na inerler; Provence'da, Yunanistan'da zeytinler toplanmıştır; Venedik'in durgun sularında ya da Cerbe kanallarında balıkçılar ağ çeker; tekne yapımcıları, vaktiyle yapılan teknelere benzer tekneler yapar... Ve biz yine, onlara göre, zamanın dışında olduğumuzu fark ederiz.

Giriştiğimiz deneme, geçmişin ve bugünün sürekli karşılaşması, birinden ötekine sürüp giden bir geçiş, açık yürekle çağrılan iki sesli, sonsuz bir türküdür. Bu diyalog, birbirine yansıyan sorunlarıyla bu kitaba bir ruh verirse, amacımıza ulaşmış olacağız. Tarih, çevremizi saran ve bizi işgal eden bugünün sorunları –hatta kaygı ve sıkıntıları– adına geçmiş zamanların sürekli sorgulanmasından başka bir şey değildir. İnsanların kendilerine yarattığı başka hiçbir dünya Akdeniz kadar kanıtlayamaz bunu; çünkü Akdeniz'in kendini anlatmasının, kendini tekrar tekrar yaşamasının sonu gelmez. Kuşkusuz zevki için olduğu kadar, gerektiği için de yapar bunu. Geçmişte var olmuş olmak, varlığını bugün de sürdürmenin bir koşuludur.

Nedir bu Akdeniz? Binbir şeyin hepsi birden. Bir manzara değil, sayısız manzaralar. Bir deniz değil, birbirini izleyen birçok deniz. Bir uygarlık değil, birbiri üzerine yığılmış birçok uygarlık.

Akdeniz'de gezen, Lübnan'da Roma dünyasını, Sardinya adasında tarihöncesini, Sicilya'da Yunan kentlerini, İspanya'da Arap varlığını, Yugoslavya'da Türk İslamı'nı bulur. Yüzyılların derinliklerine iner; Malta'daki kocaman taş yapılara ya da Mısır piramitlerine dek uzanır. Bugün hâlâ yaşayan çok eski şeylerin yanında, aşırı modern şeylerle karşılaşır: Aldatıcı bir durgunluk içindeki Venedik'in yanında Mestre'nin yoğun sanayi yerleşimini, hâlâ Ulysses'in teknesinin bir eşi olan balıkçı kayığının yanında deniz dibini tarayan balıkçı gemilerini ya da o koca koca tankerleri görür. Bu, hem adaların antik dünyasına dalmak, hem de her türlü kültür ve kazanç akışına açık olan ve yüzyıllardır denizi gözleyen, kemiren çok eski kentlerin yepyeni görünümleri karşısında şaşkınlığa düşmek demektir.

Bütün bunlar Akdeniz'in çok eski bir yol kavşağı olmasındandır. Binyıllardan beri, her şey ona koşmuş, tarihinin altını üstüne getirip onu zenginleştirmiştir: insanlar, yük hayvanları, arabalar, gemiler, fikirler, dinler, yaşama sanatları. Hatta bitkiler bile. Bunların birçoğunu Akdenizli sanırsınız; oysa zeytin, üzüm ve buğday dışında –bunlar çok erken yerlerini almış olan yerli bitkilerdir– hemen hemen hepsinin doğum yeri denizden uzaktadır. Eğer İÖ 5. yüzyılda yaşamış olan tarihin babası Herodotos bugün bir turist kafilesine katılıp geri gelseydi şaşkınlıktan şaşkınlığa düşerdi. Lucien Febvre şöyle yazar: "Onun Doğu Akdeniz gezisine şimdi çıktığını düşünüyorum. Şaşıp kalacağı ne kadar çok şey olurdu! Bu koyu yeşil yapraklı bodur ağaçların altın renkli meyvelerini, portakalları, limonları, mandalinaları ömründe gördüğünü hatırlamıyordu. Elbette, çünkü bunları Araplar Uzakdoğu'dan getirdiler. O acayip, tuhaf görünüşlü, saplarında çiçekler açan, kaktüs, agave,* aloes,** frenk inciri gibi yabancı adlar taşıyan dikenli bitkiler; onları da ömründe görmemişti. Elbette, çünkü bunlar Amerikalı'ydı. Yunanca ökaliptus adını taşıyan soluk yapraklı

* Nergisgillerden bir Meksika bitkisi. (ç.n.)

** Zambakgillerden bir süs bitkisi, sarısabır. (ç.n.)

bu kocaman ağaçlarla hiç karşılaşmamıştı. Elbette, çünkü bunlar da Avustralyalı'ydı. Serviler derseniz, Acem kökenli. Bunlar işin dekorla ilgili yanı. Ya besinler, sürpriz sürpriz üstüne: Peru'dan gelen domates, Hint kökenli patlıcan, Guyana biberi, Meksika mısırı, Arapların hediyesi pirinç; fasulyeden, patatesten, Çin dağlarından inip İran tabiyetine geçen şeftaliden, tütünden hiç söz açmayalım." Oysa bütün bunlar Akdeniz çevresinin malı olmuş. "Bugün portakal ağacından yoksun bir Riviera, servi ağaçları olmayan bir Toskana, baharat satılmayan bir çarşı düşünebilir miyiz hiç?" (Lucien Febvre, Annales, XII, 29).

Akdeniz insanlarının bir listesini yapsaydık, kıyılarında doğmuş olanları ya da uzak çağlarda Akdeniz sularında yelken açmış, onun sekili topraklarını, tarlalarını işlemiş olanların çocuklarını, sonra zaman içinde birbiri ardına gelip buraları işgal edenleri alt alta yazsaydık, bitkilerin, meyvelerin adlarını sıralarken kapıldığımız duyguya kapılmaz mıydık?

Yer şekilleriyle olduğu kadar insanlarıyla da bir kavşak olan, birbirine zıt öğeleri kendinde barındıran Akdeniz, anılarımızda uyumlu bir imge, her şeyin birbiriyle kaynaşıp özgün bir bütünde toplandığı bir sistem gibi canlanır. Akdeniz'in bu tartışılmaz bütünlüğünün, bu köklü varlığın sırrını nasıl açıklamalı? Konuyu birkaç yönden ele almak gerek. Doğanın bu alanda emeği büyük ise de, bu her şeyi açıklamaya yetmez; inatla birleştirici bir rol oynayan insan da her şeyi açıklamaya yetmez. Bunu, hem doğanın sunduğu lütuflar ya da yağdırdığı lanetlerle –iki duruma da bol bol rastlarız– hem de insanların dün olduğu gibi bugün de sürüp giden sonu gelmez gayretiyle açıklayabiliriz. Yani sonsuz rastlantıların, felaketlerin ve doğa karşısında tekrar tekrar kazanılan başarıların toplamıyla!

Bu kitabın amacı, bu deneyim ve başarılar arasında ortaklıklar aramaktır, bugünün ışığının çoğu kez onlara uygun düştüğünü, bugün gözlerimizle gördüğümüz şeylerden hareketle dünün yargılanabildiğini, anlaşılabildiğini –ya da bütün bunların tersinin de geçerli olduğunu– kanıtlamaktan çok, bu deneyim ve başarıların

ancak bir bütün olarak ele alındıklarında anlaşılırlık kazandıklarını kanıtlamaktır. Akdeniz, tarihe bir "başka" yaklaşım tarzı sunmak için güzel bir fırsattır. Çünkü gördüğümüz ve sevdiğimiz haliyle bu deniz, bizi şaşkınlığa düşüren geçmişiyle, kanıtların en açık seçik olanıdır.

I

MEKÂN VE TARİH

TOPRAK

Fernand Braudel

BİR DÜNYA HARİTASI ÜZERİNDEN bakıldığında Akdeniz, yerkabuğunun basit bir parçasıdır; Cebelitarık'tan Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz'e doğru uzanan, iki ucu dar, ortası geniş bir denizdir. Kırılmalar, çatlamalar, çökmeler, üçüncü zamana ait bükülmeler çok derin çukurlar meydana getirmiş, bunlara karşılık genç, çok yüksek ve sarp sıradağların sonu gelmez zinciri oluşmuştur. Matapan Burnu yakınlarında bulunan 4600 metre derinliğindeki çukur, Yunanistan'ın en yüksek doruğu olan, 2985 metrelik Olimpos Dağı'nın rahat rahat kaybolabileceği büyüklüktedir.

Bu dağlar, denizin içlerine kadar girip sıkıştırarak onu yer yer basit bir tuzlu su geçidine çevirir: Cebelitarık'ta böyledir bu, Bonifacio Boğazı'nda böyledir, Kharybdis ve Skylla'nın girdaplı derinlikleriyle Messina Boğazı'nda da böyledir; Çanakkale Boğazı'yla Boğaziçi'nin kıyıları boyunca da böyledir. Buraları artık deniz değil ırmaktır, daha doğrusu basit birer geçittir.

Bu boğazlar, geçitler, dağlar denize biçim verir, bağımsız bölümler meydana getirir; Karadeniz, Ege Denizi, uzun yıllar Venediklilerin mülkü olan Adriyatik ve ondan çok daha büyük Tiren Denizi gibi. Denizin bir dizi havza halinde böylece bölünmesine karalar, bunun ters baskısı gibi duran ayrı kıtalar halinde cevap verir: Balkan Yarımadası, Anadolu, İtalya, İber Yarımadası, Kuzey Afrika.

Ama bu genel görünümden ayrılan bir ana çizgi vardır ki, Yunan ve Fenike sömürgecilik döneminden modern çağlara kadar bu denizin geçmişini anlayabilmemiz için başlıca tutamak odur. Tarih ve coğrafya, elbirliğiyle kıyılardan ve adalardan geçirdikleri bir orta sınırla bu denizi kuzeyden güneye bölmüş, birbirine düşman iki dünya yaratmıştır. Bu sınırı, Korfu ve Adriyatik girişini yarı yarıya kapatan Otranto Kanalı'ndan Sicilya'ya ve bugünkü Tunus kıyılarına kadar uzatın: Doğu ve Batı'yı – bu sözcüklerin tam ve klasik anlamıyla– birbirinden ayırmış olursunuz. Actium, Preveze, İnebahtı, Malta, Zama, Cerbe gibi geçmiş savaşların bu ana çizginin tam üzerinde verilmiş olmasında şaşılacak ne var? Kinlerin ve onarılmaz sonuçlar getiren savaşların sıralandığı çizgidir bu; kalelerin tepesinden ve nöbet kulelerinden birbirini gözleyen, hepsi de tahkim edilmiş kentlerin ve adaların sıralandığı çizgidir.

İtalya, yazgısının anlamını burada bulur: Denizin orta ekseni odur ve kim ne derse desin, İtalya her zaman bir yüzüyle Batı'ya, bir yüzüyle de Doğu'ya dönüktür. Zenginliğini uzun zaman buradan sağlamamış mıdır? Bütün Akdeniz'e egemen olma olanağı doğal olarak ona verilmiştir; o da doğallıkla bunu düşlemiştir.

İçin İçin Kaynayan Bir Jeolojik Yapı

Akdeniz'deki kırılmaları, kıvrılmaları ve peş peşe deniz derinlikleriyle dağ zirvelerini oluşturan etken, zamanın henüz etkilerini silemediği ve yıkıcılığını gözlerimizin önünde bugün de sürdüren, için için kaynayan jeolojik yapıdır. Bu jeolojik yapı, denize serpilmiş adaları, yarımadaları, kimi suya gömülmüş, kimi parçalanmış kıta kalıntılarını ya da parçalarını, pek aşınmaya uğramamış girintili çıkıntılı yer şekillerini açıklar; homurdanıp duran, uykuya dalan, sonra birden felaket getirmek üzere uykusundan uyanan yanardağların ateşini yine bu jeolojik yapı açıklar.

İşte, Lipari adalarının kuzeyinde, denizin ortasında bir nöbetçi gibi duran başı dumanlı Stromboli. Püskürttüğü akkor halinde-

ki parçacıklarla göğe ve çevresindeki denize ışık saçar her gece. İşte, zirvesindeki duman sorgucunu Napoli'nin arkasında birkaç yıldır yükseltmiyorsa da, bir tehdit olmakta devam eden Vezüv. Birkaç yüzyıl sessiz kaldıktan sonra, İS 79 yılında Herculanum ve Pompei kentlerinin kanına girmişti Vezüv. Ve işte, o sihirli Catania ovasına her an saldıracakmış gibi duran aktif Etna yanardağı (3313 m.), ateş kuyularının en büyüğü, efsaneler kaynağı Etna: Kykloplar* göklerde çakan şimşeklerini Vulcanus'un ocaklarında tavlamak için, boğa derisinden yapılmış o muazzam körükleri burada çalıştırıyorlardı; filozof Empedokles kendini bu kratere atmış, krater de, dendiğine göre, ayağındaki sandallardan tekini geri fırlatmış. "Kaç kez gördük," der Vergilius, "Etna'nın kaynayıp taştığını, ateş küreleri yuvarladığını, erimiş kayaların sel gibi aktığını." Pindaros ve Aiskhulos, Etna'nın İÖ 475 yılında patladığını yazarlar; o günden bu yana tarih, bu yanardağın belki yüz kez harekete geçtiğini kaydetmiştir.

Ege'deki Santorini adası (eski adıyla Thera) İÖ 1450 yılında korkunç bir patlamayla ikiye bölünüp sular altında kalan bir yanardağ kraterinin yarısıdır. Uzmanlara göre bu patlama Sunda Boğazı'ndaki (Endonezya) Krakatau adasını 1883'te darmadağın eden patlamadan dört misli daha şiddetliymiş, oysa Krakatau adası patladığı zaman inanılmayacak kadar korkunç tsunamilere yol açmış, gemileri ve lokomotifleri birkaç katlı evlerin üzerinden aşırmış, kızgın ve yoğun kül bulutlarını yüzlerce kilometre içerilere savurmuştu. O halde tarihçilerin, Santorini patlamasının yol açtığı bir sürü zarara, parlak Girit Uygarlığı'nın aynı çağlarda birdenbire ortadan silinmesini de katmaları akla yakın değil mi? Thera'nın püskürmesiyle Girit adasını örten ve üzerlerinde ot bitmeyen kızgın kül tabakaları bugün yapılan kazılarla ortaya çıkarılmakta. Bu öldürücü bulutlar Suriye ve Mısır'a dek uzanıyor muydu? Tevrat'ın ikinci kitabı "Çıkış"ta üç gün sürmüş olan korkunç bir geceden söz edilir ki o tarihte Mısır'da Firavun'un esiri

* Tek gözü alnında olan devler. (ç.n.)

olan Yahudiler bu kargaşadan faydalanıp kaçmışlardır. Acaba bu olay da Thera volkanının patlamasına bağlanabilir mi?

Ne olursa olsun, nasıl Krakatau adasındaki eski volkan sular altında kaldığı halde sönmemişse, Santorini'deki de aynı şekilde sönmemiştir. İÖ 1. yüzyıldan günümüze kadar (1928) zaman zaman birbiri ardınca görülen patlamalar ve taşmalar, bu eski kraterde bir sürü ada ve adacık meydana getirmiştir; Santorini adası açıklarında çeşit çeşit renkleriyle insana şaşkınlık veren deniz bugün bile kaynamaya devam eder. Bu da şeytanın tenceresini kaynatan ateşin daha sönmemiş olduğunu gösterir.

Zaten Akdeniz'in insanları tarih sahnesine çıktıklarından bu yana her zaman yanardağların ve depremlerin tehdidi altında yaşamadılar mı? Anadolu'da çok eski bir kent olan Çatalhöyük'te, İÖ 6200 yılından kalma bir tapınağın duvar resimlerinde, kentin birkaç katlı evlerinin arkasında, kraterinden lavlar ve dumanlar püskürten bir volkan görülür; bu herhalde Hasan Dağı'dır. Gene Anadolu'da bugün yapılan kazılarda, depremler yüzünden yıkılmış olduğu sanılan anıtların kalıntıları ortaya çıkmaktadır, hatta depremlerin en sık görüldüğü bölgelerde İsa'dan birkaç bin yıl öncesine ait, herhalde bu büyük felaketlere dayanacak şekilde tasarlanmış, hafif malzeme kullanan bir mimarinin izlerine rastlanmaktadır.

Denizi Neredeyse Çepeçevre Saran Dağlar

Jeolojik yapısı, Akdeniz çevresinin neden çok dağlık olduğunu açıklar. Bunlar, hareketli şekiller gösteren yüksek ve genç dağlardır, Akdeniz ülkelerinin yüzeyini taştan bir iskelet gibi delik deşik ederler: Alpler, Apeninler, Balkanlar, Toroslar, Lübnan Cebeli, Atlaslar, İspanya sıradağları, Pireneler görkemli bir alay oluştururlar. Denize ve üzerinde güllerin, portakal ağaçlarının çiçek açtığı sıcak ovalara tepeden bakan, zirvelerinden aylarca kar eksilmeyen sarp doruklar ya da çoğu zaman doğrudan suya inen dik yamaçlar: Akdeniz baştan başa birbirine çok benzeyen bu görünümlerle kap-

lıdır. Dalmaçya, Sardinya ya da Cebelitarık yakınlarında Güney İspanya kıyılarını bir bakışta ayırt edebileceğini kim iddia edebilir? Oysa birbirlerinden yüzlerce kilometre uzaktadır bunlar.

Ancak bütün Akdeniz dağlarla çevrili değildir. Kuzeyde yer yer kesintiler görülür: Rhône nehri deltasına kadar Languedoc kıyıları ya da Adriyatik üzerinde Venedik kıyıları gibi. Asıl istisnanın büyüğü güneydedir; insanı şaşırtan, sonsuz gibi görünen Tunus sahilinden,* Nil deltasına ve Lübnan dağlarına uzanan binlerce kilometrelik bir kıyı şeridi. İnsana bıkkınlık veren bu uçsuz bucaksız kıyılarda Sahra ile İçdeniz burun burunadır. Uçaktan baktığınızda, sınırsız iki düzeyi –çöl ile denizi– yan yana görürsünüz; renkleri birbiriyle çatışır, biri maviden mora hatta karaya çalar, öteki beyazdan toprak kızılına, turuncuya gider.

Çöl garip bir âlemdir, Afrika'nın derinliklerini ve göçebe yaşamın canlılığını alıp kıyılara kadar uzatır. Bunlar dağlık yörelerinkine hiç benzemeyen yaşam biçimleridir. Çöl, Akdeniz'le çatışan ve hiç bıkmadan onun yerini almak isteyen başka bir Akdeniz'dir. Bu ikili oyunu doğa daha başlangıçta düzenlemiş, belki de onları doğuştan birbirine düşman etmiştir. Ancak tarih, tıpkı denizin suyla tuzu kaynaştırması gibi, farklı öğelerin kaynaşmalarını sağlar.

Demek ki Batı insanı Akdeniz konserinde yalnız kendisine yakın gelen seslerle yetinmemeli, öteki seslere, yabancı seslere de kulak vermelidir, çünkü bu müziği iki elle çalmak gerekir. Denizin kuzeyinde ya da güneyinde oluşunuza göre, bu yönlerin birine ya da ötekine bakmanıza göre, değişik doğa, tarih ve ruh durumları ile karşılaşırsınız. Gözlerinizi Avrupa ve ona bağlı yarımadalara çevirirseniz karşınıza bir perde gibi dağlar çıkar. Güneye doğru ise, Kuzey Afrika'nın sık ağaçlıklı dağlarını bir yana bırakırsanız, çöl, uzayıp giden bir taş ve kum denizidir; Sahra'nın gerisinde ise Kara Afrika'nın sonsuzluğu ve onun uzantısı Asya çölleri vardır. Bu sınırsız alanlardan gemiler ya da gemi filoları değil, kervanlar geçer; binlerce devenin sırtında taşınan yiyecek

* Fransızca metinde "Sahel" olarak geçiyor. (ç.n.)

ve değerli mallar: baharat, karabiber, ipek, ilaç hammaddeleri, fildişi, altın tozu...

Biraz da yüzyıldan yüzyıla atılan adımlarla bu toprağın nasıl ağır ağır ele geçirildiğini düşünelim. İnsan burada derinlerde saklı duran suyu bulmayı başarmış, vahalar oluşturmuş, kökleri derinlere inen palmiyeler dikmiş ve sürülerini yaşatmak için, kendisini seyrek otlu bölgelere götüren yol işaretlerini ve kaynak noktalarını bellemiş. Ağır ağır, şaşmaz adımlarla başarılmış görkemli bir fetih bu!

Akdeniz böylece, kuzeyden gelirken ilk rastlanan zeytin ağacından, çölde karşımıza çıkan sık palmiyelere kadar uzanır. Kuzeyden aşağı "inen" için ilk zeytin ağacı, Rhône nehri üzerinde, Donzère "kilidi"ni izleyen buluşma noktasındadır. İlk sık palmiyelik ise El Kantara adlı altın kapıdan Sahra Atlasları'nı aşarken Batna ve Timgad'ın güneyinde birden karşımızda bitiverir (durumu anlatacak tek sözcüktür bu). Ancak her seferinde gözlerinizi kamaştıran ve size heyecan veren bu çeşit karşılaşmalar, İçdeniz'in çevresine denk getirilmiştir. Zeytin ağaçları, palmiyeler burada şeref nöbeti tutarlar.

Güneş ve Yağmur

Akdeniz'in esas birliği, her şeyden önce iklime dayanır ve bu çok özel iklim, denizin bir ucundan öbür ucuna kadar hep aynı kalır; yaşam tarzlarına ve manzaralara, benzer nitelikler kazandırır. Bu iklim yöresel yer şekillerinden hemen hemen bağımsızdır, çünkü batı komşusu Atlas Okyanusu ve güney komşusu Sahra'nın nefesleri dışarıdan biçimlendirir onu. Bu canavarlardan her biri sırasıyla onu ele geçirmek için hiç duraksamadan yerinden çıkar, ama o kılını kıpırdatmaz: Suyunun ılık olması (11°) da okyanusun ve Sahra'nın ona sokulmasını kolaylaştırır.

Her yaz Sahra'nın kuru ve yakıcı havası denizi baştan başa kaplar, kuzeye doğru sınırlarını aşar; Akdeniz üzerindeki o ışıltı-

lı, başka hiçbir yerde görülmeyen "pırıl pırıl gökleri" ve o ışıl ışıl yıldızlı geceleri oluşturur. Bu parlak gökler yalnızca birkaç gün, o da güneyden kopup gelen kum yüklü samyelleri ya da akçayeller, Horatius'un "Plumbeus Auster" dediği kurşun gibi ağır rüzgârlar estiğinde kararır.

Sahra'nın etkisindeki Akdeniz, altı ay boyunca durgun ve parlak mavi sularıyla, turistler, deniz sporları, kalabalık plajlar için bir cennettir. Kurumuş toprak üzerindeki hayvan ve bitkiler bu süreyi yağmur beklentisi içinde geçirirler. Su o kadar kıtlaşır ki değerine paha biçilmez. Nisandan eylüle kadar kuzeydoğudan, Yunanistan üzerinden esen meltemler, Sahra'nın cehennem gibi havasını nemlendirecek güçten yoksundur.

Okyanus işe karışınca çöl kabuğuna çekilir. Okyanusun nem yüklü, alçak basınçlı hava akımları ekimden başlayarak batıdan doğuya doğru yola çıkar. Her yönde esen rüzgârlar bunlara yüklenir ve bu alçak basınç akımlarını doğuya doğru savurur. Denizin rengi koyulaşır, Baltık denizinin gri tonları egemen olur ya da beyaz köpükler altında kaybolur, sanki üzerine kar yağmıştır. Bundan sonra fırtınalar, korkunç fırtınalar patlar. Mistral, Bora gibi ortalığı kırıp geçiren fırtınalar denizi altüst eder, havada ise onların azgın şiddetinden korunmak gerekir. Provence bölgesinde sırayla dikilmiş serviler, Mitica'nın kamış rüzgârlıkları, Sicilya'da sebze fidanlıklarının çevresine yerleştirilen saman balyaları ekili toprakların korunması için vazgeçilmez usullerdir. Aynı dönemde her şey bardaktan boşanırcasına yağan yağmurlar ve alçak bulutlar altında kaybolur. Gökyüzü, El Greco'nun tablolarındaki Toledo'nun bir felaket öncesi göğünü andırır adeta. Kışın Cezayir'de turistler şiddetli sağanaklar karşısında şaşırıp kalırlar. Aylardır yatağı kurumuş ırmaklar kabarır, Roussillon ya da Mitica ovalarında, Toscana'da, Endülüs'te ya da Selanik çevresinde sık sık şiddetli sel baskınları görülür. Kimi zaman anlamsız yağmurlar çölün sınırlarını aşıp Mekke sokaklarını suya boğar ve Kuzey Sahra'nın yollarını çamur deryası haline getirir. Oran kentinin güneyinde Ayn Sefra'da sürgün olarak yaşayan Isabelle Eberhard adlı

Rus kızı kendini çölün büyüsüne kaptırmış ve 1904'te beklenmedik bir sel baskınında boğulmuştu.

Bu yağmurların hayırlı bir yanı da vardır. Zeus'un gürül gürül akan suları toprağa bereket saçarken, Aristophanes'in köylüleri, dışarıda yapacak bir işleri olmadığına keyiflenir, çene çalar ve kadeh tokuştururlar. Esas çalışma, baharın son yağmur serpintilerinden sonra kum sümbülleri ve zambaklar açıp da kırlangıçlar geri dönünce başlayacaktır. Bunları görünce şarkılar dökülür dudaklardan. Rodos'ta şöyle bir şarkı söylenir:

Kırlangıç kırlangıç,
Seninle gelir bahar,
Karnı beyaz kırlangıç,
Sırtı kara kırlangıç.

O göründü mü, mevsimlerin kapısı aralanmış demektir.

Kısacası, bitkilerin yaşamasına hiç de uygun olmayan garip bir iklimdir bu. Kışın yağmur göz açtırmaz; soğuk, bitkilerin yaşamını durdurur. Sıcaklar başladığındaysa su ortadan çekilmiştir. Akdeniz bitkilerinin, hoş kokulu yapraklarının tüylü ya da yağlı, saplarının dikenli olması bizlere sunulmuş bir armağan değildir yalnızca. Bunlar, bir tek ağustosböceklerinin hayatta kalabildiği çok sıcak günlerin kuraklığına karşı birer savunma aracıdır aynı zamanda. Ve eğer Endülüs'te buğday ürünü nisan ayında erkenden başaklarını sarartıp hasada geliyorsa, çevre koşullarına uyup acele ettiğindendir.

Teslim Olmayan Bir Toprak

Göz zevki ve çevre güzelliği, Akdeniz'in jeolojik yapısının ve ikliminin hainliklerini unutturur. Akdeniz'in, insanlara keyif sürsünler diye verilmiş bir cennet olmadığı kimsenin aklına gelmez. Bu yörede insanlar her şeyi kendileri yapmak zorunda kalmışlar, çoğu zaman başka yerlere göre daha güç koşullara katlanmışlardır. Karasaban zayıf ve yalınkat toprağı derinden süremez. Yağ-

mur biraz sürekli yağdı mı gevşek toprak bayır aşağı su gibi akar. Dağlar geliş gidişe engel olur, bölgeyi haksızca işgal eder, ovaları, tarlaları sınırlar. Daracık bir şerit halinde kalmış ya da avuç içi kadar ufalmış tarlalardan sonra insanların ve hayvanların gidip geldikleri patikalar başlar.

Ovaya gelince, uygun boyutlardaysa da, uzun zaman başıboş suların egemenliği altında kalmıştır. Onu yeniden ele geçirmek için bataklıkla savaşmak, acımasız kış mevsiminin kabarttığı nehirlere karşı korumak, sıtmadan arındırmak gerekmiştir. Ovaları tarıma kazandırmak, önce bataklık sularını yenmek demekti. Ama sonradan, sulama işleri için bu suyu temizlenmiş olarak geri getirmek de gerekmiştir.

Bu ağır, çok ağır yürüyen fetih, yüzyılımızda, daha dün tamamlandı. Bugün ise zor olan, eski günlerin o durgun bataklık manzaralarını yeniden bulmak. Pontinia bataklıkları ortasında yeni kurulmuş bir kent olan Sabaudia yakınlarında, insana şaşkınlık veren bir milli parkın göbeğinde, ağaçlar arasına sıkışmış birkaç hektarlık bir gölcük vardır. Arkeolojik bir kalıntıymış gibi gözünüzü ondan ayıramazsınız. Vahşi hayvanlar, özellikle su kuşları için bulunmaz bir sığınaktır burası.

Eski olsun yeni olsun, akaçlama, sulama ve suyun akıllıca yeniden dağıtılması konusunda geliştirilmiş olan sistemler, gösterilen bunca gayretin kanıtıdır. Sonuç olarak, İspanya'da Arapların başını çektiği olağanüstü bir başarıdır bu. Valencia'nın sulak ve verimli ovalarında ünlü Su Dağıtım Kurulu bu nimeti alıcılara açık artırmayla dağıtma görevini her yıl sürdürmektedir hâlâ. Palermo çevresinde portakal bahçeleri ve bağlarıyla cenneti andıran Altın Çukur, ancak 15. ve 16. yüzyıllarda denetim altına alınabilen suyun yarattığı bir mucizedir.

Alçak Guadalquivir vadisini, Po ovalarını, Floransa'nın alçak topraklarını ve daha uzaklardaki Yunanistan'ın, delik kaplarla su taşımaya uğraşan Danaos Kızları efsanesini hatırlatan çeşit çeşit ovalarını düzensiz suların bastığını görmek için yüzyıllar içinde geriye doğru gitmek yeterlidir.

Yaşamının gerektirdiği uyum ve birikimi sağlamak için ova, kalabalık ve disiplinli topluluklara kucak açmıştır; yüzyıllar boyunca büyük mülk sahiplerinin, soyluların ve burjuvaların yükünü taşımış, ayrıca geniş kentlerin ve varlıklı köylerin kökleşmesine katlanmıştır. Bugün ise gerek buğday üretiminde, gerek üzüm bağları konusunda işletmelere ve modern araçlara boyun eğmiş durumda. Açgözlülerin, büyük kapitalistlerin tatlı kâr bölgesinde yer alıyor artık. Eski usul tarım hızla yok oluyor. Elinden ne gelir ki?

Fakat alçak bölgelerde yerleşimin güç koşullar altında uzun zaman alması ve gereçlenmenin yavaş yavaş gelişmesi, ilk bakışta bir karşıtlık gibi görünen şu gerçeği açıklar: Akdeniz insanının tarihi, çoğu zaman tepelerde ve dağlarda başlamıştır. Gerçi buralarda tarım güç koşullar altında ve güvensiz yapılıyordu, ama bu bölgeler sıtmanın öldürücü etkisinden ve ikide bir ortaya çıkan savaş tehlikelerinden uzaktı. Bu yüzden nice köy dağa konmuş, nice küçük kent, yamaçların kayalıklarıyla kaynaşmış hisarlar arasına kurulmuştur. Kuzey Afrika kıyılarında, Toscana tepelerinde, Yunanistan'da, Roma dışında, Provence'da durum böyledir. Guicciardini 16. yüzyıl başında, "İtalya'da toprak, dağların tepesine kadar işlenmiştir," der. Ama vadiler ve ovalar her zaman baştan başa ekili değildir.

Geleneksel Toplumlar

O halde geçmişten kalma görüntülere, geleneksel yaşamın el aletlerine, alışkanlıklarına, şivelerine, giysilerine, boş inanlarına daha çok tepelerde, yüksek bölgelerde rastlanır. Modern tekniklerin eski tarım yöntemlerinin yerini alamadığı bu bölgelerde çok eski yapılar varlıklarını sürdürür. Geçmişin en iyi korunduğu yer dağdır.

Kuzey Afrika'da, Kabiliye denen bölge, Berberi dilini konuşan bütün öteki dağlık bölgeler gibi çok canlı bir folklora sahiptir. Jean Servier *Les Portes de l'année* (Yılın Kapıları, 1962) adlı güzel yapıtında bu konuyu mükemmel bir şekilde işler. Yeni yıla uğur getirsin diye düzenlenen yılbaşı törenlerinden, maskeli, bol

yemekli, evlerin süpürüldüğü *Ennayer* (ocak ayı) bayramı bunlar arasındadır. Bahar şenlikleri de, daha sonra 7 Temmuz'da yalnız Kabiliye'de değil, Kuzey Afrika'nın hemen hemen her yerinde tutuşturulan *ainsara* ateşleri de bu folklorun bir parçasıdır. Bu ateşler için genellikle anlatılan hikâye, kendisine nikâh düşmeyen yakınlarıyla günah işlediği için yakılarak cezalandırılan Yahudi kraliçesinin efsanesidir. Peki, şeytantersi denen reçineli bitkileri, zakkum demetlerini ve benzeri bitkileri yakarak bunların dumanı ile meyve ağaçlarını ve ahırları zararlı böceklerden temizlemek, "büyüyle arındırma yöntemi olarak kabul edilse de, aslında parazitlere karşı girişilen ilkel bir mücadele biçimi" sayılamaz mı? Bu otoriter bilgelik komutadır, önlemdir, insanları çalışmaya özendirmedir.

Akdeniz'in bütün yüksek bölgelerinde, İtalya'da, İspanya'da, Provence'da, Yunanistan'da bugün Hıristiyan inançlarıyla pagan âdetlerini işle birleştiren nice şenlikler vardır. Bu eski çağlara özgü yaşama, folklor kadar çevrenin kendisi de tanıklık eder. Hem de ne tanıklık! Baştan başa insan eliyle gerçekleştirilmiş, kolaycacık bozuluveren bir çevre: sekiler halinde dikilmiş topraklar, durmadan yenilenmesi gereken dayanak duvarları, eşek ya da katır sırtında taşınıp yerlerine oturtulan taşlar ve sepetlerle taşınarak bunların arkalarına yığılan toprak. Bu dik yamaçlarda ne hayvan çalışır, ne de el arabası: Zeytinler, üzümler elle toplanır, ürünler insan sırtında taşınır.

Bütün bu nedenlerle bu eski çağların tarım alanları bugün artık yavaş yavaş terk edilmektedir, çünkü zahmeti çok, kazancı yetersizdir. Toscana'nın ünlü yamaçları bile ağır ağır, birer birer önemini kaybediyor, sekilerin duvarları yıkılıyor, yüzyıllık zeytin ağaçları birer birer kuruyor, artık buğday ekilmiyor, yüzyıllar boyunca ekilip biçilmiş yamaçlar otlak oluyor, hayvancılık için kullanılıyor ya da terk ediliyor.

Gözümüzün önünden silinmekte olan şey eski, geleneksel, sert ve zor bir yaşama biçimidir. Eskiden de kolay olmamıştır. Her zaman çok kalabalık olan dağlık bölgelerde başka yerlere gö-

re daha sağlıklı koşullarda yaşayan insanlar, arılar gibi çoğalmış, zengin kovanlar oluşturmuşlardır. Frioul bölgesi insanları, yani Furlaniler, Venedik'in bütün ayak işlerini yaparlardı. Arnavutlar herkese, özellikle Türklere hizmet ederlerdi. İtalya'da herkesin horgördüğü Bergamolular (Lombardia) iş ve kazanç peşinde bütün ülkeyi dolaşırlardı. İspanya ve Portekiz'deki kentleri Pireneler'den inenler doldurur, Korsikalı delikanlılar Fransa ya da hiç sevmedikleri Cenova ordularında hizmet verirlerdi. Bunlara denizci, dağlı ya da sürgün olarak Cezayir'de de rastlanırdı. 1562 Temmuzu'nda bunların binlercesi Sampiero Corso'nun* peşinden giderek, onu "kral ilan etmişler"di. Kısaca, yukarı ülkelerin hepsi, zengin kırsal bölgelerin kaba işler için adama ihtiyaçları olduğu zaman onlara bol bol paralı asker, uşak, gezgin satıcı, gezici zanaatçı –bileyci, baca temizleyicisi, iskemle tamircisi– gündelikçi, tarla işçisi, bağbozumu için yedek işçi cinsinden yardımcılar gönderirdi. Bugün bile Korsika, Arnavutluk, Alp ya da Apenin dağlarının kimi bölgeleri kentlere, bol ürünlü ovalara, Amerika'nın uzak köşelerine zahmetli işler için adam göndermiyorlar mı? Gerçi bazen bu serüven, ticari amaçlı büyük göçlerle bambaşka ve daha iyi bir şekil alır. En azından, İran şahlarının gözde tüccarları olan, İsfahan'dan başlayarak Hindistan'da, Türkiye'de, Moskova prensliğinde seçkin bir yer edinen ve 17. yüzyıl Avrupası'nın Venedik, Marsilya, Leipzig, Amsterdam gibi büyük pazarlarında söz sahibi olan Ermenilerin garip ve parlak durumu böyledir.

Yaylaya Çıkma ve Göçebelik

Son yıllarda artık pek sık karşılaşmadığımız bir olay da sürülerin yaylaya çıkmasıdır. Oysa yüzyıllardan beri dağ, ovayla ve ova kentleriyle bağlantısını bu yoldan sağlamış, bu bağ hem çatışmalara, hem de çıkarlara kaynaklık etmişti.

Yüksek bölgelerdeki yaz otlakları ile kış aylarında ovaların ot-

* Cenova'ya karşı savaşmış Korsikalı vatansever (1501-67). (ç.n.)

luk bölgeleri arasında gidip gelen koyun ve keçi sürüleri, Güney Alpler'le Crau bölgesi, Abruzzi'yle Puglia yaylası, Kuzey Castilla ile Estremadura'nın ve Don Quijote'nin Mancha'sının güney otlakları arasında sürekli akan ırmaklar gibiydi.

Bu hareket günümüzde de, çok zayıflamış biçimde devam etmekte. Ancak şimdi sürüler daha çok, kamyon ya da trenle taşınıyor. Eskiden olduğu gibi bir yerden bir yere güdülerek götürülen bir koyun sürüsü görmek bugün artık güç erişilir bir mutluluk oldu. Yarın belki bütünüyle ortadan kalkacak. Ama bu olayı yeniden yaşatmak elimizde: Yayla yolları, silinmez ya da hiç değilse silinmesi güç izler gibi kırlara nakşolmuştur, tıpkı insanların yüzlerinden yaşamları boyunca silinmeyen yara izleri gibi. Aşağı yukarı on beş metre genişlikte olan bu yolların her bölgede başka bir adı vardır: Castilla'da *cañadas*, doğu Pireneler'de *camis ramaders*, Languedoc'ta *drailles*, Provence'da *carraïres*, İtalya'da *tratturi*, Sicilya'da *trazzere*, Romanya'da *drumul oilor*...

Geriye doğru nereye bakarsanız bakın yaylaya göçme olayı uzun bir evrimin sonu, belki de erken yapılmış bir işbölümüdür. Kimi insanlar, ve yalnızca bunlar, yardımcıları ve köpekleriyle birlikte sürüleri güder, yayla otlaklarıyla ova otlakları arasında gidip gelirler. Bu iniş çıkışlar doğal ve kaçınılmaz bir zorunluluk, çeşitli yüksekliklerdeki otlakları bir sıraya göre kullanma zorunluluğudur. Brezilya'nın kimi bölgelerinde, çok yakın zamanlara kadar yarı vahşi sürüler, kendi başlarına yüksek ve çukur bölgeler arasında gidip geliyorlardı, örneğin ülkenin en yüksek noktası olan İtatiaya çevresinde. Yaylacılık için en mükemmel bölgeler olan İtalya, Güney Fransa ve İber yarımadasında çobanların uzmanlık kazanmış olması bunun bir koşulu ve ayırıcı niteliği olmuştu.

Böylece farklı bir insan kategorisi ortaya çıktı; bunlar herkesin uyduğu kurallara uymayan, neredeyse yasadışı kimselerdi. Alçak bölgelerin çiftçi, meyve yetiştiricisi türünden halkı bunların gelip geçmesini korkuyla, düşmanca karşılıyordu. Onlara ve kent halkına göre bunlar barbar, yarı vahşi kimselerdi. Mülk sahipleri ve üçkâğıtçı at cambazları bunları dağdan indiklerinde do-

landırmak için el ele verirlerdi. Hele bir genç kız bunlardan birine gönlünü kaptırsın, kızılca kıyamet kopardı. "Sevgili Nenna," der acımasız şarkı, "senin çoban işe yaramaz, nefesi leş gibi kokar, tabakta yemeyi beceremez. Canım Nenna, değiştir bu kafayı, bir köylüyü seç koca diye, akıllı uslu bir erkek olsun." Bu şarkı İtalya'da bugün hâlâ söylenir.

İnsanların ve hayvanların bu gidiş gelişleri ilk bakışta göründüğünden daha karmaşıktır. Aslında "normal" yaylacılık ile "tersine" yaylacılığı birbirine karıştırmamak gerekir: Normal yaylacılıkta mal sahipleri aşağıdadır; ötekinde ise dağda otururlar. Bunlar tarihsel rastlantılardan ya da uzun evrimlerden doğan durumlardır. Örneğin her kış Alp dağlarından Crau bölgesinin otu kıt çayırlarına inen sürüler Arles'da oturan varlıklı kişilere aittir. Vicenzalılar da kırsal yaşamın efendileridir; yaz gelince sürüleri Alpler'e çıkartarak, kentin rahatlamasını sağlarlar. Tabii bu iki çeşit yaylacılık arasında karma durumlar da vardır ve çoğu zaman duruma müdahale eden devlet, işi büsbütün karıştırır. Denetim bahanesiyle hareketin tümüne el atar, sürülerden geçiş parası alır, alçak bölgelerdeki otlaklara sahip çıkar, bunları kiraya verir, yün ve hayvan ticaretini yasaya bağlar. Castilla Devleti Mesta bölgesinin koyun imparatorluğunu böyle kurmuş ve bazı aşırı ayrıcalıkların gölgesinde Castilla yaylalarını ve dağlarını, ensesi kalın birkaç mal sahibi yararına böyle sömürmüştür. Napoli kralı da Abruzzi'den Puglia'daki Tavoliere'ye kadar uzanan dev yayla akınlarını kapana kıstırarak, yün satışının yalnızca Foggia pazarında yapılmasını emretmişti. En azından kâğıt üstünde her şeyi kendi yararına düzenledi, ama mal sahipleri ve çobanlar da gereğinde kendilerini savunmasını biliyorlardı.

Yaylacılık Akdeniz'in sadece bazı bölgelerinde geçerlidir; herhalde en kalabalık, belki de en gelişmiş, işbölümünün kesin olarak yerleşmiş olduğu bölgelerde. Ancak bu açıklama her ne kadar akla yakınsa da yeterli değildir. Çünkü tarih oyununu oynamış, en azından iki kez, Akdeniz'in belli bir kesimi –öteki Akdeniz– biri Arabistan'ın kızgın çöllerinden, öteki Asya'nın soğuk bozkırların-

dan gelen iki güçlü akının çaprazında kalmıştır. Birincisi 7., ikincisi 11. yüzyıldan başlayarak sürüp gitmiş olan bu Arap ve Türk istilaları, Xavier de Planhol'ün doğru olarak belirttiği, o "büyük kesintiler"i meydana getirmiştir.

Balkan Yarımadası'nda, Anadolu'da ve mantık gereği Akdeniz Sahrası'nda, en sonunda da Kuzey Afrika'da göçebeliğin sürüp gitmesinin ve yaygınlaşmasının nedeni o engebe kütleleridir. Çöl insanlarının bu akınları Anadolu'ya ve atın kral sayıldığı Balkanlar'a, soğuk ülkelerden gelen, dağlara tırmanmakta usta olan çift hörgüçlü deveyi tanıttı; Suriye'den Fas'a kadar uzanan bölgede ise, Akdeniz'e 1. yüzyıldan sonra Arabistan'dan getirilmiş olan, dağların soğuk ve taşlı yamaçlarını sevmeyen, ancak kumda rahat yürüyebilen, soğuğa dayanıksız tek hörgüçlü hecin devesi yaşıyordu.

Büyük göçebelerin yaşamını Émile-Félix Gautier'nin eşsiz yapıtlarından okumak gerekir. Bu konuda yazılmış en ilginç kitaplardır bunlar. Bugün artık azalan ve ortadan kalkma yolunda olan göçebelik herhalde yaylacılıktan önceki evreyi belirler, çünkü daha önce de söylediğimiz gibi yaylacılık, sürülerin zorunlu iniş çıkışlarıyla, tarım köylerinin ve kentlerin yerleşikliği arasında bir uzlaşmadır. Öteki Akdeniz dediğimiz Doğu Akdeniz'de yerleşiklik pek yoğun olmadığından sürülerin yer değiştirmeleri büyük engellerle karşılaşmamıştır. Bu yüzden herhangi bir düzenlemeye gitmek gerekmemiş ve değişme zorunluluğu doğmamıştır.

Göçebelik bir bütündür: Sürüler, erkek, kadın ve çocuklar hep birlikte yola çıkar, çok uzun mesafeleri kateder, günlük yaşamlarıyla ilgili ne varsa beraberlerinde götürürler. Bu konuda elimizde gezginler ve coğrafyacılara borçlu olduğumuz binlerce resim vardır. Bunlardan uzun uzadıya söz etme zevkini bir yana bırakalım. Berberi köylülerinin oturdukları dağ çemberini dolanan deve kervanlarının gelip geçtiği Kuzey Afrika'da, göçebeler kuzey yollarının kendilerine açtığı doğal kapılardan geçerek Tunus ve Oran'a sızdılar. Sürüleri, atları, develeri, konaklama yerinde kurulan kara çadırlarıyla bu göçebeler geçmiş yıllarda, Sahra'nın güney sınırlarından Akdeniz'e kadar her yerde taze ot aramaya çıkarlardı.

İspanyolların 1509 yılında işgal ettiği Oran Kalesi'nde görevli asker Diego Suárez, 16. yüzyıl sonlarında bunların, garnizonun bulunduğu ovalardan geçip Akdeniz'e dek gittiklerini, kıyılarda kısa sürelerle yerleşerek ufak tefek tarım işleriyle uğraştıklarını yazar. Hatta bir gün bu göçebelerin İspanyol askerlerine çılgınca saldırdıklarını da kaydeder. Göçebeler her yaz belli bir tarihte geri gelirler. 1270'te Fransa kralı Saint Louis, Kartaca mevkiinde Tunus'a karşı karargâhını kurduğu zaman göçebeler buradadır ve aziz kralın yenilgisini çabuklaştırırlar. 1574 Ağustosunda Türkler Halk El-Uved limanını ve Tunus kalesini İspanyollardan geri aldıkları zaman da, Güney'in göçebeleri tabya sepetlerinin koruma engellerinin yerlerini değiştirerek Hıristiyan kalelerinin düşmesini kolaylaştırırlar ve zaferden paylarını alırlar. Rastlantılar böylece yüzyılların ötesinden tuhaf tekrarlara ışık tutar. Daha dün, 1940'ta, taşıt sıkıntısı çeken Kuzey Afrika, göçebelerden yardım istedi. Develerinin iki yanında asılı kocaman buğday çuvallarıyla göçebeler eski kervan yollarının izinden giden yeni yollar üzerinde yeniden boy gösterdiler. Hatta kuzeyde yaşayan yerliler ve Avrupalılar arasında birden bir tifüs salgınının baş göstermesine neden oldular.

Kısaca iki Akdeniz var: Bizimki ve Ötekilere ait olan. Biri yaylacı, öteki göçebe.

Yaşam Dengeleri

Her yaşam kendi dengesini bulur, bulmalıdır. Ya da silinip gider: Ancak, canlı ve sağlam Akdeniz yaşamı bu deyişi doğrulamaz. Daha deniz zenginliklerinden söz etmediğimize göre, belki de Akdeniz ülkesini bir bütün olarak ele almak için vakit erkendir. Ama gene de Akdeniz'deki tarımsal ve kırsal hayattan, bölgelerinin çeşitliliğinden yola çıkarak, hiç de şaşırtıcı olmayan, hiçbir özellik taşımayan bazı saptamalar yapılabilir.

Güç ve çoğu zaman eğreti bir yaşam biçimi ile karşı karşıyayız burada; bu yaşam kendi dengesini insanın zararına sağlamakta ve

onu sürekli azla yetinmeye zorlamakta. Birkaç saatlik ya da günlük yiyecek bolluğuna karşılık (o da şüpheli ya!) yıllar ve ömür boyu geçim sıkıntısı sürüp gider. Tarihçi ve turist, Akdeniz'in başarılı kentleşmesini ve olağanüstü güzel eski sitelerini görüp de etkilenmesin. Kentler zenginliklerin birikim yeridir ve yalnızca bu bile neden onların birer istisna olduklarını anlatmaya yeter. Ayrıca sanayi devriminden önce insanların yaklaşık yüzde 80 ya da 90'ı köylerde yaşıyordu.

Kabaca, Akdeniz, yaşamını zeytin, üzüm, buğday üçlüsüne göre dengeler. Pierre Gourou'nun dediği gibi "eti kıt kemiği bol" bir yaşam. 15. yüzyıldan başlayarak Hıristiyan ülkelerin domuz beslemeye önem vermeleri, bir yandan da "tuzlanmış et" kullanımının genelleşip yayılması hiç değilse Batı Akdeniz için uygun bir çözüm oldu, ama öteki Akdeniz kendi isteğiyle hem domuz etinden hem de şaraptan uzak kaldı. Besin seçimi konusunda İslamiyet'in büyük payı vardır. Ayrıca unutmayın ki deniz ürünlerinin de Müslüman mutfağında önemli bir yeri yoktur.

Üç temel üründen ikisi, zeytinyağı ve şarap (bunlar Akdeniz dışına da ihraç edilir) hemen hemen her zaman başarılı olmuştur. Yalnızca buğday sorun yaratır, hem de ne sorun! Buğdaydan sonra ekmek, vazgeçilmez besin! Hangi unla yapılsın, rengi, ağırlığı ne olsun? Çünkü fiyatı her yerde aynı, ama ağırlığı değil. Akdeniz bölgesinde buğday ve ekmek sürekli sıkıntı konusudur; bu, bölge tarihine yön veren büyüklerin baş derdi olmuştur. Bu yıl ürün nasıl olacak? Bütün yıl boyunca yazışmalar sürüp gider, diplomatik yazışmalar bile bu konuya geniş yer ayırır. Eğer kıt ise kentlerden çok kırsal bölgelerde sıkıntı baş gösterecek demektir; yoksullarda zenginlerden fazla. Çünkü zenginlerin özel ambarları, içinde çuval çuval buğdayları vardır. 16. yüzyıla kadar varlıklı kişiler kendi buğdaylarını öğüttürüp ekmek yaptırırlar; bu durum Cenova'da da böyleydi, Venedik'te de. Büyük kentler de kendi yedek buğdaylarını biriktirir, kıtlık ya da bölgesel bir darlık olunca, kent tüccarları, hükümetlerinden aldıkları avanslarla gemiler donatır, anlaşmalar yapar ve kentin buğdayını sağlarlar. Karadeniz'den,

Mısır'dan, Tesalya'dan, Sicilya'dan, Arnavutluk'tan, Güney İtalya'dan, Sardinya'dan, Languedoc'tan hatta Aragon'dan ve Endülüs'ten. Bunlar ya ayrıcalıklı ya da pek kalabalık olmayan ülkelerdir, her yıl ürünün durumuna göre bir milyon kentale yakın buğdayı denizaşırı satarlar, bu "buğday denizinin" sürekli alıcıları ise Venedik, Napoli, Roma, Floransa, Cenova'dır.

Sonuç beklendiği gibi olur: Kent buğday sıkıntısını da kıtlığı da atlatır. Ama köylü ekmeksizdir. Bir deri bir kemik kentlere akın eder, Venedik köprülerinin altında, rıhtımlarda sürünür, kanalların "fondamenta"larında açlıktan ölür. Kıtlığın arkasından hastalıklar sökün eder, önce sıtma, sonra da Tanrı'nın Akdeniz'in başına sardığı âfet olan veba.

Akdeniz yaşamının örgüsü budur işte. Gerçi 16. yüzyılın ağırbaşlı insanlarının hiç de hoş karşılamadığı, tedbirli kentlerin yasakladığı ziyafetler ve âlemler yine de (Venedik'te olduğu gibi) sürüp gitmektedir ama bunu yapabilenlerin sayısı çok azdır. Akdenizli'nin yaşamında bu çeşit bolluğun yeri yoktur. Köylerde o alışılagelmiş kıtlığın zaman zaman dışına çıkan bayram ziyafetleri bile Almanya ya da Hollanda'da başka, İtalya'da başkadır. Kıt kanaat geçim, azla yetinme Akdeniz'in gerçek tarihine egemen olmuştur. İnsan zevk almak için yaşar diyen filozof Epikuros (İÖ 341-270) dostlarından birine şunları söyler: "Bana bir çanak peynir gönder de keyfimce yiyeyim." Yüzyıllar sonra, İtalyan öykü yazarı Bandello'nun (1485-1561) *Novelle*'sini yazdığı dönemde bile değişen bir şey yoktur: Yoksullar arasından bir yoksulu, örneğin Bergamolu bir göçmeni anlatırken, onun kendine çekebileceği en müstesna ziyafetin ancak bir kangal Bologna sucuğu olabileceğini yazar. Evlenince de, alacağı kadın, Milano katedralinin arka sokaklarında kendini üç kuruşa satan bir sokak kadını olacaktır, der acımasızca.

Bugün bile Napoli'de, Palermo'da paydos saatlerinde bir ağacın, bir duvarın gölgesinde karınlarını doyuran işçiler görürsünüz: Üzerine biraz zeytinyağı sürülmüş bir parça ekmeğe soğan ve domatesi katık eder, adına da *companatico* derler; biraz da şarap.

Akdeniz'in üç temel besini burada da karşımıza çıkmıştır: zeytinyağı, buğday ekmeği ve yakın bağların şarabı. Hepsi bu kadar.

Peki, Akdeniz'in o vakitsiz ve uzun zenginliği, eski refah ve saltanatı bir çelişki değil mi? Sefalet değilse bile bu derece yokluğun yanında bu şatafat neden, nasıl? Kimilerinin yoksulluğu ötekilerin refahının tek nedeni olarak görülemez. Akdeniz'in yazgısı sadece canla başla çalışıp yaptığını yeniden yapmak zorunda kalan ve azla yetinen halkların çetin uğraşı ile anlatılamaz. Bu yazgı aynı zamanda tarihin ona bir armağanıdır; Akdeniz uzun yıllar bundan yararlanmış ve sonunda elinden kaçırmıştır, tarihçilerin yıllardır anlatmak istedikleri de budur.

DENİZ

Fernand Braudel

DENİZ. Onu bir eskiçağ adamının gözüyle canlandırmaya, görmeye çalışmalıyız: Bir sınır, ufka kadar uzanan bir engel, insanın her anını tutsak eden, gözünün önünden gitmeyen, olağanüstü, gizemli bir sonsuzluk. Daha düne kadar, yani bugün artık anlamsız görünen ilk hız rekorlarının kırılmaya başladığı buhar çağına kadar –Şubat 1852'de Marsilya-Pire limanları arası dokuz gündü– deniz, eski yelkenlilerle rüzgârın keyfine kalmış gemilerin ölçülerine göre hep uçsuz bucaksız görünmüştür; bu gemiler Cebelitarık'tan İstanbul'a iki ayda, Marsilya'dan Cezayir'e ise en az bir, çoğu zaman iki haftada varırlardı.

O zamandan bu yana Akdeniz her geçen gün, tuhaf bir biçimde biraz daha ufaldı: Günümüzde Akdeniz'i kuzeyden güneye uçakla geçmek bir saat bile sürmez. Tunus-Palermo arası otuz dakikadır: Yola çıktıktan az sonra, Trapani Sicilya tuzlalarının ak renkli şeridini aşar aşmaz oradasınız. Kıbrıs'tan havalanıyorsunuz, morla karışık kara kütlesiyle Rodos'u görüyorsunuz ve göz açıp kapayıncaya kadar Ege Denizi, gün ortasına doğru renkleri turuncuya çalan Kyklades Adaları; bunları seçmeye vakit kalmadan bir de bakıyorsunuz ki Atina'ya gelmişsiniz.

Bugünkü Akdeniz'i bir göl durumuna getiren bu görünümden tarihçi her ne pahasına olursa olsun uzak kalmalıdır. Yüzeylerden söz ettiğimize göre, unutmayalım ki Augustus ve Antonius'un Akdeniz'i ya da Haçlılarınki, hatta II. Felipe'nin donanmasının gez-

diği Akdeniz'in boyutları, bugünün hava ya da deniz yolculuklarının bizim kafamızda uyandırdığı boyutların yüz katı, bin katıdır. Tarihteki Akdeniz'den söz etmek, ona gerçek boyutlarını vermek, onu sınırsız düşünmek demektir; üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır bu. Eskiden Akdeniz tek başına bir evren, bir gezegendi.

Sınırlı Bir Besin Kaynağı

Akdeniz ülkesinin zenginliklerine denizin katkısı büyüktür ama ona günlük yaşamında bolluk sağlamaz. Kıyılarında insanlar görülmeye başladığından, daha doğrusu Eski Dünya'nın tarihöncesi çağlarından beri, balıkçılık ona "deniz ürünlerini" (*frutti di mare*) sağlamaktan geri durmamıştır; çünkü balıkçılık, dünyanın kuruluşu ile yaşıt bir uğraştır. Ama Akdeniz'de bu ürünler çok bol değildir. Akdeniz'de ne Kuzey Denizi'ndeki Dogger Bank'ın zenginlikleri ne de Newfoundland'ın, Kuzey Japonya'daki Yeso'sunun ya da Moritanya'nın Atlas Okyanusu kıyılarının zengin balık yatakları vardır.

Gerçekte Akdeniz bir biyolojik yetersizliğin tutsağıdır. Kıyı suları çok derindir; deniz canlılarının gelişip hızla çoğalmaları için gerekli sığ alanlardan yoksundur. Sonra çok eski bir deniz olduğu için, uzun ömrü boyunca içindeki yaşamsal ana maddeler açısından fakirleşmiştir; plankton denen mikroskobik hayvancık ve bitkiler Akdeniz'in sularında azalmış olduğundan, türler bu temel besini bulmakta güçlük çekerler. Ayrıca bu İçdeniz'in bundan binlerce yıl önce, ikinci zamanda Antiller'den başlayarak enlemler boyunca dünyanın hemen hemen tümünü saran çok büyük deniz kuşağının –jeologların Thetis'inin– bir kalıntısı olduğu da bilinmektedir. Bugünkü Akdeniz ise bu kuşağın ufak bir parçasıdır. Bu denizin biyolojik bakımdan zengin olmamasını, onun bu efsaneleşmiş yaşamına bağlamak yerinde olur; üstelik Cebelitarık Boğazı Akdeniz'in Okyanus'la karışıp sularını tazelemesi için yeterli değildir.

Kısacası Akdeniz sularının fauna bakımından yoksul olduğu açıktır. Atlas Okyanusu balıkçılarının sürtme dedikleri dip ağlarından boşaltıp güverteye yığdıkları iri balıklar, Akdeniz'de, tek tük istisnalar dışında hiç görülmeyen bir manzaradır. Bu yüzden Akdeniz balıkçı tekneleri, Cebelitarık'ın dışına çıkmayı yeğlerler ve Okyanus onları hiçbir zaman düş kırıklığına uğratmaz.

Oysa normal olarak Akdeniz'de balık çeşidi boldur ama balık bol değildir. Tutulan balık az da olsa, deniz tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bir uzman olan Nino Caffiero'nun dediğine göre: "Bir gün gelecek, Akdeniz'de balık avı yasaklanacak ve bu deniz, içindeki türlerin korunması ve kurtarılması için bir zooloji parkına dönüştürülecektir." Bu sözler boş değildir, tutkulu bir ekoloji uzmanının düşü de değildir. Örneğin, beş metre boyunda, sırt yüzgeci yelkene benzeyen, upuzun burnu bir kılıçla son bulan nefis bir balık, kılıçbalığı (*Xiphias Gladius*) eskiden Mesina boğazında çok ilginç bir şekilde zıpkınla avlanırdı. Bu av, eski çağlardan beri tuhaf teknelerle yapılagelmiştir. Teknenin burnunda denize uzanan bir iskelesi olur, bu iskele üzerinde de bir gözcü bulunur. Kılıçbalığı, yumurtlama dönemi dışında, o da yılda bir kez, derin sulardan pek ayrılmaz, o yüzden de güç bulunur. Oysa son yıllarda Japon balıkçıları kılıçbalığını derin sularda avlamaya başladılar, hem de yıl boyunca. Artık kılıç her mevsim bulunur oldu, ama bu eşsiz balığı bir süre sonra hiç bulamayacağız.

Şimdi Akdeniz ülkeleri bu İçdeniz'i ciddi bir şekilde tehdit eden her çeşit kirlenme ve bozulmaya karşı korumayı düşündüklerine göre bir "deniz parkı" tasarısı düş olmaktan çıkıyor. Bilinen şu ki bu parkta ne tuzlalar yasaklanacak, ne Tunus kıyılarındaki sünger avı, ne de Sardinya ve Kuzey Afrika kıyılarındaki mercan avı. Mercan avı yüzyıllardır yapılır, çok aranan bir mal olan mercan bugün bile atölyelerde işlenir, özellikle Torre del Greco atölyelerinde. Eskiden Çin'e, Kara Afrika'ya dek gönderilir, satılırdı. Bu ticaret bugün de dünyanın her yerinde sürüp gitmektedir. Kimi Orta Afrika bölgelerinde mercanın hâlâ para yerine kullanıldığını biliyoruz.

İçdenizin bütün limanlarında sürüp giden zanaat tarzında yürütülen bu avı özel bir izine bağlamak mı gerekecektir? Evet, kuşkusuz. İlkel koşullar içinde sürdürülen bu geleneksel avın verdiği zarar çok sınırlıdır; bir kayık, iki ya da üç adamla üstesinden gelinir; modern tekneler çok nadir görülür. Köylü kendi köyünün toprağını nasıl tanırsa, bu balıkçılar da kendi limanlarının açığındaki denizi öyle bilirler. Sarıhani, dülgerbalığı, dilbalığı, kalkan, barbunya, kefal, mezgit gibi balıkların hangi noktalarda bulunduğunu, sardalya ya da hamsinin (bunlar aynı zamanda orkinos oltalarında yem olarak kullanılacaktır) açıkta nereden çekileceğini çok iyi bilirler. Köylü tarlasını nasıl işlerse bu balıkçılar da denizi öyle değerlendirirler, köyün limanından ya da koyundan pek uzaklaşmazlar. Buralarda avlanan balıkçı başını kaldırsa kıyıdaki evini görür. Zaten kıyıdan uzaklaşması, balık yataklarından da uzaklaşması demektir. Bir zanaatçı nasıl hep aynı usulle çalışırsa, bu balıkçılar da hep eski yöntem ve araçları kullanırlar, ağ, sepet, *palanka* (denize çakılmış kazıkların oluşturduğu engel), *lamparo* (Provence dilinde balıkçı feneri) gibi. "Dün çıralı bir odun yakıp ışık yapıyordu, bugün karpit lambası ya da elektrik feneri" kullanıyor. Işık kaynağı değişmiş, ilke değişmemiştir. Yunan kıyılarında ve herhalde başka yerlerde de korsan balıkçılar, sahil korumayı atlatıp dinamit kullanırlar: Pek dürüst bir hareket değildir bu, ama eskiden beri yapılagelmektedir. Güneşte kalmaktan, ıslanmaktan, su üstünde hareketsiz duran teknenin motor gürültüsünden ya da her nasılsa palankaya dalmış bir murananın çırpınmalarından rahatsız olmayan biri için, günü gününe yaşayan bu balıkçılarla birlikte olmak bugün de kolayca elde edilebilecek bir mutluluktur.

Fakat bu balıkçının yaşamı yalnızca teknesinde, oltalarıyla ağlarının arasında geçmez. O aynı zamanda bahçesini ve tarlasını işleyen deneyimli ve dikkatli bir köylüdür. İki işi birden yürütür, kendisine ve ailesine ancak böyle bakabilir. Hem denizi hem toprağı işlemek zorundadır. Kentlere göçe zorlanan Yunanlı balıkçılar köydeki tarlalarından yoksun kalınca zor duruma düşmüşlerdir. Fransız Hükümeti 1872'de on kadar Breton balıkçı ailesini

Cezayir'e iki adım uzaklıktaki Sidi Ferrus Yarımadası'na yerleştirmişti. Hepsi kaçtı. Yine aynı tarihlerde Bône yakınlarındaki Herbillon'a yerleştirilen Korsikalı balıkçılar oralarda kaldılar ama "toprağa dönüp sebze yetiştirmeye başladılar, köyleri zenginleşti, durumları düzeldi".

Ne derseniz deyin, nasıl avlanılırsa avlanılsın, Akdeniz balıkçılığı görünüşte çok renkli olan balık pazarlarını besleyecek kadar verimli değildir. Bir Venedik lokantasında *orata ai ferri* ya da *in cartoccio*, yani ızgara ya da kâğıtta pişmiş balık çoğu zaman gölden, çok nadir olarak da Adriyatik'ten gelir, ama yediğiniz dilbalığı ya da ıstakozun Atlas Okyanusu'ndan geldiğine hiç şüpheniz olmasın. Ağzının tadını bilenler için şimdilik Dalmaçya kıyılarının kaya barbunyasını ve Cezayir'in pembe karidesini bulmak kolaydır. Akdenizliler bunları sık sık yiyemezler. Halkın sofrasında başköşeyi tutansa tartışmasız kuzeyden ithal edilmiş morina balığıdır.

Zaman Zaman Bereketli Avlar

Yine de verimli yerler vardır. İstanbul Boğazı, Bizerte Gölü girişi, Comacchio lagünündeki balık yatakları ya da kefalin ve yılanbalığının bol olduğu Berre Gölü dalyanları, sözünü ettiğimiz verimsiz suların dışında kalır. İstanbul'da Galata Köprüsü altında satılan renk renk, çeşit çeşit balıkları seyretmek insanda hayranlık uyandırır. Bu manzaranın bu kadar canlı bir anı olarak yaşaması bile benzerine sık sık rastlanmadığını kanıtlamaz mı?

Akdeniz'de en verimli av, bugün artık azalan, belki de yok olmaya yüz tutan, kimi ayrıcalıklı bölgelerde, üç-dört hafta gibi kısa bir sürede yapılan orkinos avıdır. Oysa 16. yüzyılda orkinos avı, örneğin Portekiz'in güney kıyılarında Algarve sularında (Akdeniz dışında) ya da gözcülerin davul sesleriyle kıyı köyleri toptan seferber olan Endülüs'te ve Provence sularında bugüne göre çok daha büyük önem taşıyordu. 16. yüzyılın sonunda Provence'lı bir yazar ülkesini övmek için şöyle der: "Marsilya limanında es-

kiden bir günde sekiz bin orkinos yakalandığını biliyorum." Bugün ne Marsilya açıklarında orkinos, ne de Rhône nehri girişinde eskiden bol olan mersinbalığı kaldı.

1923'te Dr. Charcot'nun yönetiminde yapılan "Neden olmasın?" adlı, birçok soruyu aydınlatan inceleme gezisinden bu yana orkinosların durumu bilimsel bir açıklamaya kavuştu. Orkinoslar eskiden sanıldığı gibi Atlas Okyanusu'ndan gelmiyorlar. Mayıs, haziran aylarından sonra yumurtlama dönemleri gelinceye dek Akdeniz'in pek derin olmayan sularında dağınık yaşıyorlar. Sonra, yumurtlamak için en sıcak ve en tuzlu sulara göçüyorlar, balıkçılar da tuzaklarını buralara yerleştiriyor. Oysa Akdeniz kıyılarında, bir yandan bitki örtüsünün yer yer yok olması yüzünden tatlı sular doğrudan denize akıyor, öte yandan kentlerden denize akan kirli sular korkunç miktarlara ulaşıyor. Bu nedenlerle, tuzluluk derecesi normalin üzerinde olan bu doğal balık yatakları kuruyor.

Bugün, mevsimi gelince, daha çok Sardinya-Sicilya-Tunus üçgeni içindeki sularda Akdeniz'in bütün orkinosları toplanır ve burada avlanırlar. İki sıra tekneye asılı orkinos ağları (*tonnara*'lar) denizin dibine kadar indirilir. Bu ağların oluşturduğu bir çeşit koridorda kalan orkinoslar dalyana doğru ilerleyip ölüm odaları diye adlandırılan madeni sepetlere girerler. Buraya sıkışan orkinosların tek tek öldürülmesi kanlı bir kıyıma dönüşür, kana bulanmış suların içinden o koca balıklar "vinçlerle çıkarılıp sığırlar gibi çengellere asılır".

Orkinos avı çok eski bir deniz "endüstrisi"dir. Bu işe ilk girişenlerin Fenikeliler olduğu söylenir. Yunanlılar da orkinos avcısıydılar. Aiskhylos, Salamis savaşını anlatırken sanki bir orkinos avı sahnesini canlandırır: "Kanlı cesetlerden bir yığının altında deniz görünmez olmuştu, Yunanlılar ağa düşmüş orkinoslara benzeyen Perslere saldırıyorlar, ellerine geçirdikleri kırık kürek ve enkaz parçaları ile onların böğürlerini parçalıyorlardı." Yakalama yöntemlerinin Araplarca geliştirildiği söylenir. Kullanılan sözcükler Arapça kökenlidir. *Madrague* denilen orkinos dalyanı,

Arapça *al-mazra-ba*'dan gelir, etrafı çevrili yer anlamınadır. Orkinosların ağa girişini müjdeleyen şarkı *chaloma* Arapça *salâm*'dır; balıkçıların başına ise "reis" denir, bu da bilindiği gibi İslam'da gemi kaptanlarına verilen addır.

Orkinos avı büyük bir serüven olmaya devam ediyor; bölge insanlarının hepsi bu ava katılır, çünkü verimli bir avdır. Ama bu istisna temel kuralı bozmaz; Akdeniz balıkçılık konusunda fakir bir denizdir. Akdeniz'de tutulan balığın toplamı, tek başına Norveç'te tutulan balığın üçte biri kadardır.

Uzaklara Sefer

Deniz sadece bir besin ambarı değildir. Deniz her şeyden önce bir "taşıma yüzeyi"dir. Mükemmel değilse bile yararlı bir yüzey. Gemi, deniz yolu, liman donanımı, ticaret kenti; bütün bunlar büyük kentlerin, devletlerin, Akdeniz ekonomilerinin hizmetindeki araçlardır, onların alışveriş araçları, kısaca zenginlik araçlarıdır.

Gerçek şu ki deniz, bir bağlantı yolu olmadan önce, uzun zaman bir engeldi. Gemiciliğin gelişmesi İÖ 3. binyılın ikinci yarısında Mısırlı denizcilerin Byblos'a gidip gelmeleriyle, daha doğrusu 2. binyılda kürek, mahmuz ve omurgası olan Kyklades yelkenlileriyle başlar. Bu omurgalı tekneler denize kök salmış gibidir adeta. (Oysa Byblos ile Mısır arasında kıyı kıyı gidip gelen gemiler altı düz teknelerdi.)

Gemiciler uzun zaman çekingen davrandılar, yakın yerlere gidip geliyor, kalktıkları noktadan gözle gördükleri yere kadar açılıyorlardı. Kıyı mükemmel bir yol göstericiydi, gündüz bir kumsaldan öbür kumsala yol alıyor, akşam olunca da tekneyi kıyıya çekiyorlardı.

Bu kıyı denizciliği zamanla gelişmiş, olanaklarını çoğaltmış, büyütmüş ve deniz taşımacılığının temelini oluşturmuştur. 18. yüzyılda bile kayık konvoyları örneğin Napoli ile Cenova, Cenova ile Provence ya da Languedoc ile Barcelona arasında gerekli bağlantıları sağlıyordu. Bugün Ege adaları arasında gidip gelen

küçük Yunan vapurları, bu çok eski çağları anımsatır. Kısa mesafe yolculuğunun zaferidir onlar. Akdeniz birbirini izleyen denizlerden ve ufukları sınırlı ayrı bölümlerden oluşan bir denizler bütünü olduğuna göre, bu yakın kıyı denizciliği ona özellikle uygun düşer. Aklı başında denizciler, yani denizcilerin büyük çoğunluğu, içli dışlı oldukları ve trafiğini iyi bildikleri denizlerin dışına çıkmayı pek düşünmezlerdi. Burası onların, girintisini çıkıntısını, kıyılarını, barınaklarını, uygun rüzgârlarını ve bu rüzgârların beklenmedik değişimlerini iyi bildikleri kendi Akdeniz'leriydi. Bir Yunan atasözü şöyle der: "Malia burnunu geçen yurdunu terk etmiş sayılır." Malia burnu Peloponnesos'un güneyinde, Batı'ya açılan sınırsız yollardan önceki son kerteriz noktasıdır.

Eğer denizci bu sınırlı âlemle yetindiyse bunun nedeni herhalde alışveriş ihtiyacının çok geniş olmamasıdır. Ama bir diğer nedeni de denizin alışılmış yollarda bile ürkütücü, sürprizlerle ve ani tehlikelerle dolu olmasıdır. Birçok Akdeniz limanında hâlâ, günümüze kadar gelmiş dinsel törenlerde, fırtına ve kasırgaları yumuşatmak amacıyla yıllar yılı yinelenmiş sihirli sözler söylenir. Tehlikelerden kurtulmayı başarmış denizcilerin adakları insanların yüreğinde bu korkuyu yaşatır, bu insanlar denizin kalleşliğini hiçbir zaman akıllarından çıkarmazlar. Batılı denizciler, yüklerini, daha çok da bedenlerini ve ruhlarını Meryem Ana'ya, "Maris Stella"ya, Deniz Yıldızı'na emanet ederler.

Açık denize çıkmaktan, dosdoğru yol almaktan kaçınmaları insanların içindeki bu korkuyu ele verir. Buna zamanla, istisna olarak alışacaklardır, üstelik yalnızca önceden bilinen ve belli bir düzenle kullanılan yollarda. Bilinmeyene yönelmekse bambaşka bir şeydir.

Açık denize çıkarak güneye doğru gidip Nil nehrinin deltasına ulaşmayı ilk başaranların Giritliler olduğu söylenir. İthaka'ya gelip kendini Giritli bir satıcı olarak tanıtan Ulysses şöyle der: "Denize açılıp Egyptos'a gitmek geldi içimden... Dokuz gemi donattım, gemici sıkıntısı çekmedim... Bu yürekli kişiler önce altı gün göbek şişirdiler... Yedinci gün yola çıktık, güzel ve tatlı bir poyraz

bizi Girit ovalarından aldı, bir ırmağın akıntısında gider gibi süzüldük... Bütün yaptığımız rüzgârı arkamıza alıp dümen tutmak oldu. O güzel Egyptos ırmağına beş günde vardık." Mükemmel denizciler olan Fenikelilerin de Girit'ten Sicilya'ya, Balear adalarına rota tuttukları anlaşılmaktadır. Çok sonraları Helenistik çağda gemiler uygun rüzgâr bulunca Rodos'tan Mısır'ın İskenderiyesi'ne bazen dört günde gideceklerdir.

On altıncı yüzyılda açık deniz yolculukları artar, Balearlar'dan, Sardinya ve Sicilya adalarına hızlı seferler başlar. Doğu ile ticaret, İçdeniz'le Kuzey Denizi arasında Cebelitarık yoluyla bağlantı kurulması (1297'de Cenova gemileri Belçika'nın Brugges Limanı ile devamlı ilişki kurmuşlardı) kıyı şeridinden biraz kopan seferlerin sayısını çoğaltmış ve asıl denizin keşfini sağlamıştı. Ama 16. yüzyılda bile açık denize çıkmak, Fransızların deyimiyle "deniz tarafından yutulmak" bir yürek işiydi; bugün hâlâ öyledir ve ucunda büyük bir çıkar olmadan göze alınmaz. 12. yüzyıldan bu yana bilinen pusula, o dönemde daha kullanılmıyordu; bunun da tek nedeni, daha önce de söylediğimiz gibi Akdeniz'de hizmetin çoğunun kıyı boyunca kısa seferlerle görülmesiydi: Domuz yağını Toulon'dan, zeytinyağını Hyères adalarından, peksimetini Savona'dan satın almak; Marsilya'nın pazar kayıklarının yaptığı gibi, her limanda durmak, kimi yerde satmak, kimi yerden satın almak; hatta gerekirse bazen Livorno ya da Cenova sokaklarında bağıra bağıra mal satmak. Jean Giono ve Gabriel Audisio –her biri kendine özgü biçimiyle–, Odysseia'nın limandan limana, tavernadan tavernaya anlatılageldiğini, Ulysses'in, Akdeniz denizcileri arasında yaşamayı hep sürdürdüğünü düşler ve günümüz insanının buralarda kendi kulağıyla dinleyebileceği efsanelerle Odysseia'nın doğuşunu ve sonsuza dek sürecek olan canlılığını anlaması gerektiğini düşünürler. İtiraf edeyim ki bu şiirsel ve gerçeğe yakın varsayımlar çok hoşuma gider.

Sonunda merak, serüven, kazanç, devletlerin tutkuları ve ölçüsüz politikaları Akdeniz'in keşfini zorunlu hale getirir, tamamlar.

Kavgacı devletlerin ve uygarlıkların ortaya çıkmasıyla deniz engelini aşma, ona egemen olma, düşmandan önce davranıp yolları tutma ve bunları kendine bağlama yarışı başlar. Cenova ve Venedik'in üstünlük çatışmaları sürüp gider. Akdeniz, Hıristiyan ve İslam âlemleri arasında çekişme konusudur. Askeri seferlerin gerektirdiği gayretler, kadırgaların, mühimmat gemilerinin, atların, insanların bir araya getirilip uzaklara gönderilmelerine harcanan emek ve masrafların nelere mal olduğu kimin aklına gelir? Oysa bu seferler için tehlikeyi göze almak gerekir, çünkü en küçük bir aksilik her şeyi altüst edebilir. 1540'ta Şarlken Cezayir önüne gelir. Denizdeki çalkantı gemileri birbirleriyle tokuşturmaktadır, felakete uğramaktansa seferden vazgeçer. 1565'te Türkler Malta önünde bir avuç şövalye karşısında yenilirler. 7 Ekim 1571'de Korinthos Körfezi'nde İnebahtı Savaşı'nda 100.000'e yakın insan birbirleriyle çatışır. O çağın araçları (ve tutkuları) ölçüsünde inanılmaz bir rekordur bu.

Kötü Havada Sefer

Akdeniz her zaman durgun, itaatkâr bir deniz değildir. Tam anlamıyla bir fırtınalar denizidir. Yazın her şey güzel, hatta çok güzel görünür. Sular sakin, mavi, pırıl pırıl ışıldar. Bu mevsimde savaş gemileri bile, o alçak güverteli, dar gövdeli narin kadırgalar bile hiç çekinmeden denize açılırlar. Yaz ayları, savaşlar ve yolculuklar için balayı dönemidir. Deniz kurdu Andrea Doria (1468-1560), "Akdeniz'de üç emin liman vardır: Kartaca, Haziran ve Temmuz," demiştir.

Eğer havalar bozmadan, yani sonbahar başlamadan tuz, yeni kırkım yapağı, yılın buğdayı, taze şarap fıçıları ve daha birçok malın taşınması zamanında yapılmış olabilse, işler ne kadar kolaylaşırdı. Oysa harmanda ya da bağbozumunda nefes almadan çalışılmış olsa bile deniz yoluyla taşıma işleri zamanında yetişmez. Güz ve kışla beraber sürekli kötü havaların da kapısı açılmıştır. Kadırgalar ve yük yelkenlilerinin, uzun gövdeli gemilerin,

yuvarlak gövdelilerin hepsinin limanda kalması gerekir. Akıl ve tecrübe bunu gerektirir. *İşler ve Günler* adlı eserinde Hesiodos (İÖ 7. yy. başı) daha o çağda, kendisi gibi köylü ama gerektiğinde gemicilik de yapan kardeşi Perseus'a şöyle der: "Kış gelip de rüzgârlar her yönden esmeye başlayınca, suları şaraprengine dönmüş denize çıkacağına toprağı işle. Tekneyi kıyıya çek, etrafını taşla çevir... dip tapasını çıkar ki Zeus'un yağmurları hiçbir şeyi çürütmesin. Bütün donanımı evinde bir köşeye yerleştir, yelkenleri dikkatle dür, dümeni ocağın bir köşesine as ve deniz mevsiminin gelmesini bekle."

Sekiz yüzyıl sonra hiçbir şey değişmedi. Havarilerden Aziz Paulus'u bir grup esirle İtalya'ya getiren gemi, rüzgârların uygun olmaması yüzünden Kıbrıs sularında uzun zaman bekledi. "O tarihten sonra deniz yolculuğu tehlikeli olduğundan (Adak yortusu: 21-22 Eylül geçmişti)" gemi kaptanı kışı Girit Adası'nın bir limanında geçirmeye hazırlanıyordu. Fakat fırtına yüzünden kıyıda tutunamayan gemi açığa sürüklendi, on beş gün sonra Malta önlerinde karaya oturdu. Hiç olmazsa canları kurtulduğu için sevinen yolcular ve mürettebat, Malta Adası'nda üç ay kaldıktan sonra baharda "Dioscures adında bir İskenderiye teknesiyle" yollarına devam ettiler. Bu gemi ve herhalde daha başka gemiler de zaten Malta'da kışlamışlardı.

Şu halde kışlamak herkesin kabul ettiği bir kuraldı; çok yerinde bir kural olmalı ki kentler ve devletler güvenlik kaygısıyla deniz yolculuklarını kış dönemi için toptan yasaklamışlardı. Daha 1569 yılına kadar Venedik 15 Kasım'la 20 Ocak arasında, *su'l cuor dell'invernata* (kış ortasında) yola çıkma izni vermiyordu. Doğudakiler derseniz, onlar da yalnızca Aziz Georgios ile Aziz Dimitri günleri arasında (Yunan takvimine göre 5 Mayıs-24 Ekim) denize çıkabiliyorlardı. Kötü mevsim engelini aşmak için teknik değişikliklerin gerçekleşmesi gerekecek, tabii bunların da gelişmesi yavaş olacaktı. Bunları tekne gövdesi yapımında ve dümen yerleştirilmesinde göreceğiz.

Deniz Dibinde Tekneler

Gemiler her zaman karmaşık araçlardır ve sürekli ama yavaş yavaş gelişirler. Bugün Messina'da bir sokakta, küçük bir Yunan kentinin kenar mahallesinde, Sakız, Midilli, Sisam adalarında, Türkiye'de, yahut Cerbe adasında yapılmakta olan kayıkların, antik ikonografi ve sualtı arkeolojisi sayesinde tanıdığımız Yunan ve Roma teknelerine ne kadar benzediklerini görüp şaşırırız. Borda kaplamaları, postalar, baş, kıç, omurga (teknenin belkemiği), direk ya da direklerin yuvaları arasında büyük bir benzerlik vardır. Yapım sırası ya da dümen biçimi farklı olsa da, benzerlikler daha çoktur.

Zaten Yunan ve Roma batıkları da bu benzerliklerin tartışılmaz kanıtlarıdır. Antikytheros adlı Yunan gemisi mermer heykel taşırken batmış (İÖ 1. yüzyılın ilk yarısında), bugün Atina müzesinde; Mahdia, aynı yüzyılın başında 230 ton mermer sütun ve bronz heykelle batmış, bugün Bardo (Tunus) müzesinde; Sicilya'da Marzamenni batığı, İS 6. yüzyılda "prefabrike bir Bizans kilisesinin" mermer ve kızıl somakiden bütün parçalarını taşırken batmış; ya da Marsilya yakınlarında Planier'de yeni bulunan Roma batığı; bütün bu batıklar bir Roma ticaret gemisinin ne olduğunu anlamamıza yardımcı olurlar: 20-30 metre uzunluğunda, 5-7 metre genişliğinde, bir, iki ya da üç direkli, 50-200 ton yük taşıyabilen bir tekne. Bunların arasında, beşli kümeler halinde dizilmiş, her sıradaki amforaların dipleri, bir alt sıradaki iki amforanın ağzı arasına gelecek şekilde yerleştirilmiş, içinde şarap ya da zeytinyağı bulunan 3000-10000 amfora taşıyan batıklar bulunmuştur. Bugün de Cerbe'de yağ amforaları kayıklara hâlâ böyle yüklenir ve bunlar antik amforaların tıpatıp aynıdır.

Roma gemisinin dümeni ise Yunan ve Fenikeliler çağında olduğu gibi, tekne kıçının iki yanına yerleştirilmiş iki kürekten oluşur. Sualtı arkeolojisi uzmanı Patrice Pomey'e göre, bu "sanıldığından çok daha etkin bir sistemdir, Romalılar bunu geliştirmiş

ve gereğinde birlikte hareketi sağlayan yuvalı bir dümen sistemi haline getirmişlerdir. Bunlar sadece dış görünüş bakımından küreğe benzerler."

Yelkenler, serenler ve bunlarla yapılabilecek manevralar konusunda başvuracağımız kaynak ikonografidir. Antik çağlarda yalnızca dörtköşe yelken kullanılırdı. Direğin tepesindeyse çoğu zaman küçük bir üçgen yelken bulunurdu (böyle olunca ikinci bir dörtgen yelken hiçbir zaman kullanılmaz). Geminin üçgen yelkenle donatılmasına Latin donanımı denir, kökeni ve Akdeniz'e yayılması konusu tartışmalıdır. İleri sürülen savlar birbirinden oldukça farklıdır; küçük Arap teknelerinde daha önce kullanılmış olmaları da Doğu'nun bu konudaki önceliğini kanıtlamaz.

Gövdenin yapılışında izlenen sıra ise herkesçe bilinen bir yoldur. Üç aşamadan geçer: omurga, postalar, "borda" kaplamaları. "Postalar gemi iskeletinin bir çeşit kaburgasıdır, borda kaplamaları ise derisi. Roma çağında, bugün bize garip gelen bir yol izlenirdi: Önce borda kaplamaları yerleştirilir, sonra da içine postalar oturtulurdu; yani önce teknenin derisi gerilir, sonra içine iskeleti oturtulurdu."

Yunan ve Roma ticaret gemileri böyleydi, örneğin altı köşeli Ostia limanına gelip gidenler bu tür teknelerdi. Bunların yanında kürekli savaş gemilerinden de söz etmek gerekir; uzun dar teknelerdi bunlar, İÖ 480 yılında Salamis'te Pers filosunu yenen üç sıra kürekli gemiler de bu tür gemilerdi. Üst üste üç ya da beş sıra kürekçinin yer aldığı bu Akdeniz savaş gemileri 15. ve 16. yüzyılların kadırgalarını andırır, şu farkla ki topları yoktur. Bu yüzden kadırgalardan daha hafif ve çok daha hızlıdırlar.

Uzun Yol Yapan Gemilere Gelinceye Kadar

Buhar kullanımından ve sac teknelerden önce Akdeniz gemilerinin gelişme çizgisinde üç değişiklik görülür: 12. yüzyıla doğru dümenin kıç bodoslamaya takılması, 14. ve 15. yüzyıllara doğru bordanın "bindirme" yöntemiyle yapılması ve 17. yüzyıldan bu

yana kullanılmaya başlayan uzun yol gemileri.

Kıç bodoslama, geminin kıçında içbükey ve dışbükey bölümlerin arasında kalan bölgedir. Kıç bodoslama dümeni ise okyanusta kullanılan dümen türüdür, yani bildiğimiz dümen: teknenin içinden geçip gemiye içten yön vermeyi sağlayan sistem. Bu tip dümen daha 16. yüzyılda bir dümen dolabına takılmış ve dümenciye manevra kolaylığı vermiştir: Hindistan'a giden büyük Portekiz karakalarında* dümeni tutmak veya döndürmek için kimi zaman bir düzine gemici gerekirdi. Tabii, yeni dümenin eskiye göre üstünlükleri tartışılabilir. Görünüşe göre yeni dümen gemiye daha büyük bir kolaylıkla karaya yanaşma ve rüzgâra karşı gitme olanağı vermiştir.

İkinci değişiklik bindirme bordadır. Büyük olasılıkla, *coque* (*kogge*) ile birlikte (ki Akdeniz'de sonradan yaygın olarak *nave* adını alacaktır) kuzeyden gelme bir borda kaplama yöntemidir. Bunlar birkaç yüz ton yük taşıyabilen, sonradan daha büyükleri de yapılacak olan oldukça iri teknelerdi. Özellikleri ise bindirme tarzında yapılmaları, yani borda kaplamalarının uç uca getirilmesi yerine, üst üste bindirilerek, damlara konan arduvaz levhaları gibi birbirini örtmesiydi. Bundan dolayı da, borda kaplamaları bitiştirilerek yapılmış, yuvarlak karınlı geleneksel Akdeniz teknelerine oranla *nave*'ler sert dalgalara kafa tutabiliyor, kış denizlerinin kötü koşullarıyla başa çıkabiliyorlardı.

Böylece daha düzenli seferler başladı, taşıma işlerinde gerçek bir devrimdi bu. Aralık, Ocak, Şubat aylarında kimi limanlara gelen gemi sayısı rekor düzeyine ulaştı. Akdeniz'de büyük gemi sayısı gözle görülür ölçüde arttı. Bu 15. yüzyıl Cenova karakaları, 1000 hatta 1500 tona kadar çıktılar. Bunlar Akdeniz'in devleriydi. 16. yüzyılda Ragusa limanına bağlı yelkenli yük gemileri arasında 1000 tona çıkanlar vardı. İçdenizin tahıl, yün balyaları, öküz ve manda derisi gibi ağır ve havaleli yüklerini hep bunlar taşırdı. Bunlar, Batı'nın büyük ölçüde tükettiği mallardır. Bu gemilerin

* Karaka: Yüksek bordalı yük gemisi. (ç.n.)

yükleme limanları Marmara'da Rodosto,* Karadeniz'de Varna'dır.

Ragusa yelkenlilerinin üstünlüğü ambarlarının büyük olması ve gemici ücretlerinin düşüklüğüdür. Bu yüzden bu tekneler Akdeniz'i toptan ele geçirmişler ve Venedikliler gibi onlar da İngiltere ve Flandres kıyılarına kadar ulaşmışlardır. Bu büyük gemilerin bir özelliği de mülkiyetinin 24 paya bölünmüş olmasıdır. Kırat denen bu payların hepsi her zaman Ragusalılara ait değildir. Bir ya da birkaç pay sahibi Cenevizliler, Floransalılar vardır; bunlar gemilerinin seferlerini gözlerler. Gemi Livorno ya da Cenova limanına girince, genellikle Ragusalı olan patron hesap vermeye davet edilir, bugünün hissedarları durumunda olan pay sahiplerine olan borcunu öder.

Bu hesaplaşmalardan doğan anlaşmazlık ve davaların liman arşivlerinde belgelerine rastlanır, bu gemilerin yaşam ve serüvenleriyle ilgili birçok ayrıntıyı tarihçiler bu arşivlerde bulacaklardır. 15. ve 16. yüzyıllar bu teknelerin en parlak çağıdır, ama 17. yüzyılda hemen hemen ortadan kalkarlar. Akdeniz'de genel kural da zaten bu değil mi? Hem yalnızca Akdeniz'de mi? Denizcilik bugünden yarına öğrenilemeyecek kadar güç bir meslektir. Kullanacağı adamları dar kıyı kesimlerinden seçer. Bu kesimlerden biri başarı sağlar da servet yaparsa, denize birçok tekne indirir ama bu zor oyun onu yavaş yavaş tüketir. Bu kural Provence koyları, Yunan adaları, Cenova nehirleri, Dalmaçya kıyıları için olduğu kadar o eşsiz Katalonya kıyılarındaki kentler ve köyler için de geçerlidir. Ama zaman zaman yeniden doğuşlara tanık oluruz ve oyun yeniden başlar.

Son değişim, kadırganın yerini uzun yol gemilerinin almasıdır. Ünlü İnebahtı Savaşı'nda (7 Ekim 1571) 250'si Türk, 250'si Hıristiyan olmak üzere 500 kadırga korkunç biçimde birbirine girdi. Daha Don Juan de Austria döneminde kadırganın önemi azalmıştı. Son parlak çağını takviyeli şekliyle yaşadı. Bu, her küreğini dört beş kişinin çektiği, o güne kadar bilinen kadırgalardan

* Bugünkü Tekirdağ. (ç.n.)

daha hızlı, gereğinde onlara rahatça yetişebilecek, hatta geride bırakabilecek güçte bir tekneydi.

Kadırgaların kusurları çoktur. Her şeyden önce "motorları" çok masraflıdır: Forsaları satın almak, yedirip içirmek, bakmak ve giydirmek gerekir. 16. yüzyıl ortasına kadar Venedik'te, Perikles'in Atinası'nda olduğu gibi vatandaş kürekçiler de vardı. Gerçi bütün ülkelerin gemilerinde gönüllü forsalar bulunurdu; İtalya'da bunların adı *buonvoglie*'dir, bunlar sefaletten kaçmak için kendilerini bir süre için kiralayan çok yoksul kimselerdir. XIV. Louis' nin Malta temsilcisi şöyle yazar (26 Şubat 1664): "Fransa'dan ya da yabancı ülkelerden işe yarar gönüllüler bulma olanağı pek yok. Bence bu iş için Türk yakalamak ya da satın almak daha uygun olur"; kuşkusuz burada kastedilen, korsanların bütün ganimetlerini seve seve ve düzenli biçimde sattıkları Malta pazarlarıdır. Kürek mahkûmluğu olmasaydı XIV. Louis döneminin bozuk sistemi herhalde uzun süre yaşayamazdı. Belki de bu düzenin uzayıp gitmesi kürek mahkûmları yüzünden oldu, çünkü bunları hapsedecek daha uygun bir yer yoktu. Kadırgalar ideal bir sürgün yeri, mükemmel bir cezaevi işlevi görüyordu; Venedik'in *Piombi*'lerinden daha kullanışlı birer merkez cezaevi.

Kadırgaların başka kusurları da vardı: Masrafları ağırdı, gemide yaşayan bir sürü adam yüzünden toplara yer kalmıyordu, oysa toplar gitgide önem kazanıyor ve daha geniş bir alana ihtiyaç gösteriyordu; ayrıca kadırgalar durgun yaz denizleri için yapılmış teknelerdi. Bunları kışın kullanmak isteyenlerin tehlikeyi göze almaları gerekirdi (pek güçlü olmayan filolar bu taktiği kullanır, sert dalgalı deniz onları düşmanın karşı saldırısından korurdu). Teknenin harap olması, forsa takımının güçsüz kalması ya da gemilerin batması gibi tehlikelerdi bunlar; bir iki saat içinde bütün bir filo yok olabilirdi. 1562 yılı Ekim ayında Herradura körfezinde İspanyol kadırgaları böyle bir felakete uğramışlardı. Bu durumda tek teselli, olanak varsa topları kurtarmaktı.

Ticaret gemilerine, korsanlardan korunmaları için top yerleştirilmeye başlanınca, tıka basa insan yüklü kadırgalar, onlar için

ideal bir hedef oldu. 1607'de Hollandalıların "yuvarlak" gemileri, Cebelitarık Boğazı'nı kapatmak isteyen İspanyol kadırgalarını darmadağın ettiler. Artık gerçek savaş gemisi olarak yelkenli yuvarlak gemiler çağının açılması gerekiyordu ama bu da zaman aldı. Yuvarlak tekne kendini hemen kabul ettiremedi; çünkü onun da zayıf noktaları vardı. İyi silahlandırılmış bir gemi rüzgâr kesilip de durgun deniz üzerinde hareket edemez duruma düştü mü kadırgalar bu kımıldayamayan düşmana yaklaşır, onun atış alanındaki ölü noktaları seçer ve çevresinde dönerek keyiflerine göre ya ateşe verir ya da teslim olmaya zorlarlardı.

Yine de 1620'ye doğru kadırga ikinci sıraya düştü. O tarihlerde Cezayir'de yerleşmiş olan kuzeyli dönmeler, uzun sefer yelkenlilerini kullanmaya başladılar. Akdeniz baştan başa onların av alanı durumuna geldi. Ve bu mavi gözlü sarı saçlı "Berberiler" Cebelitarık Boğazı'nı geçerek Cadiz ve Lizbon yollarında pusular kurdular, İzlanda'ya kadar uzandılar ve İngiliz limanlarının ya da Hollandalı tüccarların gizli yardımlarıyla Kuzey Denizi'nde korsanlık yaptılar. Bu arada Toulon'da, Venedik'te hatta Cezayir'de bile hâlâ kadırgalar vardı. 1798'de Napolyon Bonapart'ı Mısır'a götüren filo, yolunun üstünde bulunan Malta Adası'nı aldığı zaman kırmızı kürekli kadırgalar La Valetta limanında demirliydiler. Ancak bunlar son kalıntılardı, Ebukir'de de (1 Ağustos 1798), Cebelitarık yakınında Trafalgar'da da, kadırgalar artık savaş görevi almayacaklardı.

Bu tarihte artık yelkenli tekne çoktan birinci plana çıkmıştır. Bu tekneler iki çeşittir: Bir yanda ticaret gemileri, öbür yanda uzun yol gemileri. Uzun yol gemileri yuvarlak tekne ile uzun teknenin kaynaşmasından doğmuştur. Bu mükemmel teknelerin ataları herhalde Venedik çektirileriydi. Bunlar geleceğin uzun yol gemileri gibi ince uzun ve cüsseli teknelerdi, fakat dar gövdeli kadırgalardan daha geniştiler. Çok ağır oldukları ve çok sayıda top taşıdıkları için hareket kolaylığından yoksundular, ancak yüzen bir kale gibi ateş güçleri yüksekti. İnebahtı'da Don Juan de Austria'nın kadırga hattının önünde bu ağır tekneler yer almış ve ilk

karşılaşmada Türk kadırgalarını bozguna uğratmışlardı. Fakat tek başına ele alındığında çok heyecan verici olan bu başarı da çabuk sonuç vermedi. Çünkü dünyanın öteki denizlerinde de görüldüğü gibi, Akdeniz'de teknelerin biçim değiştirmeleri çok yavaş oldu. Gerçekte 18. yüzyıl sonunda çağdaş devletlerin zenginliği, hırsı ve çılgınlığı olmasaydı, üzerinde yüzden fazla top taşıyan, ahşap gövdeleri bakır levhalarla korunan, her biri bir denizcilik harikası olan ama korkunç pahalı o gemiler ortaya çıkmazdı.

Gemiler ve Ormanlar

Ahşap gemiler acaba yavaş yavaş Akdeniz'in ormanlarını tükettiler mi? Ne denirse densin bu ormanlar çok yerde zamanla cılızlaşmış, yerlerini ancak ocak tutuşturmaya ya da fırın kızdırmaya yarayan çalılıklara, fundalıklara, kokulu bodur ağaçlıklara bırakmıştır. Bunlar ya maki şeklini alıp toprağı tamamen kaplar ya da Güney Fransa'daki gibi seyrek ağaçlıklar halinde görülür. Ormanları bu hale getiren, aynı zamanda onların düzensiz kullanılmasıdır; ev yapmak, ısınmak için ağaçlar kesilmiş, ormanlar ısı gerektiren endüstri alanında kullanılmış ya da tarla açmak için harcanmış, bir süre sonra da bu topraklar verimsiz oldukları için terk edilmiştir.

Bu orman kıyımının en büyük sorumlularından biri olan gemiler de sonunda bu oyuna kurban gitmediler mi? Bir gün geldi Kalabria ormanları, Monte Gargano'nun meşeleri, Ragusa ya da Napoli kıyılarındaki gemi şantiyelerine yetişmez oldu. Sicilyalı eşsiz tarihçi Carmelo Trasselli, ormanların azalmasının ve buna bağlı olarak kerestenin pahalılaşmasının 16. ve özellikle 17. yüzyıllarda Akdeniz'in gerilemesinin birçok nedeninden biri olduğunu ileri sürer. O tarihlerde Venedikliler, hatta Malta şövalyeleri gemilerini Hollanda'dan satın almaktadırlar.

Gerçeğe çok yakın olan bu açıklama, Maurice Lombard'ın 11. yüzyılın Müslüman Akdenizi'ndeki kereste ve ağaç sıkıntısıyla ilgili düşüncelerini aklımıza getirir: Akdeniz'e egemen olan Müslü-

manlar, ağaç yokluğu yüzünden onu ellerinden kaçırmışlardır. Aynı nedenler aynı sonuçları doğurduğundan, birkaç yüzyıl sonra "Ponant"ın (Batı) Hıristiyan Akdenizi de egemenliği İngiliz ve Hollandalılara kaptırır.

Akdeniz, Yollar Demektir

Akdeniz demek, birbirine bağlı deniz ve kara yolları demektir; el ele vermiş küçük, orta, büyük kentler ve yollar, bitip tükenmeyen yollar, kısacası bir gidiş geliş, bütün bir ulaşım sistemi demektir.

Bizim gözümüzde Akdeniz kavramı bu sistemle tamamlanır ve bu kavram, deyimin ifade ettiği en güçlü anlamıyla, bir hareket mekânıdır. Deniz olsun kara olsun, yakın çevrenin kendisine sağladığı, günlük yaşamının temelinde bulunan şeylere, söz konusu bu hareket de kendi katkılarını yapar. Günlük yaşamın hızlandığı ölçüde hareketin katkısı gözle görülür biçimler alır. Yüzyıllar boyunca Toscana bölgesi dünyanın en güzel kırlarını oluşturmuştur. Floransa, Sicilya buğdayı ile beslendiği için değil midir ki Toscana bağcılık ve zeytincilikte uzmanlaşmıştır? 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Venedik, İtalya'nın ve herhalde Avrupa'nın da, ama kesinlikle Akdeniz'in en zengin kenti olmuştur. Çünkü Venedik o çağın dolaşım sisteminin merkezindedir, bu sistem Akdeniz'in bütününü içine alır, Doğu'dan ya da onun kadar önemli Hint Okyanusu'ndan gelen karabiber ve baharat alımlarından en büyük payı kendine ayırmıştır; ayrıca bu değerli maddelerin Batı'ya ve özellikle Avrupa'nın en büyük tüketicisi Almanya'ya satışını yapan en güçlü aracıdır. Venedik nerdeyse Alman tüccarlarını "Fondaco dei Tedeschi" adlı büyük yapıya kapatmıştır, tıpkı İslam ülkelerinin Venedik'i Doğu'nun "Fonduk"larına bağladığı gibi. Venedik'i düşündüren konu kendi deniz ticaretine Almanların doğrudan katılmalarını önlemektir. Venedik büyük bir kıskançlıkla kendi av alanını korumak, onu sadece kendi vatandaşlarına, içerdeki ve dışardaki Venediklilere (*de intus et de extra*) kullandırmak peşindedir.

Akdeniz yollarının, bu İçdeniz'in kentler ve tüccarlar tarafından işletilen alanlarını nasıl sınırsız ölçüde büyütmüş olduğu böylece görülüyor. Uzak Çin'i çağdaşları için keşfeden bir Akdenizlidir Marco Polo, Venedik'e 1296'da döner. 1492'de Amerika'yı keşfeden de Akdenizli Kristof Kolomb'dur. 13. yüzyılda Champagne bölgesindeki panayırlar İtalyan tüccarların elindedir ve iki yüzyıl sonra Lyon panayırları da bunların eline geçer; bu panayırlarda, bütün Avrupa'nın serveti bir anda el değiştirmiştir. Alman kentleri, Nürnberg, Ulm, Frankfurt, Augsburg, özellikle de Augsburg, hem İtalya'nın çömezleridir hem de onunla yarış halindedirler. Brugges ve Londra kentlerinde, 14. yüzyıldan bu yana İtalyan tüccar bankacılar egemendir; bu aynı zamanda uzak ve doyumsuz denizin egemenliğidir.

Demek dar anlamda Akdeniz'i daha büyük bir Akdeniz çerçevelemekte ve onun sesini uzaklara yansıtmaktadır. Böylece uzaklara yansıyan İçdeniz'in sadece ekonomik yaşamı değildir: Uygarlıkları, değişken renkli kültür hareketleri de yansımaktadır. Rönesans Floransa'dan yayılacaktır. Roma'dan ve muzaffer İspanya'dan çıkan barok sanat, kuzeyin protestan ülkelerini ve bütün Avrupa'yı kaplayacaktır. Tıpkı İstanbul camilerinin, özellikle Süleymaniye'nin İran ve Hindistan'da taklit edildiği gibi.

Bu büyük Akdeniz'in kıyı şeritlerinde, onun kendine özgü büyüklüğünün ve aydınlığının izleri vardır. Böylelikle Akdeniz'in geçmişiyle ilgili ve ilk bakışta çözümsüz gibi görünen birçok sorun burada kendiliğinden çözüme kavuşur.

Dünyanın en güzel caddesi olan Canale Grande boyunca ya da dünyanın en güzel meydanı olan San Marco'da karşımıza çıkan ve hem düşünce, hem gerçek olarak içinde yaşadığımız bu lüks, bu şatafat ancak uzaklarda gerçekleştirilen bir sömürüyle açıklanabilir. Çünkü yakın bölgelerin ve Adriyatik çevresindeki küçük limanların sömürüsü yeterli olamazdı. Ucu uzaklara giden Akdeniz'in, İslam aracılığıyla Uzakdoğu'ya dek varan antenleriyle sağlanan bir ticaretin verimi gerekliydi. İsa'nın gök katına çıktığı gün olan Sensa yortusunda Venedik Dukası'nın denizle temsili olarak

evlenmesi, sadece güzel, görkemli bir gösteri ya da bir simge değil, bir gerçektir. Duka bu düğünde tükenmez bir servet kaynağı olan en büyük Akdeniz'le evlenmektedir.

Akdeniz'in gerilemesi, bunalımları, sıkıntıları, onun içinde gelişen, onu aşan, çevresini kaplayan ve yüzyıllar boyunca gücüne güç katan dolaşım ağında ortaya çıkan aksaklıklardan, yetersizliklerden, çatlamalardan başka bir şey değildir. Kaderin Akdeniz'e oynadığı ilk oyun Vasco da Gama'nın 1498'de yaptığı uzun keşif gezisidir. Ama o bu sarsıntıya dayanacaktır. Gerilemenin iyice ortaya çıkması, 1620'den sonra İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz'in uzaklarla olan bağlantı yollarını kesip asıl pazarlarını ele geçirmesinden sonrasına rastlar. Uzun süreli bir kopma getirmiştir bu. Peki, kesin bir kopma mıydı? Çok zaman sonra, yüzyıllar süren bir kendi kabuğuna çekilmeden sonra, Süveyş Kanalı'nın açılması bile (1869) –bu konuya döneceğiz– Akdeniz'in eski bolluğunu, hele hele eski üstünlüğünü geri getirmeyecekti. Çünkü artık İngiltere dünyaya rakipsiz egemendi. 16. yüzyılda yabancıların ele geçirdiği Akdeniz, eski sahiplerine geri verilemezdi.

ŞAFAK

Fernand Braudel

"İLK UYGARLIKLARIN" Yakındoğu'da, Doğu Akdeniz'de meydana çıktığını herkes bilir, herkes söyler. Ama bunu sağlayan öncelikle deniz değildir. Akdeniz binlerce yıl çöllerden daha boş, daha tenha kaldı; daha erken çağlarda kıyılarında yaşamlarını sürdürmeye başlayan insanlar arasında bağ değil, engel oldu.

Bununla birlikte, salların ve ağaç kütüğünden oyma ilkel teknelerin erkenden kullanılmaya başladıklarını da kanıtlarıyla biliyoruz; yoksa taşıma işleri gerçekleşemezdi. Örneğin, Anadolu'da insan türünün görünmeye başlamasından bu yana her zaman bir ada olarak tanınan Kıbrıs'a insanların ne zaman ayak bastıklarını tam olarak bilmiyoruz, ama İÖ 6. binyılda Kıbrıs'ın alet yapmakta kullanılan kara akik denen maddeyi Anadolu'dan getirttiğini biliyoruz. Buna benzer başka örnekler de var: İlk kez İÖ 5000 yıllarında insan işgaline uğrayan Malta adası, kendisinde bulunmayan kıymetli taşları Sicilya'dan sağlıyordu. Kara akik de bunlar arasındadır. Ama düzenli gidiş gelişleri, sürekli ilişkileri belirten bir işaret yok. Gerçi insanoğlu erkenden, kısa yolculuklarla deniz engelini aştı ama bu bir süreklilik göstermedi. Geniş çapta alışverişlere, gidiş gelişlere sahne olan deniz alanı uzun süre kullanılmadı. Akdeniz uygarlığı ilk adımlarını denizden uzaklarda, onun katkısı olmadan attı.

Yakındoğu'daki Devrimler

Tarımın keşfi tarihin başlangıcıdır, yani cilalıtaş devrimi: Radyokarbonla tarih belirleme yöntemleri yardımıyla cilalıtaş devriminin İsa'dan 9000 yıl öncesine doğru başladığını ve birkaç binyılı kapsadığını öğreneli çok olmadı. İnsanlık tarihinin bu büyük duraksaması uzun zaman aldı. Ama aralarında iyi kötü bazı bağlantılar bulunan çeşitli kaynaklardan beslenen bu duraklama, –uzun süre yabani bitkiler olarak kullanıldıktan sonra ekilip biçilmeye başlanan– tahılını, evcil hayvanlarını, meyve ağaçlarını, aletlerini ve yerleşik düzen alışkanlıklarını temel alarak gelişti.

Bu, tarımın neden daha kolay ekilip biçilebileceği için akla ilk gelen ovalarda değil de Suriye çölü boyunca uzanan yüksek topraklarda ya da Anadolu'nun ve İran'ın engebeli yaylalarında doğmuş olduğunu açıklar: Koyunun, keçinin, büyükbaş hayvanların ve domuzun, bir de yabani buğdaygillerin doğal yerleşim yeri 600-900 metre yüksekliğinde olan bu topraklardır; bu yöre için bol sayılabilecek suların, kuzey tepelerinin güneye ve batıya dönük yamaçlarından akıp gittiği topraklar da bu topraklardır. Tarihçilerin Bereketli Hilâl dedikleri bu yörede, tarım, ayrıcalıklı üç bölgeden kalkarak uzun yolculuğuna başlamıştır: Zagros'un batı vadi ve yamaçları, Türk Mezopotamyası'nın dağlık kesimi ve Anadolu yaylasının güneyi.

Tarım denince insanın aklına toplu yerleşme, kökleşme gelir. Bu konuda yine radyokarbonun ortaya çıkardığı beklenmedik olay, İÖ 8. binyıldan başlayarak, yalnız büyüklü küçüklü köylerin değil, kent adını alabilecek yoğunlukta olan, ama bir Mezopotamya ya da Mısır sitesinin örgütlenişiyle ilgisi bulunmayan yerleşme biçimlerinin var olmasıdır. Böylece Jane Jacobs'un bu alandaki devrimci ve inandırıcı savları çıkar karşımıza (*The Economy of Cities*, 1969). Ona göre prehistorya çağının boşluğunda ya da Avrupalılarca fethinden sonra, Yeni Dünya'nın şu veya bu bölgesinde, kentlerin köylerle aynı zamanda, hatta belki de onlardan önce

doğup yaşamaya başlamış olmaları normaldir, mantığa da uygundur. Eriha, Çatalhöyük bu "cilalıtaş devri" yerleşimlerinin iki örneğidir: İÖ 7. binyılda Eriha'da en azından 2000 kişi yaşıyordu, Çatalhöyük'ün bitişik evleri 15 hektara yayılmıştı ve kent içinde dolaşmak için evlerin duvarlarındaki yumurta biçimli geçitleri ve terasları kullanmak gerekiyordu.

Bu "ilkel kentler" çağın düzenleyici merkezleridir. Geniş çapta bir alışveriş hareketinin hem başlangıcı hem devamıdırlar. Eriha tuz ve zift ihraç eder, ithal ettikleri arasında Anadolu'dan gelen kara akik, Sînâ'dan gelen firuze, Kızıldeniz'den gelen değerli deniz kabukları vardır. Çatalhöyük kara akik karşılığında Suriye'den çakmaktaşı alır, Akdeniz'den büyük ölçüde deniz kabuğu, çeşit çeşit taşlar, su mermeri ve mermer ithal eder. Değerli taşlar, sedef ve bakır süs eşyası, ince kumaşlar, çanak çömlek ve benzeri konularda el sanatları gelişmiştir. Çatalhöyük'e çok yakın Pamphylia Ovası ise aynı dönemde kültürel açıdan çok geri kalmıştır. Ekonomik canlılığın belirtisi olan yaratıcılık Çatalhöyük'te kendini bütün gücüyle göstermiştir.

Oysa hazırlık döneminde bulunan uygarlığın esas birikim yeri Mısır'la beraber Aşağı Mezopotamya olacaktır, yani ova. Çünkü büyük bir uygarlık, geniş çapta bir dolaşım hareketi olmazsa yaşayamaz; nehirlerin –Fırat, Dicle, Nil– suları da nehir taşımacılığının hızla gelişmesini sağlamıştır. Nehir kayıklarının kısa sürede Basra Körfezi'nin, Hint Okyanusu'nun, Kızıldeniz'in veya Akdeniz'in tuzlu sularına açılması artık işten değildir. Bir mucizenin başlangıcıdır bu. Eşya, mal, teknik her şey artık yavaş yavaş deniz yoluyla taşınmaya başlanacak, bu da Akdeniz'in yaşamının başlangıcı olacaktır.

İlk Gemiler, İlk Uygarlıklar

Dicle ve Fırat üzerindeki taşımacılığın Mezopotamya'nın büyümesinde ve zenginleşmesinde birinci planda rol oynadığı rahatlıkla ileri sürülebilir. (Nehir üzerinde kullanılan kayıkların en bü-

yük yardımcısı, şişirilmiş ve birbirlerine bağlanmış tulumlardan yapılan sallar oldu. Bunlara yüklenen eşya akıntı boyunca taşınır, iş bitince havası boşaltılan bu tulumlar eşek sırtında geri gönderilirdi.) Bu nehirler üzerindeki taşımacılık hem çeşitli ürünlerin dağlık ve ovalık bölgeler arasında ekonomik dağılımını sağlamış, hem de bağımsız olan ve öyle kalmak isteyen kentler arasındaki ilişkileri yürütmüştür. Bugün bile Fırat üzerinde gidip gelen kayıklara, nehrin yaygın sularına, uzun süre bataklık halinde kalmış engebesiz kıyılarına bakmak, Ninova sarayının o eşsiz alçak kabartmalarında görülen balıkları, suaygırlarını ve kamıştan sandalları zihnimizde yeniden canlandırmak için yeterlidir. Fakat Mezopotamya Akdeniz kıyılarından uzaktır; anladığımız kadarıyla Mezopotamya, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne açılmıştır, ama biz bu konuda pek az şey biliyoruz. Mezopotamya Akdeniz'in ilk tarihinin arka planındadır.

Buna karşılık Mısır gemileri bu İçdeniz'in tarihinde birinci plandadır. İlk piramitlerin alçak kabartmalarında, birbirlerine bağlı papirüs demetlerinden yapılmış, başı ve kıçı kalkık Mezopotamya kayıklarını biraz andıran, su yüzeyinin hemen altındaki kumluklardan ve çok sayıda bataklıktan rahatça geçecek şekilde yapılmış, altları düz gemiler görürüz.

Az zaman sonra ilkel kamışların yerini ağaç kalaslar, yukarı Mısır'dan gelmiş incir veya akasya kütükleri, Lübnan sediri alacaktır. Bu kısa ve enli kalaslar birbirlerine sıkıca bağlanır. Kalkık başı ve kıçı bir halatla birleştirilmiş bu omurgasız tekneler malzeme bakımından açıkça ilkel kayıklara benzerler. Bu gemiler mezar duvarlarında sıkça görülen kara ve balık avı sahnelerinde çok kullanılan bir ayrıntıdır; ayrıca ölülerin son konaklarına taşınmasında da kullanılır.

Gemicilik Nil'de de Fırat'taki kadar gelişmiştir, ayrıca bir de kolaylığı vardır, çünkü Mısır'da düzenli esen rüzgârda gemiler akıntıya karşı yelken açabilirler. Öbür yönde ise tekneyi akıntıya bırakmak yeterlidir. Küreğe ya da yedeklemeye daha seyrek başvurulur. Böylece Nil, bu ve başka nedenlerle Mısır'ın birlik ve

zenginlik kaynağıdır. İÖ 25. yüzyılda granit, yukarı Mısır'daki ocaklardan Menfis'e kadar Nil üzerinde taşınırdı; fildişi, abanoz, devekuşu tüyü, değerli madenler ve özellikle altının bol bulunduğu Nübye'ye de ancak Nil yoluyla ulaşılırdı. Bir süre sonra Koptos-Kuseyr yoluyla Kızıldeniz'e çıkıldı, oradan da Pount ülkesinden gelen günlük, mürrüsafi ve Sînâ'dan gelen bakır, firuze ve başka değerli taşlara ulaşıldı. Bütün bu zenginlikler firavun gücünün merkezi olan Aşağı Mısır'da toplandı. Mısır, gereksinmelerini ya da isteklerini karşılayacak yolları bulmuştu: Lübnan'dan sedir ağacı, Lut Gölü'nden zift, Suriye'den sıvı yağ, daha sonraları şarap.

Böylece Mısır tarihinin başlangıcı sayılabilecek çağda Mısır' la Suriye ve Lübnan kıyıları arasında yolculuklar başlamış oldu. Önceleri bu seferleri belki firavunlar düzenledi. Fakat İÖ 3. binyılın ortasına doğru artık Biblos ile Nil deltasındaki limanlar arasında gerçek bir ticaret filosu kurulmuştu; bunlar Mısır tipi teknelerdi ve herhalde masraflarını da Mısır karşılamaktaydı; ama yine bu teknelerin Kenanlılarca yapılmış veya monte edilmiş oldukları düşünülebilir (Suriyelilere ve Lübnanlılara Kenanlılar deniyordu). Fenikelilerin ataları olan Kenanlılar daha o zamandan denizci bir milletti; oysa Mısırlı, yurdundan ayrılmaktan pek hoşlanmazdı; parası olduğundan, daha çok oturduğu yerden ticareti sever, Akdeniz yönünü yeğlerdi. Bu konuda, bin yıl sonrasıyla ilgili hiçbir kuşkuya yer yok: Teb kentinde bulunan, İÖ 15. yüzyıla ait bir resimde, kendilerine özgü giysiler içindeki Kenanlıları gemilerinden Mısır'a mal boşaltırken görüyoruz, bununla birlikte, tekneler aynı yapıda, Mısır tipi, baş ve kıç neredeyse dik yükseliyor ve görünüşe göre omurga yok. Bunlar sığ sularda sallantısız sefer yapmaya uygun teknelerdir; sular belli zamanlarda kabarınca Nil üzerinde gidiş geliş daracık yollara sıkışır ama açık denizin tehlikeleri burada yoktur.

İkinci binyılın başlarında farklı bir anlayışa dayanan başka tipte gemiler ortaya çıkar: Ege halklarının ihtiyaçlarına göre tasarlanmış olan bu hafif tekneler, yelken ve kürek kullanmakta,

karinalı ve omurgalı olduklarından hem dalgalara karşı durabilmekte hem de suya daha fazla gömüldüklerinden rüzgârdan daha az etkilenmektedir. Fenike, Yunan ve Roma gemilerinin doğrudan atası olan bu Ege gemisi, denize gerçekten uyarlanmış ilk taşıma gemisidir. Bu tekne Akdeniz'in tarihini hızlandırmıştır.

Tarihin İlk Tüccar Akdeniz'i

Böylece 2. binyılın başında denizci yetiştiren, gemi yapan iki bölge ortaya çıkar: Lübnan kıyıları ve Ege adaları. Buralarda Fenikelilerin ve Yunanlıların ataları yaşamaktadır. Ege ve Anadolu kıyılarında, torunları kadar çalışkan olan bu insanlar kuşkusuz ticaretin ilk adımlarının atıldığı bu Akdeniz'i yaratanlardır. Bu deniz, Akdeniz'in ancak yarısını içine alır (doğu kesimlerini), ama burası artık ekonomik birliğe sahip bir mekân niteliğini kazanmıştır ve burada şimdi eşyaların, tekniklerin, modaların, zevklerin ve tabii insanların, hatta diplomatik yazışmaların yoğun alışverişi başlamıştır.

Böylece ortaya yepyeni bir durum çıkar, kozmopolit bir kültür oluşur ki bunda denizin kıyısında olduğu kadar ortasında gelişmiş uygarlıkların katkılarını da görebiliriz. Bu uygarlıkların kimisi Mısır, Mezopotamya, Hititlerin Anadolu'su gibi imparatorluklar, kimisi gücünü kentlerden alan Suriye ve Lübnan kıyıları, Girit ve daha sonraları Miken gibi deniz uygarlıklarıdır. Ama bundan böyle hepsi birbirleriyle ilişki içindedir. Hepsi, hatta genel olarak içine kapanık bir ülke olan Mısır bile heyecan ve merakla dışa dönmüştür. Yolculuklar çağı açılmıştır, hediye alıp vermeler, diplomatik yazışmalar ve bu "milletlerarası" ilişkilerin bir güvencesi olarak yabancı krallarla evlendirilen prensesler çağıdır artık. Öyle bir çağ ki, Ortadoğu'nun ve Ege'nin, Girit, Miken, Filistin, Nübye, Kenan ellerinin bütün halkları kendilerine özgü ve aslına tıpatıp uygun giysileri içinde Mısır mezarlarının fresklerinde boy gösterirler; eşsiz güzellikte Girit seramikleri bütün Doğu'yu kaplar (hiçbir kazı yoktur ki bu çağa ait bir Girit vazosu veya bir şi-

şe parçası çıkmasın); her yere ihraç edilen ve Ugarit'te rahatça kopya edilen mavi Mısır çinileri Miken mezarlarında ölülere arkadaşlık ederler; tüccarların getirmiş olabileceği Kenan dini delta bölgesine yayılırken Mısır'ın kanatlı sfenksleri veya tanrıları Suriye ya da Hitit ülkesinde baş tacı edilir; Teb kentinin mezar duvarlarında Girit resim sanatının fantezisi, ağırbaşlı Mısır geleneğini bir kenara iter; uzaklardaki Nil'in aknilüferleri ve su kuşları Girit ya da Miken seramikçilerine esin kaynağı olur; bu seramikçiler, büyük bir ustalıkla kullanıp işledikleri şekillerin belirsiz havasını hem benimser hem de Mısır'ın aksine bu şekilleri farklı bir mekân ve ufuk anlayışıyla ele alırlar; o güne kadar beyaz ketene bağlı kalmış Mısır modası da kendini Suriye işlemelerine ve Girit'in alacalı kumaşlarına çılgınca kaptırır.

İkinci binyılın insana bu şaşkınlık veren karmaşası içinde, herkesten her şeyi alan ve bunları keyfince birbirine karıştıran Suriye ve Lübnan hiç şüphe yok ki kozmopolitlik konusunda başta gelir. Girit ise her yerde izlerine rastlanan tüccarlarının ve denizcilerinin bütün etkinliklerine karşın, aldığından da çoğunu vermiştir. Belki de ada olduğundan ilk antik uygarlıkların en özgünü, en alışılmamışı olarak kalmıştır. Apayrı bir olay gibi nasıl anlaşılmaz bir şekilde geliştiyse, ortadan kayboluşu da o ölçüde ani ve gizemli olmuştur.

Knossos'tan Miken'e

Girit uzun zaman gelişmemiş, az nüfuslu bir ada olarak açık denizde bir kenarda kalmıştır. Girit'te yerli vahşi hayvan yoktur; ne tilki, ne kurt, ne kartal, ne baykuş. Akrep, engerek yılanı ve zehirli bir örümcek dışında (ki bu örümcek türüne kıta üzerinde rastlanmaz) zararlı hayvan da yoktur. Kyklades'ten ve Ege'den gelen uygarlık akımlarının da bu adaya çok zayıf yansımaları olmuştur. Hellespont (Çanakkale) yakınında Troya kentinin parladığı yıllarda bile Girit karanlığa gömülmüş bir adadır. Biraz aydınlanması İÖ 2500 yılında başlar. Tanrı Zeus'un Europa'yı Fenike kıyıların-

dan kaçırıp Girit'e götürdüğü efsanede hakikat payı olduğunu düşünebiliriz. İki ayrı dönemde adada saray-kentler kurulmuştur. Birincisi 2000-1700 arası, ikincisi 1700-1400 arası. Bu tarihlerden de anlaşıldığı gibi ada, Ortadoğu'daki deniz ulaşımıyla birlikte gelişmiştir.

Adada kurulmuş birçok saray-kent içinde en güzeli Knossos' tur ama bu tek örnek değildir. Bunlar, acaba E. van Effenter'in ileri sürdüğü gibi Yunan modeli bağımsız kentler, site-devletler midir? Bu sarayların sahibi, Knossos'un efsane kralı, yani hem tanrı hem prens olan Minos'tur. Bu kentler belki de aynı zamanda bir ekonomi biçimi, üretimin birleştirilip yeniden paylaştırıldığı yerlerdi; yakın kentlerin zanaatçı ve tüccarlarının siparişlerini aldıkları ve dış alışverişlere daha bilinçli olarak katılmanın tasarlandığı merkezler. Çünkü 1700-1450 yılları arasında en parlak çağını yaşayan bu gelişme, Yakındoğu'nun genel ekonomik kalkınmasıyla aynı tarihe rastlar. Büyük imparatorlukların aydınlığı Girit uygarlığının aynasında yansır ve bu ışıklar buradan uzaklara yayılır. Denizi hiç boş bırakmayan Girit gemileri saray-kentlerin en güzeli Knossos'un ününü dört bir yana duyururlar.

Daha önce de söylediğimiz gibi Knossos'ta ve Doğu Girit'te (adanın uygarlık ışığı gören tek yanı) 1450'ye doğru her şey yıkılır. Acaba bugün Santorini dediğimiz Thera yanardağının patlaması sonucu mudur bu yıkılış? Genellikle akla en yakın varsayım olarak kabul edilir bu. Yoksa Mikenlerin şiddetli bir baskını mı söz konusudur? Klasik varsayım budur. Ya da sosyal patlamalar mı? Nedeni ne olursa olsun Girit uygarlığı İÖ 15. yüzyılın ortasında çökmüştür.

Biz bu uygarlığı yarım yamalak tanıyoruz. Dini hakkında bilgimiz kıt. Ağaç, direk, çift ağızlı balta, boğa boynuzları, tören kurallarına göre düğümlenmiş eşarp, yılan, kumru, boğa gibi bazı kutsal hayvanlar türünden simgeler... hepsi bu. Bir de tarihöncesinin karanlıklarından ve ilkel anlayışlardan gelen Ana-Tanrıça'nın egemen olduğu anlaşılıyor. Ama elindeki yılanı bir süs eşyası gibi sallayan bu zarif ve genç tanrıça bütün Ege çevresinde yüzler-

ce örneği bulunmuş etine dolgun bolluk heykellerinden öyle uzak ki! İnce balerin vücutlu genç kadınların eteklerinin uçuştuğu kutsal rahibe danslarıyla, Mezopotamya'nın donuk ihtişamı içinde Tanrıça İştar'dan kutsal emanetleri alan kralın temsil edildiği Mari freskleri arasında ne ilgi var? Girit'te insanı büyüleyen, doğru ya da yanlış, "başka" olduğunu düşündüğümüz bir uygarlık fikri vardır: Öyle bir uygarlık ki her şey güzelliğe ve yaşama sevincine yönelik; bütün bunların içinde savaşın yeri yok. (Zaten Girit kentleri surlarla çevrili değildir.) Knossos fresklerinde rahip-kral zambaklar arasında yürür, sarı, mavi, beyaz açık renkler giyinmiş kadınlar, göğüsleri dışarıda, mavi zeytin ağaçları altında oturan kalabalık seyirciler önünde dans ederler. İnce vücutlu cambazlar bir boğanın boynuzları arasında oynarlar. Yalın ve güçlü bir doğalcılığın her şeye egemen olduğu sahnelerdir bunlar: Bir ot parçası, bir demet safran çiçeği ya da susam, bir vazo cilası ya da bir duvar sıvasının kızıl rengi üzerinde beyaz zambaklar, soyut diyebileceğimiz kesintisiz bir motif içinde birbirine sarılmış kamışlar, çiçek açmış küçük bir zeytin dalı, bir ahtapotun kıvrılmış kolları, yunus balıkları, bir denizyıldızı, kanatlı bir mavi balık, hepsi başlı başına birer tema ve hepsi şaşırtıcı bir yaratma özgürlüğü içinde ele alınmış. Gerçek dışı neşe dolu bir âlemde mavi bir maymun safran çiçekleri topluyor, üzerlerinde yabangülleri açmış kırmızı, sarı, mavi beyaz alacalı kayalara konmuş firuze renkli bir kuş; bir yabankedisi, sarmaşık dalları arasından arkası dönük zavallı bir kuşu gözetliyor ve yeşil bir at güleryüzlü iki tanrıçanın bindiği arabayı çekiyor.

Girit uygarlığından sonra gelen ve Miken uygarlığı dediğimiz uygarlık (adını Argolis'teki Miken sitesinden alır) uzun zamandır onun etkisindedir. Giderek tehlikeli olmaya başlayan çırak, ustasını ortadan kaldırmış olabilir mi? Neden olmasın? Belki de sadece boş bulduğu meydanı işgal etmiştir. Gerçek olan şu ki Miken, Tirins, Pilos, Argos, Teb, Atina gibi Miken kentleri Girit'in birdenbire ortadan silinmesinden sonra da gelişmelerini sürdürmüşler, Girit üslubu büyük saraylar kurulmuş, Miken ticaret adamları Gi-

ritliler gibi denizlere açılıp Ege'de güçlerini kabul ettirmişlerdir. Kıbrıs'a, Mısır'a, Anadolu'ya, Suriye ve Lübnan'a esaslı bir şekilde yerleşmişlerdir. Yakındoğu'nun her köşesinden Miken vazoları çıkar, daha eskiden Girit vazolarının çıkması gibi. Ama hava değişmiştir: Miken kentlerinin gözleri başkalarının topraklarındadır, kavgacı olmuşlardır, hatta zaman zaman birbirlerine rakip bile olmaktadırlar. Kale duvarları içine kapanmışlardır. Sonunda onları bekleyen trajik bir yazgıdır: Knossos'u ortadan kaldıran felaketten daha karanlık bir facia Miken'in de sonunu getirecektir.

Karanlık On İkinci Yüzyılın Açıklanması Güç Felaketleri

On ikinci yüzyıl, karanlık yüzyıllardan biridir. Bu yüzyılın zincirleme felaketlerini Roma'nın 5. yüzyılda yıkılışına benzetenler vardır. Şurası kesindir: Bu felaketlerden önce İonia Denizi'nden Mısır'a ve Yakındoğu'nun geri kalan bölümlerine kadar uzanan yerler aydınlık bölgelerdi. Fakat 12. yüzyılda buralara, kaba bir hesapla beş yüzyıl sürecek bir karanlık çöktü. Bu yüzden Roma'nın bıçakla kesilmiş gibi birden çökmesiyle yüzyıllar süren ve her şeyi yutan bir karanlık arasında benzerlik aramak mantıklı olmaz.

Bu arada ortadan silinen Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu Hatti'dir; yakılan ve tahrip edilen Miken saraylarıdır. (Tirins kentinin kale duvarları dibinde, yarı yanmış enkaz altında, kenti savunanların iskeletleri bulunmuştur.) Bunların sorumlusu kimdir? Gizini hâlâ koruyan ve Ortaçağ'ın Normanlarını anımsatan "deniz halkları" mıdır? Mademki çeşitli metinlerde bu insanların varlığından söz ediliyor, var olduklarına inanmak gerek; ama kimdi bunlar, nereden geliyorlardı? Mısır'a kadar sarkmış olduklarını, İÖ 1225-1180 yıllarında firavunun karşısında iki kez yenilgiye uğradıklarını, firavunun zaferini anmak için yapılmış alçak kabartmalardan öğreniyoruz. Fakat Mısır felaketten bu kadarla kurtulamayacaktır, çünkü bu karışık serüvenin sonunda, Akdeniz'in ticareti uzun süre duraklar. Yangınlar, büyük insan kırımları, yerle bir olan kaleler, sanki keyif için altüst edilen kentler, yakılıp yağmalanan

sitelerle birlikte, Akdeniz'de ticaret hayatı silinip gitmiştir.

Daha düne kadar bu felaketler, Hint-Avrupa kavimlerinin, Dorların akınlarıyla açıklanıyordu. Evet, bunlar barbar kavimlerdi ama silahları demirdendi. Ellerinde sadece tunç silah olan Mikenliler bunlarla baş edemezdi. Bu yeni gelenler şaşkına dönen halkları işgal ettikleri yerlerden kovmuş olabilirler. Deniz halklarının ise bu kovulan halklar oldukları, bunların da Hitit ülkesinden Mısır'a kadar her yeri yakıp yıkıp yağmaladıkları, insanları öldürdükleri ileri sürülebilir. Bu açıklama ne yazık ki artık geçerli değil, çünkü antik Yunan'ın Hint-Avrupa kökenli son işgalcileri olan Dorlar ancak 12. yüzyılın sonunda, yani en az yüzyıl sonra gelecek ve yanlarında demir getirmeyeceklerdir. Demirin kökeni başkadır. Arkeologların bugün kabul ettikleri budur.

Hiçbir açıklamanın doyurucu olmadığı ortada, çünkü hiçbiri eleştiriye karşı ayakta duramıyor. Doğrulanmayı bekleyen varsayımlardan başka bir şey yok elimizde, onlar da kimbilir nasıl doğrulanacak!

Claude A. Schaeffer, Hitit İmparatorluğu'nu çok şiddetli depremlerin yerle bir ettiğini ileri sürdü. Olabilir, doğrudur da. Anadolu'nun bu bölgesi birçok deprem felaketi görmüştür. Fakat bu, Anadolu'nun sınırlarını aşan olayı bir bütün olarak açıklamaya yetmez; deniz halklarının bu olaydaki rolünü, Miken kentlerinin yakılıp yıkılmasını da aydınlatmaz.

Acaba Rhys Carpenter'ın yeni çıkan bir kitabında belirttiği gibi, uzun süren bir iklim değişikliği sürekli bir kuraklık doğurdu da, sonunda yıkıcı bir afet halini mi aldı? Yağmuru uzaklaştıran imbat rüzgârları çok uzun süre estiler de, zaten kurak olan fakat o zamana kadar ekilip biçilen çok geniş bölgeleri çöle mi çevirdiler? Yalnızca denize yakın yüksek bölgeler bu afetten kurtulmuş olabilir, hem bunlar aynı zamanda batı rüzgârlarını cepheden alan kesimlerdir: Örneğin, Korinthos Körfezi (*Gemicilik Talimatı*'nda bu bölge mayıstan temmuza ve eylülden ekime kadar kasırgalar bölgesi olarak belirlenir); örneğin Attika, Rodos, Kıbrıs ya da Tesalya, Epir. Başka yerlerde de, insanlar, üst üste birkaç yıl ürün

alamadıkları için kıtlığa düşüp yurtlarını terk etmek zorunda kalmış olabilirler, bunlar denize açılıp daha elverişli topraklara kitle halinde göç ederek buraları yakıp yıkmış olabilirler. Miken saraylarına gelince, bunların işgalciler tarafından değil, aç kalmış yerli halklar ve köylüler tarafından yıkılıp yağma edilmiş olduğu düşünülebilir, çünkü bu saraylar büyük erzak depolarıydı.

Bu çeşit açıklamalar insanın hayalgücünü zorlar, bunların değeri ve yararı da buradadır. Fakat daha kesin bilgiler ele geçmedikçe sorun karanlıktan kurtulamayacaktır. Daha isabetli kazılara, daha inandırıcı seramik parçalarına ve özellikle daha kesin tarih belirlemelerine ihtiyaç vardır. Radyokarbona dayanan yeni tarihleme olanakları birçok karanlık noktanın gizini ortaya çıkarsa bile, daha fazlasını beklemek doğru değil.

Yine de kesin olduğunu kabul ettiğimiz bir olay var: Doğu Akdeniz İÖ 12. yüzyılda tarihin sıfır noktasına veya onun çok yakınına dönmüştür. Alışverişler durmuş, herkes güçlüklerle kendisi için yaşar olmuştur. Geriye kalan iki imparatorluk çok sönük bir döneme girmiş, Mısır kendi içine kapanmış, iç çatışmalarına dalmış ve sonuçları belirsiz sürekli işgaller altında ezilmiştir. Mezopotamya ise nedeni pek anlaşılmayan karışıklıklara sahne olmuştur; zaten bu onun yazgısıdır, çünkü kendisini çevreleyen çölün ve dağların korkunç etkilerine açıktır. Kenan ülkesi kıyıları –o dönemde artık Fenike'dir–, bu iki canavarın yaşamlarının her zaman birbiriyle kesiştiği yerde bulunur. Bunlar birbirinden vazgeçemez ve birbirleriyle karşılaşmaları, Lübnan'ın daracık kıyısındaki denizci yaşamını yaratır. Burada Yakındoğu âlemi, ufak parçalara bölünse de, yani bir bakıma "Balkanlaşsa da", başka yerde olduğundan daha kolayca yaşamaya devam etmiş olsa gerektir. Bilemediğimiz nedenlerle, burada küçücük devletler türer, sonra dağılıp ortadan silinirler. Örneğin 950 yılına doğru bir Yahudi devleti parlak bir kuruluş olarak ortaya çıkar, sonra ikiye bölünür, güneydeki Yahudiye (Yada), kuzeydeki İsrael'dir. Doğrusunu isterseniz bu kısa süren politik serüvenleri izlemek için bir büyüteç gerekir. Kenan kıyılarında Ugarit kaybolur, Byblos (Gubla) söner,

onun yerini Sidon (Sayda) alır; bin yılına doğru egemen site Tir' dir (Sur). Denize dönük Fenike'nin yaşamı başlar, oysa her yerde savaş sürüp gitmektedir.

Bu karanlık dönemin ortasında iki büyük devrimin gelişmiş olması şaşılacak şey değil mi?

Önce demir işleme sanatı yayılır. Kökeni Kafkasya ya da Kilikya olan çeliklenmiş demirin karbonla sertleştirilmesi, uzun yıllar Hititlerin tekelinde kalmıştır. Belki de Hitit İmparatorluğu'nun parçalanması, öteki insanların şeytanın yardımcıları gibi gördükleri demirci gruplarının yayılmalarını kolaylaştırmıştır. Fakat bu yayılma, bu dağılma zaman alır. Demirin herkese mal olması 10. yüzyıldan önce gerçekleşmez, çünkü o tarihten sonra demirin Mezopotamya'da ucuzladığını görüyoruz.

İkinci devrim alfabeli yazının ortaya çıkmasıdır. Yakındoğu yazıyı biliyordu: Mısır'da hiyeroglif, Anadolu'da çivi yazısı, Girit'te çizgisel A ve çizgisel B yazıları (çözülmüş ve Grekçeden doğmuş bir dilin varlığını ortaya koyan tek yazı) kullanılıyordu. Prenslerin kullanması için yapılmış olan bu hecelere dayalı karmaşık yazılar meslekten adamlar, kâtipler, kısaca *mandarinler* gerektiriyordu. Alfabeyi basitleştiren devrim İÖ 14. ile 10. yüzyıllar arasında geniş anlamıyla Suriye'de gerçekleştirildi. Böyle bir devrimin gereğini herkes kabul ediyordu: Yapılacak iş, kâtiplerin ve prenslerin kullandıkları yazının yerine, acele işleri olan tüccarlar için kolay ve çeşitli dilleri yazıya geçirmeye yarayacak bir yazı bulmaktı. Bu iki devrimin de, çok gelişmiş birer ticaret merkezi olan iki ayrı kentte, aynı zamanda yapılmış olmasını doğal karşılıyoruz: Ugarit, çivi yazısı kullanılan 31 harfli bir alfabe, Byblos (Gubla) ise 22 harfli çizgisel bir alfabe yaptı; Fenikeliler sonradan bu alfabeyi aldılar, Yunanlılara öğrettiler, onlar da kuşkusuz İÖ 8. yüzyıl dolaylarında bunu kendi dillerine uyarladılar.

Alfabe de, yeryüzünde İÖ 7. yüzyılda ortaya çıkan ve dünya ticaretine büyük bir yenilik getirmesi epeyce vakit alan paradan daha hızlı yayılmadı. Fakat ilk alfabeye ya da ilk sikkeye devrimci adını vermemek kimin haddine?

Akdeniz'in Uzak-Batısı

Sekizinci yüzyılda Yakındoğu yeni bir bolluk dönemine girer. Fenike ve Yunan limanlarındaki hareket denize canlılık getirmiştir. Bu limanlar, bu siteler, gemileri ve gemicileriyle Batı Akdeniz'i gerçekten fetheder. Bu kolonizasyon hareketleri sonunda, tarihin Akdeniz'i, Doğu'dan Herkül sütunlarına (Cebelitarık) dek uzanacaktır. İÖ 8. yüzyılda batıya doğru gelişen bu hareket, 1492'den sonra Avrupa'dan Amerika kıtasına doğru girişilen kolonizasyon akımıyla kıyaslanmıştır. Duruma aydınlık getiren bir karşılaştırmadır bu, çünkü ikisi de uzaklara yönelen hareketlerdir, ikisinde de sahipsiz olmayan yeni topraklarla karşılaşılır. "Kolomb öncesi" Amerika'nın yerli halkları vardır, Akdeniz uzak-batısının ise tarımla daha o zamandan yerleşik bir yaşama girmiş halkları. Duruma ve çağa göre kimi merak ve ilgi uyandıran, kimi düşmanlık ve tehlike barındıran geniş ülkelere yaslanmış kıyılarda, barış içinde ya da savaş zoruyla yeni kentlerin temelleri atılmaktadır. Fakat Amerika konusunda durum değişiktir: Yerleşmek amacıyla yola çıkan çiftçiler, Yunanistan ya da Fenike'de buldukları yaşam koşullarından çok daha elverişlilerini o uzak topraklarda bulmuşlardır. Batı'da her şey daha büyük, daha zengindir. Sicilya, Agrigente, Selinonte'deki Yunan kentlerine bakınız, hepsinde büyüklükleriyle insanı şaşırtan anıtlar görürsünüz; "Yeni Şehir" Kartaca, görkemli çağında, metropolü olan Tir (Sur) kentinden on defa büyüktür.

Akdeniz'i, enlemler yönünde baştan başa kesen üç deniz yolu vardır. Kuzey kıyı şeridini, Yunanistan'ı ve Yunan adalarını sıyıran biricisi Korfu'ya (Korkira) kadar yükselir. Buradan kalkan hafif bir yelkenlinin, uygun rüzgârda Otranto kanalını geçmesi bir gün bile sürmez. Sonra İtalyan kıyı şeridini izleyerek Messina Boğazı'na kadar gittikten sonra ya Tiren Denizi'ne ya da Sicilya kıyılarına çıkılır. Miken çağından bu yana bilinen bu yol Yunan denizcilerinin yoludur.

Güney yolu Afrika kıyıları boyunca Mısır'dan Libya'ya ve Küçük Afrika'ya kadar gider. Bu yolun sonunda Cebelitarık Boğazı –Herkül sütunları– vardır.

Üçüncü yol bir dizi adayı, yani Kıbrıs, Girit, Malta, Sicilya, Sardinya ve Balear adalarını izleyerek denizin ortasından geçer. Bu orta yol açık denizi göze almayı gerektirse de, Fenikelilerin bu yolu güney yolu kadar kullanmış olduklarını, adalarda yapılan kazılardan çıkan kalıntılardan anlıyoruz. Fenikelilerin denizciliğine diyecek yoktur. "Ey Sur kenti, der Hezekiel, senin bilgelerin gemideydiler ve tayfalık yapıyorlardı... *Açık denizde* (bu terimin altını biz çiziyoruz) seni kürekçilerin yönetti." Küçükayı'ya bakarak yollarını çizen ve gece bile yola devam eden Fenikeliler bu konuda öncü oldular. Batıya doğru yarışı onlar kazandı.

Yalnızca Fenikelileri Ele Alacağız

Eski tarih düne kadar Grek tutkunuydu. Fenike'nin herhangi bir konuda üstün olabileceği inatla reddediliyordu. Fakat resmi tarih temsilcileri tarafından ömrü boyunca Fenike'ye tutkunluğu yüzünden suçlanan eşsiz Victor Bérard (1864-1931) savlarında haklı çıktı, hem de umduğundan çok. Bu konuda üç küçük olay, tartışma kabul etmeyen bir zamandizininin saptanmasına yardım etti: Önce Kıbrıs müzesinde, hasar görmüş bir yazıt keşfedildi (1939). O güne kadar gözden kaçmış olan bu yazıt İÖ 9. yüzyıla aitti. Üzerindeki yazı, Sardinya Adası'nda bulunan ve bugün Cagliari müzesinde korunmakta olan, o zamana kadar benzerine rastlanmamış bir Fenike yazıtı ile karşılaştırıldı –bu ikinci olaydır–, bir arkeolog bu iki yazının aynı tarihten kalma olduklarını ileri sürdü (1941); o günden sonra da Sardinya'da benzer yazıt parçaları bulundu, bunlar da üçüncü grup yeni kanıtlardır.

Artık Sabatino Moschati'nin tezi (1966) gerçeğe yaklaşmış oluyor. Miken'in düşmesi ile, Batı'ya yönelen ilk Yunan yayılması arasında en azından 11., 10. ve 9. yüzyıllar vardır. Moschati'nin

dediğine göre Fenike'nin büyüyüp yayılması bu tarih boşluğuna yerleşir. Fenike uzak denizi ele geçirmek için "Yunan" denizciliğinin zayıfladığı bir dönemden yararlanmış olmalı. Demek Yunanlılardan önce "karanlık yüzyıllar" çağında, Batı ilk olarak "Doğulularca" fethedilmiştir; zaten Fenike, doğanın ne olursa olsun denizi kullanmak zorunda bıraktığı ülke değil midir?

Denize Doğru İtilmiş Bir Ülke

Fenike, dağlara yaslanmış yarımadalar ve adalar üzerine yerleşmiş, sanki kendisine karşı düşmanca davranan karaya yabancı kalmak ister gibi duran küçük limanların meydana getirdiği bir kıyı şerididir. Bugün artık alüvyonlarla karaya bitişmiş olan Sur kenti daracık bir ada üzerinde kurulmuştu. Bu konumu ona kolay savunma olanağı veriyordu. İki de limanı vardı, kuzeyde olanı onu Sayda kentine bağlıyor, güneyde olanı ise Mısır'la deniz ilişkilerini sağlıyordu; ayrıca denizde bir de içme suyu kaynağı vardı. Bunlar dışında yiyecek maddeleri, zeytinyağı, şarap, hammadde gibi her şeyi denizcilerinin getirmesi gerekiyordu.

Bu tür kentler ancak ticaret ve sanayiyle yaşayabilirler. Kendilerinde olmayan yiyecek maddelerini dışarıdan satın almak için ve bunun neden olduğu dengesizliği gidermek için Fenike kentleri ticaret yapmak, kendi endüstri mallarını dışarıya satmak zorundaydılar. Bu kentlerde zanaatçılar, demirciler, kuyumcular, gemi yapımcıları vardı. Yünlü kumaşları kadar, *murex* denen bir deniz kabuğundan çıkarıp pembeden lâl kırmızıya ve mora kadar giden çeşitleriyle ürettikleri boyalarının da ünü yaygındı. Bulundukları yerin uygun koşulları, başkalarının üslup ve tekniklerini (örneğin, Mısır'ın mavi çinilerini ya da çokrenkli cam eşyasını) taklit etme kolaylığı sağlıyordu. Bunun yanı sıra başka ülkelerin mallarını kendilerininmiş gibi her yerde satmamaları için de hiçbir neden yoktu.

Fenikelilerin ticaret ağı bütün Doğu ülkelerini içine alıp Kızıldeniz'e ulaşarak Hint Okyanusu'na sarkar. Batı keşfedildikten

sonra da bu ağ Cebelitarık'a dek uzanarak Atlas Okyanusu'na yönelecektir. Kutsal Kitap'ta Kral Süleyman'ın donattığı bir geminin, Fenikelilerin filosuna katılarak İspanya'da Tartessos'a dek gidip üç yıl sonra geri döndüğü yazar. Bu başarıların kazanılmasında başlıca etken denizcilerin cesaret ve ustalığıdır.

Fakat bunda tekniğin de payı vardır, özellikle, P. Cintas'ın ileri sürdüğüne göre Lut Gölü'nden alınan ziftin teknelerin kalafatında kullanılması önemlidir. Ziftin Kartaca'da evlerin dış duvarlarına sıvandığını biliyoruz, Plinius "zift kaplı damlar"dan söz eder. İÖ 146 yılındaki korkunç yangın da böylece açıklığa kavuşur. Zift olmasaydı Romalılar bu koca kenti yakarak yerle bir edebilirler miydi? Mükemmel bir yakıt olan zift bugün bile, tabakalar halinde, bu yanan Pön kentinin külleri altından, araştırmacıların karşısına çıkmaktadır.

Kartaca ya da İkinci Kuşak Fenike

Sur kenti ile İspanya arasındaki gidiş gelişlerde Kartaca uzun süre bir durak noktasından başka bir şey olmadı. Fenike metropol olmaya devam etti, fakat 7. yüzyılda bu sistem bozuldu. Fenikeliler artık ilk başarı yıllarında olduğu gibi bomboş bir Akdeniz'le karşı karşıya değildiler, önce Etrüsklerin, sonra da Yunanlıların rekabeti çıktı karşılarına. Ayrıca Fenike 709'dan itibaren Kıbrıs'a yerleşen Asurlulara da karşı koymak durumundaydı. Arados, Byblos, Sayda ve Sur kentleri dayanıyordu, fakat 671'de Asurluların Mısır'ı işgal etmeleriyle her şey bitti. Bundan sonra Fenike kentlerinin "kralları" boyun eğdiler. Asurbanipal bir metinde şöyle der: "Denizin ortasındaki Arados'un kralı Yakimlu [Arados bir ada üzerinde kurulmuştur] kral atalarıma baş eğmemişti. Fakat ben onu dize getirdim. Zengin bir çeyizle kızını bana, Ninova'ya getirip teslim etti, hem de ayaklarımı öptü." Sur kentinin "Baal"i* de kızlarından birini, yeğenlerini, hatta oğlunu Asurbanipal'e vermek

* Batı Sami dillerinde "tanrı" anlamına gelen unvan. (ç.n.)

zorunda kaldı, fakat Asur kralı oğlanı geri gönderdi. 574 yılında Asur İmparatorluğu yıkılalı otuz yılı geçmişti, herkes rahat nefes alabilirdi fakat Babil Kralı Nabukadonosor Sur kentini zaptetti.

Bu savaşlar, kentlerdeki karışıklıklar, ticaret ilişkilerinin bozulması, Kartaca'nın başına buyruk olmasını kolaylaştırdı. Fenike yaşamının merkezi, her iki Akdeniz'in birleşme noktası denebilecek Kartaca'ya kaydı ve Fenike uygarlığı burada devam etti; tıpkı benzeyen ve benzemeyen yönleriyle, Avrupa uygarlığının sonradan Amerika'da devam etmesi gibi.

Bu fark hem Kartaca ile Fenike arasındaki mesafeden, hem de Kartaca'da çeşitli kavimlerin bulunmasından ileri geliyordu. Kartaca yeni bir kenttir, "Amerikanvari" gelişmiş, karışık halkların yaşadıkları bir yer olmuştur, ayrıca uygarlık anlayışı ile de "Amerikan"dır, kaba ve maddeci bir dünya görüşüne sahiptir. Kentin hareketli yaşamı, dünyanın her köşesinden denizcileri, zanaatçıları, çıkarcıları Kartaca'da toplamış, tam anlamıyla kozmopolit bir kent meydana getirmiştir.

Fakat yine de bir Fenike kenti gibi yaşamaktadır, çünkü yaşamını deniz üzerinde ve deniz yoluyla sürdürmektedir. Hatta Sur kentinin denizcilik geleneğine uyarak yeni topraklar keşfetmeye çıkar. Sur denizcileri, herhalde İÖ 600 yılına doğru, firavun Neşao'nun emriyle Kızıldeniz yoluyla Afrika kıyılarına sarkmışlardı. Kartaca gemileri İÖ 450 yılına doğru Himilkon'un önderliği altında Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarını, Britanya Adaları'na kadar (Kassiterid Adaları) keşfettiler, amaçları kalay bulmaktı. Bundan çeyrek yüzyıl sonra bu kez Güney'e inen Hannon altın tozu peşinde Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarını dolaştı, bugünkü Gabon ve Kamerun'a kadar gitti.

Ancak Kartaca'nın durumu Fenike'den farklıydı, onun arkasında büyük imparatorlukların tehdidi yoktu. Afrika kıyılarındaki Kollo, Cidcelli, Cezayir, Şerşel, Guraya, Tenes gibi küçük iskele ve limanlar yavaş yavaş Kartaca'nın denetimine geçti; bunlar önceleri basit birer uğrak yeri iken zamanla, iç ülkelerle ticaret bağlantıları kuran küçüklü büyüklü kentler durumuna geldiler. De-

mek Kartaca ve öteki kıyı kentleriyle Kuzey Afrika arasında gelişen bir ortak yaşama tanık oluyoruz. Daha taş devrinden yeni kurtulmuş olan Kuzey Afrika, efendilerinden çok şey öğrendi: Meyve ağaçları (zeytin, üzüm, incir, badem, nar), tarım, şarapçılık ve birçok el sanatı. Kartaca bir öğretici olarak çok derin izler bırakti. Aziz Augustinus zamanında, Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı yıllarda Afrika köylüleri hâlâ Kartaca dilini konuşuyor ve Kenanlı olduklarını söylüyorlardı: "*Unde interrogati rustici nostri quid sint, punice respondentes Chanani...*" (Köylülerimize nereli oldukları sorulduğunda, Kenanlı diye cevap veriyorlar.)

Takas ile Para Arasında

Doğu ve Batı Akdeniz'in birleştiği noktada yer alan Kartaca, bu iki bölge arasındaki çok büyük ekonomik düzey farkından yararlanmıştır. Batı barbardır, gelişmemiştir; Kartaca oradan her şeyi ucuza elde etmektedir: Kassiterid Adaları'ndan ve Kuzey Batı İspanya'dan kalay, Endülüs ve Sardinya Adası'ndan kurşun, bakır ve özellikle gümüş, Kara Afrika'dan altın tozu getirir; buna bir de köle sağlayan her yerden alıp getirdiği köleleri eklemeliyiz, hatta denizin ortasından bile. Kartacalı tüccar kendi mallarını ve başkalarından aldığı malları Batı'ya getirip satmaktadır, ayrıca Kızıldeniz yoluyla Hindistan'dan gelen baharat ve ecza maddelerini de. Alışverişler takas yoluyla yapılır. Bu durumda paranın ortaya çıkması gecikir, Kartaca'nın işgali altında olan Sicilya'da İÖ 5. yüzyılın gelip çatmasını bekler, Kartaca'da ise 4. yüzyıla dek gecikir. Bunda şaşılacak bir şey yoktur, çünkü Kartaca para kullanımında pek acele etmemektedir. Sayda ve Sur kentlerinde para kullanıldığını biliyoruz. Bunun tek açıklaması Kartaca'nın para kullanma ihtiyacını duymamasıdır. Çin de aynı oyunu oynamış, bu alanda hiç de geri olmadığı halde (parayı, hatta kâğıt parayı bildiği halde) para kullanmaya çok geç karar vermiştir. Çünkü biliyoruz ki Çin'in alışverişte bulunduğu Japonya, Hindiçini ve Güneydoğu Asya adalarının ekonomileri daha emekleme dö-

nemindedir, ticaretlerini takas usulüyle yaparlar ve bunlara egemen olmak kolaydır.

Takasın sürüp gitmesi para kullanmayan ekonomilerin, rakip ekonomiler karşısında, eninde sonunda zayıf düşmediği anlamına gelmez. 5. yüzyıldan sonra Yunan ekonomisi "tırmanmaya" başlar; rakiplerinin biblo ticareti karşısında yenik düşen Kartaca'nın durumuna getirilecek açıklamalardan biri de Yunanlıların parasal üstünlüğü olabilir.

Kimi yazarlar Kartaca'nın madencilikte pek ileri gitmemiş olmasını hayretle karşılarlar, oysa kentin elinde birçok maden yatağı vardır. Kartaca'nın baş döndürücü deniz ticareti onu, bu ticaretin gösterdiği kolaylıklara doğru sürüklemiş olmalı ki çoğu zaman ihraç ettiği mallar arasında kendi üretmediği malların da bulunduğunu görüyoruz. Bunu Kartaca'yı zayıf bırakan gerçek bir etken olarak görebilir miyiz? 17. yüzyıl Avrupası'nın güçlü devleti Hollanda bile denizlerin gezgin satıcısı olarak aynı yolu izleyecek, bir yerden alıp başka bir yere satacaktır. Kartacalılar da onlar gibi taşıyıcılık, aracılık yaptılar, bir elden alıp öbürüne sattılar. Onlar gibi kendi durumlarını savunmayı bildiler, özellikle İspanya madenleri üzerinde (bu madenler Etrüsklere, Yunanlılara ve Romalılara yasaktır) kurdukları tekeli sürdürdüler, kendi deniz uğraklarını, lüks eşya endüstrilerini savundular ve büyük çapta buğday toptancılığını kimseye bırakmadılar.

Kuşkusuz büyük kentin yaşamı ve sanatı bütün Akdeniz'e yayılan Yunan kültürünün yoğun etkisinden kendini kurtaramadı. Zaten egemen etkiyi benimsemek Fenike'de gelenekti (Fenike daha önce de Mısır'ı taklit etmişti). Yunan biçim ve çizgilerine Fenike kıyılarında olduğu kadar Kartaca'da da rastlamak olasıdır. Kartaca ortası avlulu Yunan ev mimarisini hiç çekinmeden olduğu gibi aldı, aynı zamanda süslü vazoları, hidrolik çimentoyu, lahitleri ve tabii bazı tanrıları da beraber (396'ya doğru Demeter ve Kore); bu arada Pythagoras felsefesini de. Annibal'in babası Hamilkar, İspanya seferinde Büyük İskender'i örnek aldı. Annibal Yunan kültürü ile büyümüştü. Hatta Roma askelerini dehşete düşüren, ala-

calı kumaşlarla örtülmüş fillerin kullanılması bile Helen dünyasından esinlenmiş bir yöntemdir.

Kenti Görmek

İÖ 146 yılında Romalılar tarafından tahrip edilen Kartaca'nın ortadan kalkması basit bir yok oluş değildi. Ateşe verilen kent taş üstünde taş kalmayacak şekilde yok edildi ve temelleri üzerine bir Roma kenti kuruldu. Öyle ki arkeoloji çalışmaları Kartaca'nın toplumsal yaşamı hakkında işe yarar bilgiler edinmemize yetmiyor.

Hayalgücümüzü zorlayarak kenti Birsa (bugünkü Saint-Louis) tepesinin üzerinde düşleyebiliriz: tapınaklarıyla, Fenike kentlerinin çoğunda olduğu gibi birkaç katlı yüksek evleriyle, sarnıçlarıyla ve Romalıların yaptıkları bütün değişikliklere karşın tonozlarının güzelliğinde gerçek Kartaca mimarisinin tek kalıntısını gördüğümüz Bin Amfora denen çeşmesiyle.

Ancak yeni yapılan kazılar, Romalıların kurduğu kentin üç dört metre altında Kartaca sitesinin bir mahallesini ortaya çıkardı. Çünkü Kartaca kentlerinin sokakları düz çizgi halindeydi ve pek dar değildi, birbirleriyle bağlantıları merdivenlerle sağlanırdı, ayrıca bu mahallede, Sicilya kentlerininkine benzer bir de lağım şebekesi bulundu.

Salammbo kumsalındaki iki limandan (çifte liman antik kentlerde çok sık görülen bir özelliktir: Knidos, Delos ve daha başka on kent) biri dikdörtgen, öteki yuvarlaktır; birincisine ticaret gemileri yanaşır, yuvarlak limanda ise savaş gemileri karaya çekilip tersanenin damı altına gizlenir.

Birsa üzerine kurulmuş müstahkem kent, karadan gelecek saldırılara karşı iki ya da üç sıra muazzam surlarla çevrilmiştir; halkın yaşadığı mahalleler liman çevresinde öbeklenir. Liman ile Birsa yarı yolu üzerinde bir çeşit meydanlık vardır ki Agora olabilir. Kuzeye doğru Megar adlı dış semtlerde bahçeler, meyvelikler, zengin villalar sıralanır. Nüfus bir hayli yoğundur, belki 100 000 kişi. Birkaç zengin yöneticinin çevresinde toplanmış işçi, kö-

le, gemici ve zaman zaman paralı askerlerden oluşan bir halk topluluğudur bu.

Kent çok güzel kırlarla çevrilidir. Varlıklı sınıfın işlenmiş topraktan, bakımlı bahçelerden, aşılı ağaçlardan, seçme hayvanlardan çok hoşlandığı besbellidir. Kartacalı bir tarım uzmanı olan Nagon, dolaylı olarak bize kadar gelen yazılarında bağ yetiştirmenin, onu şiddetli kuraklığa karşı korumanın, iyi şarap yapmanın, badem ağacı dikmenin, narları kil içinde saklamanın, öküzün iyisini anlamanın ve benzeri işleri yapmanın çeşit çeşit yöntemleri olduğunu anlatır. Bağ bahçe sahiplerine de çok anlamlı bir öğüt verir: "Tarla satın alan evini satsın ki, kent yaşayışını köy yaşamına yeğlemesin."

Tanit'in Etkisinde

Kartaca bölgesinde yapılan kazılardan çıkan sadece yakılmış ya da gömülmüş binlerce insan ve onlarla birlikte gömülen eşyalar olmuştur. Yüzlerce hatta binlerce mezar taşında biteviye tanrı adları sıralanır. Anlaşılmazlığı ile Romalılara dehşet salan ve ne mitolojisini, ne teolojisini, ne de "dünya görüşünü" bildiğimiz bir dinin özüne varmak için bu bilgi çok yetersizdir. Ayrıca Kartaca dininin kökeninde yatan Fenike dini hakkında da pek bir şey bilmiyoruz.

Fenike tanrıları genellikle bir üçlü oluştururlar, adları kentten kente değişir, içlerinden biri tanrı kral, öteki bolluk ana tanrıçası, sonuncusu da genç bir tanrıdır ki her yıl mevsim bitkileri gibi doğar, ölür, yeniden doğar; yazgısı budur. Sami ırkının çok eski dünyasından esinlenen, toprağa, dağlara, sulara yakın bir dinin sade fakat katı törenleri, göçebe bir kavmin eski çağlarda açık havada kutladığı dinsel törenlerin bir uzantısıdır.

Kartaca'da dinsel yaşam başlangıçta iyi kötü Sur örneğine yakındır. Esas tanrı, Baal Hammon'dur. Ana tanrıça Astarte ya da Mezopotamya'daki adıyla İştar'ın kızkardeşi Tanit'tir. Başka yerde geçmeyen bu ad çözümsüz bir sorundur. Genç tanrı, güneş ya

da bitkilerin tanrısı, ya Sur'lu Melkar ya da hastaları iyi eden Eşmun'dur, ama bu tanrı sonraları Apollon ve Asklepios ile birleşmiştir, Melkar'ın da sonradan Herakles ile birleştiği gibi. Bu iki din arasındaki rekabet ne birine ne ötekine zararlı olmuştur. Melkar özellikle büyük Barsid ailesinin tanrısı olacak ve sık sık kullanılan Bomilkar, Hamilkar adları, Tanrı Melkar'ın adından türeyecektir. Birsa akropolü üzerine kurulmuş, Kartaca tapınaklarının en güzeli Eşmun tapınağı 146 yılında kenti savunanların son kalesi olacaktır.

Kartaca dininin en büyük özelliği Tanit inancının gitgide yayılarak 5. yüzyıldan sonra eski tanrı Baal Hammon'u unutturmuş olmasıdır. Kartaca artık Tanit'in etkisinde yaşamaktadır: Üzerinde bir teker bulunan bir üçgen ve ikisinin arasından geçen yatay bir çizgi. Bu şekil bir insan görünümüne kolayca benzetilebilir, hele yatay çizginin iki ucu kalkıksa ortaya kollarını kaldırmış bir insan çıkar.

Kesin olarak bildiğimiz tek şey, Kartaca dininin katılığı, korku verici ve ezici olduğudur. Bu dinde insan kurban edildiği –Latinler Kartaca'yı hep bununla suçladılar– bir gerçektir. Salammbo tapınağının sunağı *topher*'den, içinde yakılmış çocuk kemikleri bulunan binlerce çömlek çıktı. Bir tehlikeyi uzaklaştırmak gerekince, Kartaca en seçkin yurttaşlarının çocuklarını tanrılarına kurban ederdi. Siracusa'nın hizmetindeki Agatokles, savaşı Kartaca toprağına getirdiği zaman da, ortaya böyle bir durum çıktı. 200 çocuğun kurban edilmesi kararlaştırıldı, çünkü kimi ünlü Kartaca aileleri kendi çocukları yerine, satın aldıkları yabancı çocukları kurban vererek günah işlemişlerdi.

Kurbanların kanları Kartaca adını lekeler mi? Biliyoruz ki bütün ilkel dinler buna benzer uygulamalara başvurur. Kartaca bu konuda Gubla'nın (Byblos) Kenanlılarını ya da İsrail'in Samilerini izler; İbrahim de, oğlu İshak'ı kurban etmeye kalkmamış mıydı? Burada insanı şaşırtan şey, Kartaca'nın ekonomik yaşamında ileri doğru yönelmesine karşın dinsel yaşamında yüzyıllar boyu geride kalmış olmasıdır. Giriştiği "devrimler" bile –5. yüzyılda

Tanit dinini kabullenmesi gibi– Kartaca'yı bu insanlık dışı korkunç inançlardan kurtaramamıştır. Yunan'da bunun tam aksini görürüz: İnsanla dış dünya arasında uyum sağlanmıştır. Oysa burada yoğun bir iş hayatı, hatta bir tarihçinin hiç çekinmeden "kapitalist" diye adlandırdığı bir tutum, gerici bir din anlayışı ile uyum içinde süregider. Max Weber bu konuda ne düşünürdü dersiniz?

Artık İki Akdeniz Vardır

Fenike'nin gelişip yayılmasını aydınlığa çıkarmamızın, bunu ön plana almamızın nedenlerini açıklamıştık. Bundan sonraki bölümlerde onu Yunan sitelerinin daha yakından tanıdığımız kolonizasyonları içinde göreceğiz. Bir neden daha var, o da Fenike tarihinin kendi sınırları dışındaki olaylara da tanıklık etmesidir.

Bu tarih aslında "öteki" Akdeniz'in tarihinin sadece bir bölümüdür, Yakındoğu'dan Herkül sütunlarına (Cebelitarık), İçdeniz'in Sahra kıyıları boyunca gelişen tarihinin. Anlatılagelen basit olayların içinde bütünlüğü ve insanı yadırgatan gücü kavranamayan bir tarih; bu tarih Klasik Akdeniz'in, yani Yunanlılarla Romalıların Akdenizi'nin, sonunda Batı olacak olan bizim Akdeniz'imizin manzaralarından ve insanlarla ilgili gerçeklerinden daha farklı manzaraları ve insan gerçeklerini ele alan tarihtir. İÖ 671'de Mısır'ı alan Asurlular, Akdeniz'in "Doğu"sunda birlik kurma konusunda ilk başarılı girişimi gerçekleştirdiler. Daha geniş bir alanı kapsayan ve daha uzun süren ikinci girişim Perslerin İÖ 525'te Mısır'ı ele geçirmeleridir. "Ucu bucağı olmayan Pers ülkesine" Kartaca'nın yayılma alanını da eklerseniz o gün olduğu gibi bugün de İslam ülkelerini kapsayan evrenin sınırlarını tam tamına çizmiş olursunuz. Fenike'nin gelişme alanı Yakındoğu'nun yayılmasının denizdeki uzantısıdır.

Belli bir dönemde Doğulu güçler birleşerek Akdeniz'i bütünüyle ele geçirebilirlerdi. Bu denizin her noktasında Fenikelilerin doğrudan rakibi olan Yunan siteleri, bu tehlikeye karşı yorulmadan savaştılar. Oysa İÖ 146 yılında Doğu alanındaki birleşme gi-

rişimini önleyecek, Kartaca'yı yok edecek ve Yakındoğu'yu fethedecek gücü kendilerinde bulanlar yalnızca Romalılar oldu.

Fakat Roma serbestçe yayılabileceği boş topraklar üzerinde kurulmadı. Yunanlıların ve Fenikelilerin fazla önemsemedikleri İtalya, Galya ve İspanya kıyılarındaki kolonilerde yaşayan halkları Roma, teker teker ve çoğu zaman içerden fethedip egemenliği altına aldı. Bunlar pek iyi tanınmayan halklardı, çünkü bir yandan Roma kültürü bunları az zamanda kendi içinde eritti, bir yandan da tarih bu "barbarlarla" pek fazla ilgilenmedi. Gerçi bunlar tarımdan anlıyorlardı ama Mezopotamya, Mısır, Truva, Girit, Kenanlılar, Hititler döneminde daha kendi kentsel devrimlerini tamamlayamamışlardı; ne Yakındoğu'nun büyük deniz ticaretine katılmışlar ne de yazı devrimini gerçekleştirmişlerdi.

Bu durumda, onlardan kalan, üzerinde durmaya değer ne varsa bunun "uygar" Doğu'dan alınmış olduğunu söylemek kolaydı, oysa radyokarbon çözümlemesine dayanan yeni tarihleme yöntemleri bu savın doğru olmadığını ortaya çıkardı. Malta Adası'nda görülen olağanüstü tapınaklar, Sardinya ve Balear adalarındaki *nuraghe*'ler, Kuzey İspanya'nın büyük taş anıt-mezarları ve bütün Atlas Okyanusu kıyıları boyunca Danimarka ve Norveç'e kadar yer yer görülen taş anıtlar, ki bunlar bir "Miken etkisini" yansıtan kalıntılar olarak ya da Yakındoğu'nun İÖ 2. binyılda giriştiği düzensiz bir kolonizasyonun başlangıcı olarak kabul edilmişti, bütün bunların bugün Miken uygarlığından hatta kimilerinin Mısır anıtlarından bile çok daha eski olduğu ortaya çıkıyor. Colin Renfrew'nun Avrupa'nın bu ön-uygarlığı konusunda tartışmaları davet eden kitabı inandırıcı görüşler ileri sürüyor.

Bu kavimlerin somut varlığı, Sardinya adasında on yıla yakın bir zamandır sürdürülen kazılarla açık bir biçimde kanıtlandı. Bugün bile kenarda kalan bu adada İÖ 1. binyıldan kalma şaşırtıcı bir sanatın bulunması (özellikle çok ilginç bronz heykelcikleri) sırf bu özel durumuyla dahi arkeologların karşısına her zaman sorunlar çıkardı. Fenikelilerin önemli bir üsse sahip olduğu Tharros'ta son yıllarda, çocukların kurban edildiği, *tophet* adı verilen bir

sunakla, kenti deniz yönünden değil (çünkü denizden korkmak için bir neden yoktu), kara yönünden gelecek saldırılara karşı koruyan muazzam duvarlar bulundu. Ayrıca bir sıra iç kale ortaya çıktı ki bundan, Fenikelilerin adanın iç bölgelerini ve gümüş madenlerini elde bulundurmak istedikleri ve bunu da ancak yerli kavimlere karşı kale duvarları ile korunan bir sınır çizerek başardıkları anlaşıldı. Bu surların öte yanında çok eski bir kültüre sahip insanlar yaşıyordu. Bunlar ufukları gözlemek için *nuraghe* denen ünlü kuleleri dikenlerdir.

Sardinya Adası'nda yaşayan halklar böylece maddi ve kültürel bağımsızlıklarını savundular. Son yıllarda bu adada bulunan bir dizi küçük Fenike bronzu, Sardinyalı bronz dökümcülerinin bu ünlü sanatlarının Fenike ve Kartaca'dan esinlenmiş olduğunu, belki de döküm tekniğini onlardan öğrendiklerini açıkça ortaya koydu. Fakat Sardinyalılar bu sanatı öyle benimsediler ki, onları taklit etmek yerine canlı ve bağımsız kültürlerini kendi kalıplarına döktüler.

ROMA

Filippo Coarelli

TARİHİN hesaba katması gereken coğrafi etkenler, ancak ekonomik, toplumsal ve kültürel verilerle karşılaştırıldıkları zaman kesin bir önem kazanırlar. İÖ 6. yüzyılda Alaska'da bir vadinin dibinden geçen bir yol ya da bir ırmağın geçit verdiği sığlık, aynı çağda Attika ya da Campania'daki benzerleriyle aynı önemi taşımayabilir. Ayrıca çağımız dünyasında bu düşüncenin tersine çevrilmiş olabileceği de aynı ölçüde doğrudur. Kolaya kaçan herhangi bir yanlış anlamanın determinizmine düşmek istemiyorsak, bu beylik değerlendirmeyi yapmalıyız. Coğrafi açıdan Roma müstesna bir konuma sahiptir, ama ayrıcalığını yine bir dizi tarih olayına borçludur ki bunlar arasında Güney İtalya'da Yunan kolonilerinin kurulması ve Etrüsk uygarlığının gelişmesi başta gelen etkenlerdendir; Latium ve Roma onlar nazarında, yavaş yavaş merkezi bir duruma geçer. Peki, neden Yunan kolonizasyonu, neden İtalya'da ve neden Etrüsklerin üstünlüğü?

Bu soruların yanıtı, ancak Roma'nın geleneksel kuruluş tarihinden hemen önceki dönemde, Latium'un tarihsel konumuna dönmekle verilebilir.

Latium'un protohistoryasının, bronz çağının sonu ile demir çağı arasındaki döneme ait, yeterince tutarlı ve eksiksiz bir tablosunu canlandırmak son yılların keşifleriyle bugün artık olanaklıdır; bu protohistoryanın temelini oluşturan sosyo-ekonomik yapılar,

bir kent-öncesi toplumunun proto-kentsel topluma geçişini belirleyen köklü değişimler, komşu Etrüsk ve Campania bölgeleri ile ilişkiler bu tablonun ana çizgileridir. Bu gelişmenin kesinleşmesi, görünüşe göre Latium'un birinci demir çağından (dönem I-II: İÖ 1000-770) ikinciye geçişiyle gerçekleşir (dönem III-IV: İÖ 770-580). Bu tarihin İÖ 770 olduğu ileri sürülebilir ki bu da aşağı yukarı Roma'nın (İÖ 754) ve ilk Yunan batı kolonilerinin kuruluş tarihidir: İschia (yaklaşık 780-770) ve Cumes (yaklaşık 750). Böylece arkeolojik keşiflerden hareket ederek, yazınsal kaynakların önemini belirttikleri tarihsel bir ânın niteliğini gözden geçirme olanağını elde etmiş oluruz. Bu tarihten önceki yıllarda (9. yüzyıl sonu - 8. yüzyıl başı) yeraltı mezarlarının yavaş yavaş değiştiği, çok ufak boyutlardan çok daha büyüklerine doğru gittiği görülür (örneğin Forum'daki ve Albanus tepelerindeki yeraltı mezarları yirmi otuz kişiliktir; bundan da anlıyoruz ki bunlar birkaç aileden oluşan küçük bir topluluğa aittir. Roma'daki Esquilinus yeraltı mezarı ise geniş bir topluluğun varlığını kanıtlar). Nüfustaki bu artış, kullanılan aletlerin gelişmesine bağlı olarak, tarım alanındaki üretimin artmasıyla eşzamanlıdır. Aynı tarihte toplulukların eski dağınık yerleşim biçimini bırakıp belli başlı bölgelerde toplu yerleşime geçtiklerine tanık oluyoruz. Bu olay 9. yüzyıl başına doğru özellikle Etruria'da önem kazanır, çünkü en eski merkezler yavaş yavaş terk edilerek Veies, Cerveteri, Tarquinia, Vulci gibi tarihsel Etrüsk sitelerinin kurulduğu alanlara kesin olarak yerleşilmektedir.

Tarım aletlerinin gelişmesi, üretimin artması, nüfusun çoğalması, büyük çapta devamlı yerleşim merkezlerinin kurulması; bunlar açıkça birbirlerine bağlı olaylardır. Ailelerden oluşan eski klanların daha yaygın ve kalabalık topluluklarla bütünleşmesiyle çok köklü değişimlerin meydana gelmiş olması gerekir. Bunun gözle görülen belirtisi işbölümünün gelişmesidir, bu da yeni aletlerin ortaya çıkmasının sonucudur: Örneğin çömlekçilerin kullandığı ayak çarkı, büyük ölçekli üretime geçilmesini sağlamıştır ve bu gelişme, açılan yeni pazarlarla doğrudan ilişkilidir. Bu iki ne-

den, el işçiliğini, doğrudan tüketime yönelmiş olan aile çevresinden ayırır ve uzmanlık isteyen mesleklerin ortaya çıkması için gerekli koşulları yaratır. Bu yeni oluşumun karşısına yeni bir etken çıkar: Varlığı Miken döneminden başlayarak gittikçe güçlenen ve sonunda Güney İtalya kıyılarında koloniler kurmaya kadar giden Yunan öğesi ile kurulan ilişkiler. Yunan seramiklerinin Roma'ya ithali ilk olarak işte bu yıllarda başlar (8. yüzyılın üçüncü çeyreği). Aynı zamanda Yunan ustalarının da Latium'a gelmelerinin ve gelirken yeni bir aleti de getirmelerinin bu yıllara rastlaması gerekir: Bu yeni alet, çömlekçi çarkıdır. Çarkta yapılan yerli seramiklerin üretimi bu tarihte ya da bundan az sonra başlamıştır.

En eski Yunan kolonisi olan Pithecusa (bugünkü İschia), daha sonraki tarihlerde görülecek olanlar gibi basit bir koloni değildir. İschia'nın kuruluşu Yunanlıların en eski yerleşmelerinden kolonilere geçiş dönemine rastlar; Yunanlıların bu bölgeyle ilgilenmeleri Etruria ve Sardinya'da bulunan madenler yüzünden olabilir. Proto-kentsel uygarlığın gelişmesi Orta İtalya'nın maden ürünlerine ulaşmayı olanaksız kılıyordu, bu nedenle İschia Adası'na yerleştiler. Büyük Yunanistan'ın* en büyük kolonisinin aynı zamanda anavatana en uzağı olması da bu yüzdendir; son yılların keşifleri Etruria'dan ve Elbe Adası'ndan gelen demirin, 7. yüzyıldan itibaren İschia'da işlenmeye başladığını ortaya çıkarmıştır.

Bu ekonomik olaylarla aynı tarihte, büyük önem taşıyan sosyal çalkantılar da görülür. Latium uygarlığının başlangıç dönemlerinden kalan yeraltı mezarlarındaki lahitlerde düzey ve kültür bakımından tam bir benzerlik vardır: Sosyal sınıf ya da ekonomik durum açısından belirli bir ayrım yapmayan, eşit koşullar içinde yaşamış bir toplum buluruz karşımızda. Fakat Latium'un protohistoryasının daha yeni dönemlerindeki toplum, ilk ekonomik ve sosyal farkların belirdiği bir toplum türüdür. Bu değişimler yeraltı mezarlarında görülebilir; birçok "yoksul" mezarının yanında çok masraf edilmiş kabirler çıkar ortaya; gerek içindeki eşyanın

* Çok sayıda Yunan kolonisinin bulunduğu Sicilya ve Güney İtalya. (ç.n.)

niteliği, gerek kullanılan malzeme (altın, kehribar) ve özellikle mezara yerleştirilmiş eşyanın çokluğu bunların zengin kabri olduğunu belirler. Bu olayı yukarıda tanımlanan nüfus artışı, yeni tekniklere bağlı olarak işbölümünün ortaya çıkması ve bir "pazar"ın oluşması gibi öteki olaylardan ayırmanın mümkün olmadığı açıkça anlaşılır. Ancak, belirleyici öğe, eskiden bölünmeyen ve köyün ortak malı olan toprak üzerindeki yeni mülkiyet ilişkileridir. Başka bir deyişle, özel mülkiyet ilişkilerinin ağır basması gerçek aristokrasilerin oluşması için gerekli ön gerçektir ki bunların varlığı, ekonomik planda olsun, öğreti planında olsun ileri demir çağına ait yeraltı mezarlarıyla doğrulanmıştır.

Servetin böylece belli merkezlerde toplanması ve bir soylu sınıfın ortaya çıkması Latium kültürünün yaygın olarak "Doğu'ya dönük" diye nitelenen son döneminde açıkça kendini gösterir (İÖ yaklaşık 700-580). Bu döneme "Doğu'ya dönük" denmesi, kullanılan birçok eşyanın Yakındoğu ülkelerinden (Fenike, Kıbrıs, Suriye, Urartu vb.) ithal edilmesinden ve yine bu Yakındoğu kültüründen esinlenen yerel bir sanatın doğmasından gelmektedir. Bu dönemin kimi mezarlarının olağanüstü zenginliği karşısında insan hayrete düşer: Cerveteri'deki Regolini-Galassi mezarıyla Palestrina'daki Bernardini ve Barberini mezarlarında altın, fildişi, kehribar yüzlerce parça bulunmuştur ki bunların kimi ithal edilmiş kimi İtalya'da yapılmıştır. Çok daha gösterişsiz öteki mezarlar yanında bunlar kuşkusuz birer istisnadır. Bu dönemin genel görünümü Castel di Decima yeraltı mezarından çıkan buluntularla yeniden canlandırılabilir. Çok yeni tarihli olan bu kazı 7. yüzyıldan kalma büyük bir mezarlığı gün ışığına çıkardı. Bu malzeme arasında pahalı eşyanın yanında orta değerde parçalar da bulundu. Böylelikle, esas olarak egemen bir soylu sınıfla *cliens*'lerden* oluşan, bunların yanında şu ya da bu şekilde bir tür toprak

* *Cliens* (çoğ. *clientes*): Savaşta esir düşen ya da başka topluluklardan dışlandığı için korumasız kalan ve bir *gens*'e (Roma'da aynı adı taşıyan aile grupları – aynı atadan gelen aile kollarının tümüne verilen ad: *gens Cornalia* gibi) bağımlı olarak katılan kimse. (ç.n.)

kölelerinin de ayrı bir sınıf olarak bulunduğunu düşündüren, henüz çekirdek halinde sınıflı bir toplum görüntüsü yavaş yavaş canlandırıldı.

Bu dönemde ortaya çıkan kültür sıçraması bir başka önemli olayın sonucudur: Yazının kullanılmaya başlanması. Etruria ve Latium'da bulunan en eski örnekler 7. yüzyılın başından kalmadır. İlk Latince yazı Palestrina'da altın bir toka üzerinde görüldü. Latince için kabul edilen alfabe (Etrüsk dili de aynı alfabeyi kullanır) Khalkis Yunancasının kullandığı alfabedir, Yunan kolonisi Cumes'den alınmıştır. Bu site ile ilişkilerin çok sıkı olduğu anlaşılmaktadır. Yazının kullanılmaya başlaması yukarıda sözü edilen büyük değişimlerin sonucudur. Yazı önceleri çok az sayıda kişinin zaman zaman başvurduğu bir aristokrat lüksüydü; kültür –seçkinlerinki bile– büyük ölçüde sözlü kültürdü. Ancak Doğu'ya dönük dönemin sonunda ve kent yapısının oluşmasından sonra, yazı genel yaşama girmenin koşullarına kavuştu. Anıt üzerinde görülen ilk yazıt Roma Forumu'ndaki dikilitaştır (Niger Lapis'in altında bulundu). Bunun tarihi İÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreği olabilir.

Sistemin kurulmasına yardımcı olmuş ilk sosyo-ekonomik etkenler kısaca da olsa aydınlandığına göre, Roma'nın coğrafi durumunu gözden geçirmek ve tahminleri değerlendirmek için artık daha sağlam ölçütlere sahip olduğumuz söylenebilir. Temel öğelerden birincisi nehirdir: Tiber, Orta İtalya'ya giren doğal yolların başında gelir, çünkü o günün ilkel koşullarında karadan gitmek çok daha zahmetliydi. Orte'den sonra gemiler nehir yolu ile denize kadar gidebilirlerdi. Buradan, yani Etruria'nın içlerinden başlayarak tarım ürünlerinin, maden cevherlerinin ve kerestenin taşınmasında nehirden yararlanılıyordu: İmparatorluk dönemine kadar nehrin sığ yerlerini belirten işaretlerin kullanıldığını gösteren kanıtlar bulunmuştur. Dolayısıyla, Roma'ya ithal edilen ilk Yunan seramiklerinin, en eski nehir limanı olan Boarium forumundan gelmiş olması bizi şaşırtmamalı.

Bu doğal yol güney Etruria'yı (Vulci, Tarquinia ve Cerveteri' den geçerek) Güney Latium'a ve Campania'ya bağlayan başka bir

anayol ile kesişiyordu; Alba kenti tepeleri hizasında ikiye ayrılıyor, bunlardan biri Sacco Vadisi'ni (gelecekteki Via Latina) öteki ise Pontino Ovası'nı (gelecekteki Via Appia) izliyordu. Tiber Nehri birkaç yerde geçit veriyordu, suyun akış yönünde, Tiberina Adası'nın hemen yakınındaki geçit doğrudan Boarium forumuna çıkardı. Çok eski çağlarda özellikle yaylaya çıkan sürülerin buradan geçmiş olmaları gerek. Fakat bu yolun önemi daha çok protohistorya çağının sonuna doğru ortaya çıkacaktır, çünkü bu çağda bölgenin ilkel köyleri yavaş yavaş genişleyerek kentsel bir yapıya kavuşacaklardır. Nehrin geçit verdiği yerde Sublicius köprüsü diye anılan ilk ahşap köprünün, eski bir geleneğe göre 640-616 yıllarında Roma'da egemen olduğu saptanan son Latin hükümdarı Ancus Marcius tarafından inşa ettirildiği savını bir rastlantı olarak görmemek gerek. Anlatıldığına göre bu kral, Tiber Nehri'nin sol kıyısında, Roma ile deniz arasında bulunan bütün yerleşim merkezlerini ele geçirip tahrip etmiş, orada yaşayan halkı Aventino tepesine sürmüş ve Ostia limanını kurmuş; ayrıca nehrin sağ kıyısında bulunan Janiculum tepesini de tahkim etmiş. Bütün bunlar Boarium forumuna giden yolların tümünün bilinçli ve düzenli bir şekilde ele geçirildiğini açıklıyor: Nehrin geçit verdiği yerde artık bir köprü başı oluşmuştur; öbür uçta ise Vallis Murcia arasından güneye yönelen yol, tahkim edilmiş iki tepe arasından, Palatium ve Aventino arasından geçmektedir. Öte yandan Tiber ağızlarının işgali nehir yolunun yavaş yavaş ele geçmesini sağlamış; sol kıyıdaki yerleşim merkezlerinin tahribi, Roma ile bağlantıyı gerçekleştirmiştir.

Etruria ile Büyük Yunanistan yolu üzerinde başlıca kavşak noktası olan Roma'nın konumunu böylece daha iyi kavrıyoruz: Bu site gerçekten, kesin bir sosyo-ekonomik çerçeve içinde yerini alan bu yol kavşaklarının yavaş yavaş bir yapı kazanmalarının sonucudur. Bütün bu öğelerin olgunlaşması, doğuya yönelik en son döneme (İÖ 7. yüzyılın son onyılları ile 6. yüzyılın ilk onyılları) rastlar. Temelleri artık atılmış bulunan tarihsel sitenin "kuruluşu", Etrüsk Tarquinius hanedanının eseri olacaktır.

Demek ki, bir dereceye kadar gelişmiş bir işbölümüyle, kendisine bağlı bir kırsal çevreye dayanan ekonomik ve sosyal bir kuruluş olarak toprak birimleri içindeki akrabalık bağlarına dayanan köken ilişkilerinden daha ileri bir sosyal kuruluş olarak sitenin, İÖ 600 yıllarında doğmuş olabileceğini söyleyebiliriz. Roma'yı özellikle ele aldığımızda bu süreç, en son bulgularla son derece zenginleşen bir dizi arkeolojik verinin ışığında izlenebilir. Boarium forumundan sonra Forum'u da inceden inceye gözden geçirmek gereklidir. Kazıların ortaya koyduğuna göre Capitolium ile Palatium arasındaki vadi 7. yüzyıl sonuna doğru bütünüyle değişikliğe uğramış ve tutarlı bir düzenlemeye tâbi tutulmuştur. Sitenin ilk politik, dinsel ve ekonomik merkezi işlevini gören Forum ve Comitium'un ilk döşeme taşları bu yıllarda yapılmıştır. Bu verileri, Roma'nın ilk Etrüsk Kralı Büyük Tarquinius tarafından inşa edilen *cloaca maxima* (ana lağım) ile ilgili bilgilerle karşılaştırmak gerekir: Bilinen şu ki vadinin ortasından geçen ve onu bataklığa çeviren derenin yatağı değiştirilmiş olmasaydı Forum, ilk taşları döşendikten sonra kent meydanı olarak kullanılamazdı. Edebiyatın sağladığı bilgiler burada bir kez daha arkeolojik verilerle doğrulanıyor. Bu ilk izlenimi destekleyen başka öğeler de var: Regia'da yapılan son kazıdan anlaşıldığına göre ilk büyük yapı (kuşkusuz kral konutunun bir bölümü) 7. yüzyılın son çeyreğinde birkaç kulübenin işgal ettiği bir alanda inşa edilmiş. Ama başlangıçta *domus* Regia'nın yanındaki *domus publica*, *pontifex maximus*'un konutu (bu arada, cumhuriyet döneminde sadece dinsel görevlerde kralın yerini alan ve bu görevi onun adına yerine getiren rahip olan *rex sacrorum*'un konutu da) ve Vesta tapınağıyla birlikte *atrium vestae* (ki bunların krallık konutunun yerinde kurulduğu açıktır) muhtemelen *domus* Regia'nın bir bölümünü oluşturuyordu. Bu tapınağın hemen yakınındaki kuyulardan çıkan en eski buluntular da 7. yüzyılın son yıllarından kalmadır.

Forum'un öteki ucuna gidersek, Arx yamaçlarında politik toplantıların yapıldığı meydan olan Comitium ile karşılaşırız. En son çalışmalardan alınan sonuçlara göre Comitium'un kullanılmaya

başlandığı tarih 7. yüzyılın sonudur ve bu alanın ilk döşeme taşlarının da bu tarihte kaplandığını düşünmek gerekir. Bu tarihten hemen sonra gelen dönemlerle Forum'un başka noktalarında saptanan tarihler arasında uygunluklar görülmüştür.

Bu çağla ilgili kamu belgelerinde yazı kullanılmış olması, hukuk ve din konularında kamu hizmetleri için ayrılmış bir kent bölümünün varlığını kesin bir biçimde kanıtlar. Kentin doğuşunun tartışılmaz belirtisi olarak görünen mekân ve zamanın tümüyle yeniden yapılanma aşamaları 7. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasındaki kısa bir sürede, "Etrüsk" döneminde yoğunlaşır.

Gruplaşmış köylerden oluşan protohistorya toplumlarında "mekân", kesin sınırları bulunmayan, düşmanlarla ve tehlikelerle dolu olduğu kabul edilen belirlenmemiş soyut bir kavramdır. Köy ve köyün yakın çevresi kapalı, pozitif kutup olan mekânın karşıtıdır. İki köy arasında boş bir mekân vardır, bu mekân çatışma ve savaş alanıdır. Daha önce de işaret edildiği gibi mekân düzleminde bakıldığında, site aşamasına geçiş, "kimseye ait olmayan bu arazinin" bir bölümünün, köyle bütünleşerek yapılanması ve herkesçe kabul edilerek saptanmış kurallara uygun savaşımların yapılması için karşı karşıya gelinen bir mekâna dönüşmesi anlamını da taşır. Başka bir deyişle, kanlı savaşlar, yerini artık "sözcüklerin savaşı"na bırakmıştır: Politika doğmuştur, onunla birlikte de *polis*. Gerçekten, Forum'un ve Comitium'un sitenin politik merkezleri olarak doğuşuyla ilgili geleneğin ardında efsaneye dayanan bir kurmaca-tarih yatar: Bu mekânın, *lacus Curtius*'tan *sacellum Cloacinae*'ye, *Niger Lapis*'ten Jupiter Stator tapınağına kadar olan en önemli yerleri, Latinlerle Sabinler, Romulus'la Titus Tatius arasında geçen geleneksel savaşımın izlerini taşır ve kentin ilk kuruluşuyla ilgili gerçek efsane-topografyasını yeniden canlandırmamıza olanak sağlar. Kentin politika merkezi, savaş halinde olan iki halk arasında barışın Comitium'da onaylanmasıyla ortaya çıkmış olur. Antik gelenek Comitium'un (bu Latince sözcüğün köken olarak anlamı açıktır: *cum ire**), Romulus'la Titus Tatius'un karşı karşıya gelip düşmanlıklara son vererek daha geniş bir Roma-Sa-

bin topluluğu oluşturmalarının sonucunda ortaya çıktığını aktarır. Burada bir kuruluş efsanesinin açık izlerini görüyoruz ki bu, bir "politik mekân"ın tarihsel oluşma biçimini belirliyor; gerçekleşme tarihini yaklaşık olarak İÖ 600 yılı olarak saptayabiliriz. Kentin kuruluşu sırasında uygulanan törensel kurallara ilişkin bilgileri (Etrüsk kaynaklarından günümüze ulaşan bu törenin, yapılan tarihsel uygulamayı aynen aktarmış olması çok olasıdır) Plutarkhos, bize en eksiksiz biçimiyle *Romulus'un Yaşamı* adlı eserinde aktarmıştır; bu bilgilerin de daha eski bir kaynağa, Varro'ya dayandığı anlaşılmaktadır. Kentin kuruluş töreninde sırasıyla iki önemli evre vardır: Herkesçe bilinen birincisi *pomerium*'un (kentin kutsal mekânını belirleyen hat) bir sabanla çizilip belirlenmesi; ikincisi de, kent için en uygun merkezin belirlenmesidir – bu da *Mundus*'tan başka bir yer olmayacaktır: İnsan eliyle açılmış, kurulmakta olan yeni kentin gelecekteki yurttaşlarının, elde ettikleri ilk ürünle o ürünü veren araziden getirdikleri bir avuç toprağı, simgesel olarak içine attıkları çukur. *Mundus*, Plutarkhos'un bize belirttiği yerde, Comitium'um yanındadır kuşkusuz (Palatium üzerinde olduğunu ileri süren modern varsayım dayanaksızdır); bu konuda Macrobius'un verdiği bilgi, söz konusu çukurun Saturnus tapınağı önünde uzanan alanda bulunduğunu kesin olarak saptamamıza yardım eder: Bu çevrede, Septimus Severus dönemindeki yenilenmiş haliyle korunmuş olan *Umbilicus Urbis*'in** bulunması, sorunun çözümlenmesini sağlar; bu anıt, adından da anlaşılacağı gibi, kentin merkezidir, dolayısıyla da "Mundus"la özdeşleşmiştir. Demek ki bir kentsel mekânın ortaya çıkması, birbirini tamamlayan ve birbirine sıkıca bağlı iki işlem gerektiriyor: Topluluğu ilgilendiren etkinliklerle politik etkinliklerin gerçekleşeceği bir merkez noktasının belirlenmesi, aynı zamanda kutsal olan (*pomerium*) ve olmayan (surlar) dışa dönük bir sınırın çizilmesi. Anlatılagelen tarihe göre kent surlarının Roma'nın sondan

* *cum*: birlikte; *ire*: gitmek. (ç.n.)
** *umbilicus*: göbek, merkez; *urbis*: kent. (ç.n.)

bir önceki kralı Servius Tullius'a maledilmesi kuşkusuz bir rastlantı değildir. Ülkeyi oluşturan boyların saptanması, yurttaşların *centuria*'lara ayrılması vb. gibi arkaik sitenin yapılanmasını sağlamlaştıran önlemleri de, 6. yüzyılın ortasına rastlayan onyıllarda yine bu kralın almış olması olasıdır.

Kentin "içinde" bir bölgenin sınırlarının çizilmesi öteki bölgeleri geri plana iter; bunların arasında önemli olanlar da bazen yavaş yavaş bu önemlerini yitirirler. Aynı şekilde bir yurttaş grubunun varlığı yurttaş olmayanı kesin olarak grubun dışına iter, oysa daha önce, ortak bir atadan gelen ailelerin bir araya toplanması doğallıkla ve açıkça yapılıyordu. Böylece, kuruluşunda sitenin bir bölümünü oluşturan Boarium forumu ve Aventinus bölgesi sitenin dışında kalır, çünkü burası liman özelliklidir, gelgeç yeridir, dış dünyaya açıktır. Bu dışlamaya, Cumhuriyet döneminin başında *patricius*'larla plebler arasında ortaya çıkan ve tohumları 6. yüzyılda atılmış olan toplumsal kutuplaşma da eklenir. Bunun özellik gösteren bir sonucu da, bu bölgede daha o dönemde, yerli soylarla ilgisi olmayan ibadetlerin yoğunlaşmaya başlamasıdır: Bunlar, Fortuna'dan, Yunan kökenli olduğu kuşku götürmeyen Ceres ibadetine, Liber ve Libera'ya, Flora ve Mercurius'a kadar uzanan ibadetlerdir. S. Omobono'nun "kutsal mekân"da yaptığı kazı, bu sunaklardan birini, tapınakların en eski yapılış evrelerinin zamandizinsel olarak ortaya konmasıyla Servius Tullius tarafından yaptırıldığı doğrulanmış gibi görünen Fortuna ve Mater Matuta sunağını belirli bir kesinlikle tanımamızı sağladı. Bir hanedan ibadeti olan Fortuna hakkındaki bilgilerimize dayanarak bu tanrıçada, değişik yönleriyle Yunanlıların Aphrodite'sinde ve Romalıların Venüs'ünde de gördüğümüz Fenike Tanrıçası Astarte'yi bulduğumuzu ileri sürebiliriz; Pyrgi'de yapılan verimli kazılarda bulunan, hem Fenike hem de Etrüsk dilinde kaleme alınmış yazıtlar bugün bize, bu tapınma biçimlerinin İtalya'da daha İÖ 6. yüzyıldan başlayarak var olduklarını kanıtlama olanağını sağlıyor.

Bir yandan kentsel mekânın sınırları çizilirken bir yandan da zamanın düzenlenmesi yolunda çalışmalar sürmektedir. Romalı-

ların hukuk ve din konularında tutucu olmaları, tarih açısından büyük önem taşıyan bir belgenin bize ulaşmasını sağladı: Bu, *Fasti Numani* dediğimiz, yani Cumhuriyet döneminin sonuyla İmparatorluk dönemlerine ait daha yeni takvimlerin içinde giderek önemini kaybetmiş olarak rastladığımız, eski bayramlar takvimidir. Tarihleri iyi bilinen bazı ibadetlerin bu takvimde bulunmamasına dayanarak bu eski bayramlar takviminin zamandizinini doğruya yakın bir biçimde saptayabiliriz: Eksik olan bu ibadetler arasında Capitolium üçlüsü, Aventinus'un pleb üçlüsü ve özellikle Fortuna ibadeti sayılabilir ki bu sonuncunun 6. yüzyılın ilk yarısında alınmış olduğu artık kesinleşmiştir. Demek ki bu tarihten önceki tarihlere itibar etmesek de olur. Öte yandan daha o zamandan Etrüsk etkisi taşıyan ibadet tarzlarının (örneğin *Volturnus*; bu ibadet tarzında son yıllarda Tiber adının Etrüskçesi saptandı) bulunması, 6. yüzyılın son çeyreğinden öncesine ait herhangi bir tarihlemeyi hemen hemen olanaksız kılmaktadır. Bundan çıkarabileceğimiz sonuç, Roma takviminin kentin kuruluşu ile aşağı yukarı eşzamanlı olduğudur. Bu *feriale* (bayramlar takvimi) içinde, daha eski takvimlerin (yılın on aya bölünmesi, başka başka aylarda yılbaşı ilan edilmesi ve bazı kültür öğelerinin birbiriyle uyuşması gibi) bulunması, kentin, köylerin büyümesinin tarihsel bir sonucu olduğunu ortaya çıkarır.

İÖ 5. yüzyıl, daha önceki dönemdeki hızlı büyümeye karşı, çok karanlık ve içine kapanık bir evre oluşturur. Bu gözlem sadece Roma için değil, Etruria'dan Büyük Yunanistan'a kadar İtalya'nın geri kalan bölgeleri için de doğrudur. Batı ovalarına inen dağ halklarına, örneğin Volsci'lere karşı sürdürülen dış savaşlara, *patricius* ve plebler arasındaki iç çatışmalar da eklendi ve sonuçta plebler yavaş yavaş yönetenler sınıfına yaklaştı. Bu karanlık dönem hakkında daha geniş bilgimiz olsaydı, sonra gelen ve yeni bir kentsel ve ekonomik gelişmeye sahne olan çağı daha iyi anlayabilirdik.

Güçlü bir komşu olan Etrüsk sitesi Veies'e karşı girişilen savaşın kazanılmasını (İÖ 396) ve Galyalıların geçici istilalarını izle-

yen yıllarda (Romalılar bu istilanın önemini abartmışlardır) pleb sınıfının iktidara gelmesiyle, önceki yüzyılda derin izleri bulunan uzun savaşım sona erer. Licinae Sextiae (İÖ 367) yasalarıyla, *nobilitas* adı altında, *patricius* ve pleblerden oluşan daha kalabalık yeni bir yönetici sınıf ortaya çıkar. Kent yönetiminin genişlemesine yol açan bu olayı 4. yüzyılda İtalya'yı sarsan sosyal değişimlerin bütünü içinde görmek gerek: Bu dönem hakkında bütün bildiklerimiz, Etruria ve Büyük Yunanistan arasındaki alanda sosyo-ekonomik ve kültürel durumun altüst olduğu konusundaki izlenimleri doğrular. Sınırlı bir yurttaş sınıfına dayanan eski dengeler geniş halk tabakalarının baskısı altında bozulmuştur, çünkü küçük ve orta toprak sahipliğinin yayılmasıyla ekonomik bağımsızlığa kavuşan bu sınıf politik iktidara ortak olmak için ağırlığını duyurmaya başlamıştır. Olay, yerel koşullara göre değişen görünümlerde ve değişik sonuçlarla ortaya çıkar. Örneğin Yunanlılarla Büyük Yunanistan'ın yerli halkı arasındaki ilişkilerde söz konusu olay, bu iki etnik öğenin az çok kaynaşmasına yol açacaktır; ya da Yunanistan'dan bir grup yeni kolonun gelmesi söz konusu olacaktır (Büyük Yunanistan'a ve Timoleon'un Sicilyası'na). Bu yeni akımlar sosyal temelleri oldukça yaygın ve o güne dek İtalya'da görülmemiş boyutlara ulaşan kentsel yapıların doğmasına neden olacaktır. Uzaktan uzağa yaklaşık bir tanımla "demokratik" denebilecek yeni politik şekiller oluşacaktır ki eğilimleri, radikal demokrasi ile ılımlı oligarşi arasında değişecektir. İdeolojik açıdan bunun yansımasını, bu dönemi belirleyen ve "koine" medio-italik adı verilen çok büyük kültürel bağdaşmada görüyoruz: Bunun en yoğun ve en verimli devresi iki kuşağı aşmaz (yaklaşık 330-270) ve sonraki yıllarda hızla bunalım dönemine girer. Cumhuriyet'in sonunda bu dönem örnek alınacaktır ve Roma'da *optimates*'lerden *populares*'e dek karşıt politik gruplar arasında anlaşmazlık görülmeyecektir.

İtalya'da Roma kentinin üstünlüğü yavaş yavaş bu yıllarda temellenmeye başladı; bu üstünlüğü harekete geçiren de kuşkusuz önce nüfus artışı ve buna bağlı toprak edinme hırsı oldu. Öte yan-

dan geleceğin "emperyalizmi"nin silik bir önbelirtisi, yeni aristokrasiye bağlı birkaç egemen ailenin çevresinde belli belirsiz görünmeye başlamıştır, bunlar özellikle Helen kültürüyle iyice kaynaşmış olan, bu nedenle, İskender'in fetihlerinden sonra meydana çıkmış Doğu Akdeniz krallıklarından gelen çeşitli telkinleri yorumlayabilecek durumdaki ailelerdir. Nüfus yoğunluğu, kurulmuş olan ve sayıları gittikçe artan Latin kolonilerinde ve giderek daha uzak bölgelerde, İÖ 338 yılından itibaren artık kendini açıkça belli etmektedir. Campania bölgesinin, iç Etruria'nın ve Padova çevresinin verimli ovaları özellikle daha çekici görünüme bürünür, buna karşılık Apenin dağlarının ötesindeki Doğu İtalya bölgeleriyle bir süre kimse ilgilenmez. Bu durumda önce Samnitler ve Etrüskler, sonraları Yunanlılar ve Keltlerle çıkmış olduğunu sandığımız kaçınılmaz çatışmalar bu yayılmanın aşamalarını oluşturur. Bunun dışında Roma'da paranın ilk olarak ortaya çıkmasıyla birlikte kullanım değerinden fazla dolaşım değeri olan ve Roma emperyalizminin ilk belirtileriyle ilişkili, en azından çekirdek halinde farklı bir ekonomik etkenin bulunduğu da açıkça görülür (çıkış tarihi tartışmalıdır, ancak 3. yüzyılın sınırları içinde olduğunu söyleyebiliriz).

İÖ 4. yüzyılda bile açıkça belli olan bu yayılma eğilimi 3. yüzyılda artık kendini iyice göstermeye başlamıştır. Aynı tarihte bu medio-italik diye adlandırabileceğimiz toplum modelinde bir bunalım baş gösterir. Bunun belirtilerini, Pyrrhus'un seferi sırasında (280-275) ve sonrasında, daha belirgin bir biçimde de Etruria'da görmek olanaklıdır. Birinci Pön Savaşı'nın Sicilya'da, ikincisinin Güney İtalya'nın geri kalan bölümünde meydana getirdiği ağır sarsıntılar kesin yıkılışın nedenleri olmuştur. Bu çöküşlerin bütün sorumluluğunu yalnız 3. yüzyılın savaşlarına yüklemek yanlış bir görüştür: Bu savaşlar sadece, çökmekte olan yapıya indirilen son darbedir. Bu durum örneğin Hannibal Savaşı'ndan en çok zarar almış bölgelerden biri olan ve kısa zamanda kalkınmayı başaran Campania bölgesinde görülür, çünkü bu bölge Büyük Yunanistan'ın geri kalan bölümünden farklı olarak, 2. yüzyılda kendini

kabul ettirmiş ve Cumhuriyet'in son dönemini belirleyecek olan yeni kalkınma modeline uymuştur.

Roma emperyalizminin Cumhuriyet'in sonunda doğmuş olmasında ekonomik etkenlerin rolü üzerine bugün yapılan tartışma, bize iyi tanımlanmamış bir sorun örneği gibi görünüyor. Bu tartışma esas olarak gereğinden çok bölünmüş ve uzmanlaşmış bir araştırmaya bağlı ve tarihin en karmaşık sorunlarından birini, bütün yansımalarını global bir şekilde ele almadan, bir tek yaklaşım yoluyla çözümleme iddiasında bulunan yöntem uygulamalarından kaynaklanıyor. Özellikle, *prosopographique* yönteme dayalı birçok araştırma bu durumdadır. Bunlar, seçkinler kuramını (hatta kimi zaman bu seçkinlerin, hareketlerinin ideolojik doğruluğu konusunda bize bıraktıkları kanıtlar güvenle kabul edilir), Cumhuriyet sonu döneminin bütün politik tarihini açıklamak için tek geçerli yöntem olarak görme eğilimindedirler. Oysa Roma edebiyatından çağımıza kalan belgelerde ekonomik gerekçelere ancak bölük pörçük rastlanması böyle bir tutumu hiçbir zaman haklı göstermez. Şurası kesindir ki, bu türden ekonomik gerekçeleri küçümseyen yönetici aristokrat sınıfı ideolojik düzlemde bunları hiç düşünmeden bir kenara itecektir; ancak farklı belgelerin, özellikle arkeolojik ve yazıtsal belgelerin de dikkate alınmasıyla, artık sadece olayları yansıtmakla yetinmeyen ve eski toplumun gerçeklerine daha yakın düşen sonuçlar elde etmeyi bekleyebiliriz. Roma'nın iç değişimlerinin ve dışa açılmasının temelinde, antik İtalya'nın yapısına yeni bir biçim vermiş olan ekonomik çalkantıların bulunduğunu, bu belgelere dayanan incelemeler giderek daha açıkça göstermektedir.

İÖ 2. yüzyılda Roma Devleti'ni bütün kurumlarıyla sarsan ağır bunalım, o çağın İtalyan toplumunun çözülmesinden kaynaklanır; bunun nedeniyse Roma'nın girişmiş olduğu fetihlerdir. Bu toplumun çatısını oluşturan küçük bağımsız devletler, sınırları çok daha geniş bir politik topluluk içinde az zamanda aşınıp dağıldılar. 3. yüzyılın korkunç savaşları da bu aşınmaya hız verdi. Fakat politik yapısı küçük bir *polis*'in boyutlarına göre olan istilacı site de,

sürekli yayılma halinde bulunan bir imparatorluğun yönetiminde güçlüklerle karşılaşmaya başladı ve çok ağır sorunları çözmek zorunda kaldı. Küçük toprak sahiplerinin kırsal bölgeye sırt çevirip kent proletaryasına katılmalarıyla, toprakların çok büyük bir bölümünün belli sayıda kişilerin elinde toplanması ve bu toprakların özgür bir çalışma düzenine göre değil, özellikle Akdeniz'in doğusundan "ithal" edilmiş çok sayıda köle çalıştırılarak işletilmesi aynı tarihe rastlar. Ortaya çıkan bu yeni durumda geçim amacıyla yapılan üretim azalmaya başlar, yerini orta boyutlarda, uzmanlaşmış tarıma bırakır: Üretilen mallar satılmak ve ihraç edilmek içindir. Bir de buğday ekimi ve koyunculuk yapan büyük *latifundium*'lar vardır (daha çok Sicilya ve Güney İtalya'da).

Politik açıdan bu durum, önceki döneme özelliğini veren ve getirdiği çözümlerle vatandaş topluluğunun çok büyük bir bölümünü içine alan dengelerin ortadan kalkmış olmasıyla kendini gösterir. Böylece senato oligarşisi daralmış, iktidar, tabandan gelecek her çeşit yenilenmeye karşı çıkan az sayıda ailenin tekeline geçmiştir.

Bundan doğan sosyal gerilimler kentin pleb sınıfının huzursuzluklarıyla kendini gösterir; bu sınıf yoksul kalmış mülk sahipleri ve azad edilmiş kölelerin de katılmasıyla büyüyen, egemen sınıfların elinde her an kullanılmaya hazır dağınık bir sosyal gruptur. Politika böylece soylu gruplar arasında bir çatışma şeklini alır, çünkü gerek ekonomik gerekse ideolojik bakımdan bu ölçüde dağılmış bir sosyal duruma hâkim olabilecek yalnızca onlar vardır. 2. yüzyılın ihtilalci *tribunus*'larının* ve özellikle *Gracchus*'ların egemen sınıftan çıkmaları bir rastlantı değildir. Bunlar egemen sınıftan birkaç ailenin haksız yere ele geçirmiş olduğu *ager publicus*'un topraklarını kent ve kır proletaryasına dağıtarak daha önceki durumun biraz benzerini yeniden canlandırmayı denediler. Ancak olayın kökeninde yatan "emperyalist" yayılma eğilimini ters yöne çevirmeden bu girişimin başarı sağlamasına olanak yoktu,

* *Tribunus*: Pleb sınıfının haklarını savunan yüksek görevli. (ç.n.)

oysa buna ne kimsenin gücü yeterdi ne de böyle bir istek vardı. İki kardeşin tasarısı; hatta, Roma şövalyeleri, İtalikler ve kent plebleri gibi dağınık güçleri soylulara karşı bir plan çevresinde birleştirmeye uğraşan Gaius'un politik bakımdan daha olgun tasarısı bile acı bir biçimde bozguna uğradı. Aynı tarihlerde güneyin kırsal bölgelerinde görülen geniş çapta köle ayaklanmaları da tutarlı bir programın ve herhangi bir politik görüşün yokluğu yüzünden başarısız kaldı. Görünürde *nobilitas* kazanmıştı ama gerçekte bu zaferler onu yıkıma götürdü. Sonunda kabul edilen çözüm, ayaklanan *tribunus*'ların yenilmelerini izleyen onyıllarda yavaş yavaş gerçekleşen iki yeni olayla belirlendi: Bunlardan ilki, Romalı ve İtalik proleter kitleyi yeni açılımlara yöneltmek amacıyla profesyonel bir ordunun kurulmasıdır; bu kitle, sonunda "savaş beylerinin" hizmetine girecek ve yönetenlerin kafalarında tasarladıkları gibi *clientela*'yı* oluşturacaktır (bunlar, İÖ 1. yüzyılda çıkacak ve Cumhuriyeti çökertecek olan iç savaşların ilk belirtileridir); bunlarla aynı zamana rastlayan ikincisi de, İtalik müttefiklerin baş kaldırması ve bunun sonucunda da İtaliklerin tümüyle Roma vatandaşlığına kabul edilmeleridir. Bu genişleme de, ilk kuruluş biçimini hâlâ korumaya çalışan site-devletin zaten sallanmakta olan kurumlarının kesin olarak yıkılıp gitmesine neden oldu. Böylece, pek de uygun olmayan bir deyişle yaygın olarak "Roma devrimi" adı verilen olguya yol açacak olan koşulların tümü gerçekleşmiş oldu; yani, cumhuriyetçi eski yönetici sınıfın, başka bir deyişle *nobilitas*'ın yerini yeni bir yönetici sınıfın almasına, buna bağlı olarak da devlet kurumlarının dönüşüme uğrayarak Principatus düzeninin kurulmasına yol açan koşullar oluştu. Eski kuruluş ile yeni politik durum arasında İÖ 1. yüzyılın iç savaşları sonunda adım adım ortaya çıkan ve görünüşte bir uzlaşmayı andıran bu yeni iktidar, aslında profesyonel bir ordunun ve İtalik kökenli "orta sınıfların" desteğine dayanmaktadır: Daha önce iktidarı Augustus'a teslim etmiş olanlar da aynı güçlerdir.

* Roma İmparatorluğu'nda güçsüz bir ulusun, daha güçlü olanla bağımlılık ilişkisi. (ç.n.)

TARİH

Fernand Braudel

AKDENİZ'İN TARİHİNİ bütün olarak alırsak, insanın akıl yetisini aşan büyüklükte, dağınık, çelişkili, arkeolog ve tarihçilerin gereğinden fazla inceledikleri bir âlem içinde altı ila onbin yıllık bir tarih birikimi çıkar karşımıza; bu, her çeşit makul senteze meydan okuyan bir bilgi toplamıdır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Akdeniz'in geçmişi uzak Çin tarihi kadar yoğun katmanlar halinde birikmiş bir tarihtir.

Önce uygarlıklar.

Eğer ille de bir genel görünüm vermek gerekiyorsa kendimize bir yol seçmek zorundayız. Bunun için de en iyisi Akdeniz'in kendisine başvurmak, bugünkü Akdeniz'in esas yaşamını, gözle görünen dengesini ve belki de eski dengelerini dikkatle araştırmak olur. Bu konuda, hemen ve kesin olarak akla gelen şey şudur: Bugünün politik bölünmelerinin ötesinde Akdeniz, üç ayrı kültür topluluğu, üç büyük ve canlı uygarlık ve bunların temelden farklı düşünce, inanç, yeme içme, yaşama biçimidir... Gerçekte bunlar, neredeyse dünya kurulalı beri, hiç değilse yüzyıllardan bu yana dişlerini her an birbirine göstermeye hazır üç canavar, yazgıları asla birleşmeyecek üç ayrı kişiliktir. Bunların kendilerine çizdiği sınırlar devletlerinkini hiçe sayar; bu sınırların o üç canavar için, sirk soytarısının sırtına geçirdiği giysiden, hem de en incesinden farkı yoktur.

Akdeniz tarihinin çeşitli iniş çıkışları ve olayları arasında izleyebileceğimiz uzun süreli yazgılar, gerçekte yalnızca bu uygarlıklardır.

Üç uygarlık var: Önce Batı, belki buna Hıristiyanlık demek daha uygun olur, anlam yüklü eski bir sözcük; belki de Romalılık terimini kullanmak daha yerinde olur: Başlangıçta Latin, sonradan Katolik olan bu kocamış evrenin merkezi dün Roma'ydı, bugün yine Roma'dır; bu evren Protestan dünyasına, Okyanus'a ve Kuzey Denizi'ne, Ren nehrine ve Tuna'ya dek uzanır. Karşı reformun bu nehirler boyunca diktiği barok kiliseler uyanık nöbetçiler gibidir. Bu evren Atlas Okyanusu ötesi dünyalara kadar gider, sanki Roma'nın çağdaş yazgısı, üzerinde güneşin hiç batmadığı Şarlken İmparatorluğu'nun etki alanını korumaktır.

İkinci evren İslam dünyasıdır, bir ucu Fas'ta bir ucu Hint Okyanusu'nun ötesinde, İS 13. yüzyılda bir bölümü işgal edilip islamlaştırılmış olan Güneydoğu Asya'dadır. Batı'yla İslam dünyası, karşı karşıya kedi köpek gibidir. Buna, Batı karşıtı dünya da denebilir, içinde bir arada barındırdığı rekabeti, düşmanlığı, borçluluğuyla, her türlü karşı koymada görülen türden karmaşık davranışların oluşturduğu bir Karşı-Batı. Doğu ile Batı, Germaine Tillion'un terimiyle "birbirlerini tamamlayan düşmanlardır". Ama ne biçim düşman, ne biçim rakip! Birinin yaptığını öteki de yapar. Batı Haçlı seferlerini icat eder ve yaşar; İslam Cihadı, kutsal savaşı icat eder ve yaşar. Hıristiyanlık Roma'ya ulaşır; İslam Mekke'ye ve Peygamber'in kabrine ulaşır, burasını bir merkez yapmasında hiçbir mantıksızlık yoktur, çünkü İslam, Asya'nın derinliklerine kadar çölleri aşmaktadır, çünkü o tek başına "öteki" Akdeniz'dir, çölün eklenmesiyle uzamış Karşı-Akdeniz.

Üçüncü kişilik bugün yüzünü hemen göstermiyor. Yunan dünyası, Ortodoks dünyadır bu. Bugünkü Balkan yarımadasının en azından tamamı, Romanya, Bulgaristan, hemen hemen bütünüyle Yugoslavya, Yunanistan'ın kendisi, antik Hellas'ın anımsandığı ve sanki yeniden yaşadığı anılarla dopdolu Yunanistan; ayrıca, kuşkusuz, o koskoca Ortodoks Rusya. Peki bu âlemin merkezi nere-

si? Konstantinopolis diyeceksiniz, ikinci Roma ve göbeğinde de Ayasofya. Evet ama Konstantinopolis 1453'ten beri İstanbul'dur, Türkiye'nin merkezi. Güçlü döneminde Balkan yarımadasının tümüne sahip olan Türk İslam, sonradan kendine ait bir Avrupa parçasını elinde tuttu. Başka bir merkez Moskova, üçüncüsü Roma... Kuşkusuz o da rolünü oynadı. Ama o da Ortodoksluğun parlak bir kutbu olmaktan çıktı artık. Peki, Ortodoks dünyası bugün babasız bir dünya mı?

Yüzyılları Geriye Doğru Tırmanırken

Uygarlıkların mükemmel yol göstericiler olduklarını kim inkâr edebilir? Zamanı aşan, süreyi alt eden onlardır. Tarihin filmi bir yandan oynayadursun, sarsılmaz güçleriyle onlar ayaktadırlar. Ve aynı güç onların kendi alanlarına egemen olmalarını sağlar, çünkü işgal ettikleri topraklar sınır değişikliklerine uğrayabilir fakat en ortada, merkez bölgede onların almış oldukları yer değişmez. Sezar veya Augustus zamanında nerede idiyseler, Mustafa Kemal veya Albay Nasır zamanında da oradadırlar. Zaman ve mekân içinde hareketsizdirler ya da çok az hareket ederler.

Bu hareketsizlik uygarlıkların, ilk bakışta göründüğünden çok daha gerilerde bulunan bir geçmişe kök salmalarını sağlar ve bu uzun süre, ister istemez onların niteliğiyle bütünleşir. Romalılık İsa ile başlamadı. İslamiyet 7. yüzyılda Muhammed ile başlamadı. Ve Ortodoks dünyası da 330 yılında Konstantinopolis'in kuruluşu ile başlamadı. Çünkü bir uygarlık süreklilik demektir, öyle ki bu uygarlık değiştiği zaman –hatta bu değişiklik yeni bir dinin getirdiği derin bir değişiklik de olsa– kendi içinde yaşamaya devam eder ve özünü oluşturan eski değerleri içine sindirir. Valéry ne derse desin, uygarlıklar ölümlü değildirler. Çeşitli sarsıntılara, felaketlere göğüs gererler. Gerekince külleri içinden yeniden doğarlar. Yıkılsalar, harap olsalar da ayrıkotu gibi yeniden biterler.

Yunan uygarlığını ele alalım. Bu uygarlık Yunan alanını tarihin sıfır düzeyine indiren yıkım, kıyım ve istilalardan sonra, İÖ 8.

yüzyıla doğru doğar ve kendini belli etmeye başlar. Bugün hâlâ ayaktadır. En azından üç bin yıllık bir süre... Bu uzun yolda başına gelmedik felaket, musibet kalmaz! Yunanistan ve Helen dünyası Roma lejyonları karşısında yenilirler. Fakat Konstantin'in İS 330 yılında Konstantinopolis'i kurmasıyla dört beş yüzyıl süren bu uzun bağımlılıktan, bu esaretten kurtulurlar. Bundan sonra bir Hıristiyan İmparatorluğu başlar ki Roma İmparatorluğu kadar büyüktür. Fakat 395'te bu imparatorluk ikiye bölünür, *pars orientis*, Bizans Yunan İmparatorluğu olur, *pars occidentis* ise Barbarların ayakları altında ezilir; ama Yunanistan bütün gücüyle yeniden doğar. Bu atılım onu binyıl daha yaşatacak, ancak 1453'te Türklerin Konstantinopolis'i almaları her şeyin yeniden ele alınmasını gerektirecektir. Oysa 19. yüzyılda Rus Ortodokslarının ve Avrupa' nın yardımıyla gerçekleşen bir Haçlı seferi Balkanlar'ın Hıristiyan halklarını birer birer kurtaracaktır.

Ortodoks dünyası için söylenenler, kendi koşulları içinde, öteki iki merkez için de doğrudur: Roma ve Mekke. Esas olarak Roma için sıfır noktası İsa'nın doğuşudur. İslam için sıfır noktası Muhammed'dir. Onun 16 Temmuz 622'de Mekke'den Medine'ye hicretidir. Batı'nın yaptığı sadece, dilini, düşüncesini, hukuk sistemini ve daha birçok şeyini aldığı Latin âlemini devam ettirmektir. İslam'ın kökenindeyse Arabistan çölleri ve kervanlar vardır, onun gerisinde de uzun bir geçmiş; ama İslam daha çok, Arap atlılarının ve deve sürücülerinin büyük bir kolaylıkla elde ettikleri ülkeler demektir: Suriye, Mısır, İran, Kuzey Afrika. İslam her şeyden önce Ortadoğu'nun ve bir dizi eski kültür, ekonomi ve bilimin mirasçısıdır. İslam'ın kalbi Mekke'den Kahire'ye, Şam'a ve Bağdat'a uzanan dar açık alandır. Sık söylenen bir söz vardır: İslam çöl demektir. Kalıp güzel ama şunu da eklemek gerek: İslam Yakındoğu'dur. Bu da onu, inanılmaz büyüklükte bir mirasla, dolayısıyla da yüzyıllarla yüklü kılar.

Uzak Tarihler

Kuşkusuz İçdeniz, yeniden canlanan tarih anılarıyla, uzak tarihlerle, görünürde ölü sanılan ama yaşamaya devam eden dünyalardan gelen ışıklarla yoğrulmuştur. Herkese ve her şeye karşın Roma'nın 5. yüzyılda Barbarların saldırılarıyla yıkılmadığını iddia eden o tarihçileri severim. Roma İmparatorluğu Charlemagne ile, Otonlarla ve Şarlken'in, birçok Batılı hümanistin yerleşmesini temenni ettiği Evrensel Monarşi denen yönetimiyle yeniden doğmuş sayılmaz mı? Sonra, milletlerle kültürlerin Avrupası'nı kurmaya çalışan bugünün insanları, bilinçli ya da bilinçsiz bir *pax romana** düşlemiyorlar mı? Roma'nın Avrupa üzerindeki derin etkileri tartışılmaz, ama kimi şeylerin sürüp gitmesi gene de insanı şaşırtıyor. Hıristiyanlık 16. yüzyılda ikiye bölündüğünde, bu iki kampı birbirinden ayıran sınırların, Roma İmparatorluğu'nun çifte sınırı olan Ren ve Tuna nehirleri olması sadece bir rastlantı mıdır?

Keza, İslam'ın şaşırtıcı fetihlerinin hem Yakındoğu'da hem de Kartaca'nın iki alanında birden, yani hem Kuzey Afrika'da hem İspanya'nın bir bölümünde kolayca kabul edilmiş olması da mı rastlantıdır? Daha önce de söyledik, Pön dünyası Roma yasasını benimsemekten çok İslam uygarlığını kabule daha derinden hazırdı, çünkü İslam uygarlığı sadece bir katkı değil, bir süreklilikti. O sadece Yahudiliği ve İbrahim peygamber geleneğini değil, uzun zamandır yerine oturmuş bir kültürü, töreleri, alışkanlıkları kendine maletmişti. Çünkü uygarlık sadece din değildir, gerçi her kültürel sistemin merkezinde bir dinin bulunması gerekir, ancak uygarlık bir yaşama sanatı ve durmaksızın yinelenen binlerce alışkanlığın bir toplamıdır. *Binbir Gece Masalları*'nda hükümdarı selamlamak, "onun önünde secdeye varıp toprağı öpmektir". Bu, Hüsrev'in (531-79) sarayında öteden beri sürüp giden bir alış-

* Roma barışı. Augustus zamanından başlayarak ilkçağ kültürünün Akdeniz havzasında iyice yerleşmesini sağlayan, yaklaşık iki yüz yıl sürmüş barış ve dinginlik dönemini anlatmak için kullanılır. (ç.n.)

kanlıktır. 16., 17. yüzyıllarda ve daha sonraları bile İstanbul'a, İsfahan'a, Delhi'ye atanan Avrupalı elçiler bu selam biçimini, hem kendileri hem de temsil ettikleri prens için küçük düşürücü bulduklarından ondan kurtulmanın çarelerini ararlardı. Mısırlıların bu âdetlerine sinirlenen Herodotos: "Selam vermek için sokak ortasında birbirlerinin önünde yerlere kadar eğilirler, ellerini dizlerine kadar indirip köpekleri taklit ederler" diyor. Müslümanların geleneksel kıyafetlerini de anımsayın, değişmesi ne kadar uzun sürmüştür. Bu kıyafeti eski Babil'de de görürüz, bundan yirmi beş yüzyıl önce yine Herodotos'un yazdığına göre: "Babilliler önce ayaklarına kadar inen bir keten gömlek giyerler [E. F. Gautier buna *gandourah* der], bunun üzerine uzun bir yün bluz geçirirler [buna da *cellâbe* denir] ve en son beyaz bir mantoya sarınırlar [bu bir çeşit küçük beyaz *maşlâh*'tır], bir de başlıkları vardır [*fes* ya da *tarbuh*]." Ev (İslam öncesi evidir), yiyecekler, batıl inançlar konusunda da durum aynıdır: Hıristiyanların taşıdıkları madalyon ya da ruhanilerin omuzlarından sarkan atkının, Müslümanlardaki eşdeğeri Fatma'nın elidir ve Kartaca'da mezar taşlarını süslemektedir. İslam'ın, Yakındoğu'nun tarih zenginlikleriyle yüklü topraklarına bağlı olduğu bir gerçektir. Batı uygarlığı gibi İslam uygarlığı da, Alfred Weber'in (Büyük Max Weber'in kardeşi) dediği gibi "türemiş bir uygarlık", ikinci dereceden bir uygarlıktır; buna aşılanmış uygarlık da diyebiliriz. Birinci dereceden tek uygarlık acaba Çin uygarlığı mıdır?

Kısaca bugünün zihniyetlerini ele alan her türlü inceleme, zorunlu olarak uygarlıkların sonu gelmez geçmişlerine yönelir. Yüzyıllar içinde her ikisi de uzun süreli iki Hıristiyanlık meydana gelmiştir ki bunlar aslında daha önceki dönemlerin gerçeklerine birer dönüş olmuştur: Bu iki Hıristiyanlık'tan birinin merkezi Roma ve Batı, ötekininki ise yeni Roma, yani Konstantinopolis'tir, ama aynı zamanda kuşkusuz hiç de yeni olmayan bir Yunanistan'dır.

Peki, bu iki Hıristiyanlık arasındaki ayrım nereden geliyor? Özünde şuradan: Biri, Roma'nın baş eğdirdiği fakat kendi içinde eritemediği Yunan dünyası üzerine, ötekiyse yine Roma'nın kesin

başarılar kazandığı batı bölgesine yerleşmiştir.

Hıristiyanlık, özündeki bu derin ayrımı ortadan kaldırmayı başaramadı. İki kiliseyi birbirinden uzaklaştırmış olan teolojik çatışmaları açıklamaya girişmek yerine, bugünkü durumu ele almak herhalde daha uygun olacaktır. İsa sevgisiyle yoğrulmuş bu iki kardeş dinin bağdaşamadıkları, temel kavramları farklı anladıkları hemen görülür. Yunancada, daha doğrusu Slav dilinde hakikat, değişmeyen, öncesi ve sonrası olmayan, aklımızın algıladığı biçimiyle yaratılmış dünyanın dışında gerçekten var olandır. *Pravda* sözcüğü böylece hem hakikat hem adalet anlamını taşır. Latincede ise tersine, hakikat her zaman aklımız için bir kesinliğin, bir gerçeğin ifadesidir. Batı'da kutsallaştırma işlemi dinsel hiyerarşiyi gerektirir, çünkü bu işlem, kutsallığını ancak bu yoldan kazanır; Doğu'da ise kutsallaştırma her şeyden önce "giz"dir, anlama yetimizi aşan, doğrudan Tanrı'dan gelendir. Bunlar küçük ayrımlar diyeceksiniz. Fakat İsa'nın yüz ifadesi bile bu iki âlemde başka başkadır. Batı'da Paskalya'dan önce gelen Kutsal Hafta, İnsan-İsa'nın ölümünün verdiği yas, azap ve acıların havasına bürünür. Doğu'da ise Kutsal Hafta sevinçle, Tanrı-İsa'nın dirilişini yücelten şarkılarla karşılanır. Üzerinde çarmıha gerilmiş İsa bulunan Rus haçlarında, Batı'nın acılar içinde kıvranan kurtarıcısını gösteren ilk İtalyan haçlarının, özellikle Cimabue'nin* haçlarının tersine, ölümde huzur bulmuş bir İsa görürsünüz. Uzun zamandır süregelen bu çelişkiler saymakla bitmez.

Sorbonne'da verdiği derslerde Jérôme Carcopino, "Ne yazık ki Roma, Ren nehrini aşıp doğu yönünde, hiç değilse Elbe nehrine kadar gidemedi. Bu fetih gerçekleşseydi Roma'nın kaderi –dolayısıyla bizimki de– bambaşka olurdu" derdi. Fakat Moskova prensliğini Yunan kilisesi değil de Roma Kilisesi Hıristiyanlaştırmış olsaydı, Avrupa'nın ve dünyanın yazgısı hiç kuşkusuz altüst olurdu. Bugünün büyük oyunları o zamanlarda oynanmış, ya kazanılmış, ya da kaybedilmiş olurdu.

* On üçüncü yüzyıl İtalyan primitif ressamlarından, Giotto'nun ustası. (ç.n.)

Uygarlıkların Örtüşmesi

Demek ki birinci özellik: Uygarlıklar çok, ama çok uzun süreli gerçeklerdir. İkinci özellik: Uygarlıklar coğrafyalarıyla belirlenmiş mekâna sıkı sıkıya bağlıdır. Elbette ki en güçlü olan, savaşı kazanan çoğu zaman zayıfın toprağını alır, oraya yerleşir ve örgütlenir. Ama uzun vadede işler tersine döner. İstisnalar kuralı pekiştirir: Roma'nın Galya'da başarı sağlaması, Kartaca'nın el çabukluğuyla Afrika'yı ele geçirmesi ya da Avrupa'nın Amerika'ya başarıyla yerleşmiş olması, bütün bunlar, daha hiçbir konuda yerine oturmamış bir uygarlığın dışarıdan gelene kendini teslim etmesinin örnekleridir. Bu da bize Roma işgalinden önce Galya'daki kültür düzeyini fazla abartmamak, hiç değilse Camille Jullian'ın bu konudaki etkileyici heyecanından uzak durmak zorunda olduğumuzu hatırlatır.

Gelişmiş ve oturmuş uygarlıkların bağlı oldukları kural (Akdeniz eski temellere dayanan oturmuş uygarlıkların beğenerek seçtikleri bölgedir) bunların genelde çok yavaş da olsa çökmekten kurtulamamalarıdır. Aslında kendini kabul ettirmiş her uygarlık böyle bir durumda, genellikle sadece görünüşte boyun eğerek daha da bilenir, bilinçlenir ve ödün vermeyen bir milliyetçilik geliştirir. Büyük bir kısmı Yunan ya da Ortodoks dünyasının egemenliği altında olan Balkan Yarımadası'nın fethini Türkler 1453-1541 yılları arasında tamamladılar. Türklerin ve onlarla birlikte İslam'ın yarımadayı terk etmesi ancak 1918'de, dört yüz yıllık bir aradan sonra gerçekleşti. Yalnız unutmamak gerekir ki Latinlere kin besleyen Yunanlılar başlangıçta Türklerin başarısına yardımcı olmuşlardır. İspanya'yı 711'de ele geçiren Müslümanların egemenliği ancak yedi yüzyıl sonra 1492'de Gırnata'nın alınmasıyla son bulacaktır. Burada da başlangıçta işbirlikçiler vardır. Fakat her iki durumda da ilginç olan, bir uygarlığın yüzyıllar süren bir tutsaklıktan sonra, sanki hiçbir şey olmamış gibi, kendi benliğine sahip çıkmasıdır. Daha doğuya gidildiğinde İran topraklarında

aynı olay İslam için geçerli olmuştur.

İskender'in İÖ 334-329 yıllarında Yakındoğu'yu fethetmesiyle kurulmuş olan Grek ve Latin kökenli Doğu'nun tarihi de gerektiğinde aynı savı doğrular. Emile Félix Gautier'e göre, "Bu uzun tarih binyıla yakın bir dönemi kapsar: Çok uzun bir zamanı, bütün Fransa tarihini içine alacak kadar uzun bir süreyi (634, 636 hatta 641 yıllarındaki Arap fetihlerine kadar). Bu binyıl sonunda da, Arap kılıçlarının daha ilk parıltısında birden her şeyin altüst olduğunu, temelden çöktüğünü görürüz, Yunan dili ve düşüncesi, Batı kadroları, her şey toz duman olmuştur; bu bin yıllık tarih sanki bölgede hiç yaşanmamış gibidir."

Karşılaştırırsak, yüzyıl süren işgal ya da fetihlerin bir ara dönem oluşturduğunu görürüz. Haçlılar tarafından 1099'da işgal edilen Kudüs'ün Hıristiyanlığı 1187'de son bulur; Fransız Kuzey Afrikası 1830'da ele geçirilmiştir, 1962'deyse artık yoktur.

Kimisi çok uzun, kimisi daha kısa bütün bu süreçler, aynı cinsten bir dizi sorun halinde karşımıza çıkar. Bu da, ne kadar nazik ve karmaşık da görünse, uygarlık kavramının bazı olayları açıklayacak güçte olduğunun bir kanıtıdır. Denizin yüklü geçmişi içinde aceleci bir yolcunun izleyebileceği tek yol, bu kavramın onun önüne serdiği sonsuz yollardır.

Yalnızca Uygarlık Çatışmalarını Ele Almak

O halde, daha önce de ileri sürdüğümüz gibi, yalnızca çatışan uygarlıkların üzerinde durmak gerekir, olayların özetlenmesi bunların birer kilometre taşıdır. Marathon savaşı (490): Bir yanda kendi içinde bölünmüş, Anadolu kıyılarından Sicilya'ya kadar dağılmış durumdaki Yunan dünyası, öte yanda Ege Denizi'nden Hindistan'a kadar uzanan "sınırsız Pers İmparatorluğu". Roma'nın Kartaca'ya karşı verdiği, İÖ 146 yılına kadar süren savaş "özünde denizci ve tüccar olan bir halkla, her şeyden önce kara insanı, savaşçı ve köylü" olan bir halkın çatışmasıdır. Bu arada Kartaca kazansa, kendi uygarlığını bütün Akdeniz'de yaysa ve onun kuşku-

suz dipsiz uçurumlarla dolu derin sularını herkesin önüne serseydi ne olurdu diye bazı tahminlerde bulunulabilir. Ama Kartaca kazanmadı... Haçlılar: İnebahtı'da 7 Ekim 1571'de Kutsal İttifak'ın (Venedik, Papalık, İspanya) Don Juan de Austria kumandasındaki filosu, Korinthos körfezinin girişinde, daha kesin bir deyişle, Patrai körfezinde tarihin en büyük kadırga savaşında Türk "Armada" sını perişan etti. Devlerin bu kısa süren savaşı "gün doğarken başladı, ikindi üzeri sona erdi." (Robert Mantran)

Kimi kısa (Marathon, İnebahtı) kimi uzun süreli (Pön savaşları, Haçlı seferleri) bu çatışmalar, uygarlıklar dediğimiz güçlü hayvanların birbirlerine art arda indirdikleri sert ve şiddetli darbelere işaret eder. Öyle ki bu savaşlar, çatışmalar ve üzerinde durulmaya değer önemli bazı anların yaşandığı daha başkaları [Tarık'ın 711' de Vizigotları yendiği Cadiz savaşı; Poitiers muharebesi (735) veya Konstantinopolis'in fethi (1453)] bunları yapanların ve yapıldıkları yerlerin sınırlarını aşar. Bir yanda bütün Batı vardır (Yunanlılar ve Latinler) öte yanda bütün Doğu. Bu iki dünya arasındaki anlaşmazlığın büyüklüğü çatışmaları şiddetlendirir ve ciddiyetini artırır. Yunanlılar Marathon'da yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir Batı'yı kurtarırlar. Roma Kartaca'yı yere sermekle yumruğunu Doğu'nun üstüne indirir. Haçlılar aynı yönde yürümekte inat ederler. 1453'te Konstantinopolis'in fethi İslam'ın verdiği muazzam bir karşılıktır. Daha ileri bir tarihte (1571) İnebahtı Savaşı'yla sularında amansız Türk filolarının ve Berberi korsanlarının kol gezdiği Akdeniz'in selameti bir kez daha tehlikeye düşer.

Bütün bunlar son derece anlaşılır olaylardır, çünkü henüz yerine oturmamış uygarlıkların çatışmasından daha doğal ne olabilir ki? Bu savaşlarda onlar, varoluş nedenlerini bulurlar. Başarısı yalnızca denizlerde birliği sağladığı yüzyıllara rastlayan Roma, kendisinden önce Akdeniz yöresine yerleşmiş düşman toplulukları ortadan kaldırmaz bile; sadece egemenliği altına alır, bir yandan da kendi uygarlığını, dilini ve sanatını birinci plana çıkarır. Ama Roma barışının, düşmanlıkları örtmekte pek başarılı olmayan örtüsü altında çatışmalar sürüp gider.

Şu halde uygarlıkların temelinde savaş vardır, kin vardır; muazzam bir gölge düşmüştür üzerlerine, neredeyse yarısını kaplar. Kin onların eseridir; onunla beslenir, onunla yaşarlar. Yunanlı'nın Pers'e karşı nefreti, hoşgörülü diye bilinen Pers'in Yunanlı'ya nefretinden daha çoktur. Romalı'yla Kartacalı birbirinin can düşmanıdır. Hıristiyanlık ile Müslümanlığın birbirlerinde imrenecek bir şey görmelerine olanak yoktur. Tarih mahkemesinde ikisi de haksız çıkar, hüküm giyerdi. Zaten kimin suçlu, kimin suçsuz olduğu ne zaman anlaşılmıştır ki? Sabatino Moschati'ye göre Kartacalılar tam anlamıyla barışsever insanlardır. Gerçi kendilerini cesaretle savunurlar ama yalnızca saldırıya uğradıkları takdirde. Bazı tarihçilerin söylediğine bakılırsa Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından Konstantinopolis'in zaptedilmesine kadar ayakta kalan Bizans, kendi ölçüsünde bir kutsal savaş (ya da bir Haçlı seferi) düzenlemeyi beceremeyiştir. Bu yorum doğru ise Bizans'ın bu beceriksizliğine sevinmemiz gerekir. Ama Bizans bu yapıcı kinden yoksun olmanın bedelini günün birinde ödemedi mi? Buradan da anlaşıldığı gibi gelecek yalnızca kin beslemesini bilenlerindir. Gerçekten uygarlıklar çoğu zaman küçümseme, hor görme, nefretten oluşur. Ama uygarlığı doğuran yalnızca bunlar değildir; özveri, gelişme, kültür değerlerinin birikimi, akıl mirası da gerekir. Akdeniz'de yapılmış olan savaşların nedeni bu uygarlıklardır, Akdeniz üzerinden yapılmış teknik, fikir, hatta inanç alışverişlerinin nedeni de yine onlardır. Akdeniz'in bugün bize sunduğu bütün o çeşitlilik ve alacalı görünüm de aynı kaynaktan gelir. Akdeniz rengârenk bir mozaiktir. İşte bu yüzden, üzerinden bu kadar yüzyıl geçtikten sonra birçok anıtın, eskinin gelgitlerini işaret eden bu sınır taşlarının kutsallığına yapılmış olan saygısızlıklara hoşgörüyle bakabiliriz: Ayasofya'nın dört bir yanında yüksek minareler nöbet tutar; Palermo'daki San Giovanni Degli Eremiti manastırı, eski bir caminin kırmızı ya da kırmızımsı kubbeleri arasına yerleşmiştir; Kurtuba'da, dünyanın en güzel camisinin kemerlerden ve sütunlardan oluşan ormanının ortasında, Şarlken'in buyruğuyla yapılmış sevimli, küçük, gotik Santa Cruz Kilisesi yer alır.

Bütün Tarih Uygarlıktan İbaret Değildir

Sonuçta, yayıldığı alanın genişliği, yansımaları, süresi ne olursa olsun Uygarlık tek başına insanlığın tüm tarihi demek değildir; konumuz açısından bakacak olursak, Akdeniz'in de tüm tarihi değildir.

Politikanın sözü hiç bitmeyecektir, bu açık. Tarihin öteki güçlerini ve biçimlerini bir yana itip defalarca kendi iradesini zorla kabul ettirmemiş midir? Yüzyıllar boyunca, Roma'nın üstünlüğü sürüp giderken, bu üstünlük, politikanın hizmetindeki şiddetten başka bir şey olmamıştır: Yarattığı emperyalizm, Akdeniz dünyasını kendine bütünüyle baş eğdirmeden yatışmamıştır. Roma, bu sonuca ulaşıncaya kadar acımasızca vurmuştur: İÖ 146 yılı hem Kartaca'nın hem de Korinthos'un yerle bir edildiği yıldır. Neredeyse on yıl, İÖ 59'dan 53'e kadar süren Galya'nın fethini de bir düşünün. Avrupalıların Amerika'da yaptığı da daha farklı olmadı. Roma, *ax romana*'nın mimarı olmadan önce her yanı savaşa boğdu.

Halklarla birlikte uygarlıklar da baş eğmek zorunda kaldı. Büyük Actium savaşı (İÖ 2 Eylül 31) –büyük, çünkü bu savaşın sonuçları sınırsız büyüklükte oldu– işte bu savaş "öteki" Akdeniz'in yüzyıllar sürecek yazgısına damgasını vurdu. Çok sonraları, hemen hemen tam Preveze deniz savaşının yapıldığı yerde (Türkler burada, Hıristiyanların ilk Kutsal İttifakı'nca oluşturulan donanmaya karşı 1538'de zafer kazanmışlardı) yapılan bu savaşın sonunda Kleopatra'nın gemileri kaçıp Antonius ve Mısır yenilirken, Octavius zafer kazandı. Aslında Roma İmparatorluğu bu savaştan sonra doğdu.

Roma, kendi iradesini ve siyasal bütünlüğünü Akdeniz dünyasının tümüne kabul ettirdi, ancak farklılıkları, aykırılıkları, çökmeleri ve kültür çatışmalarını ortadan kaldıramadı. Bu konuda o kadar zaaf gösterdi ki, incelik bakımından kendisininkinden çok daha ilerideki bu kültürlerin, onu eğitecek olan Yunanistan'ın (başkentin seçkin çevrelerinde Yunanca konuşulacaktır) ve Yakındo-

ğu'dan yayılan güçlü dinler ve tapınma şekillerinin etkisinde kaldı, onların yörüngesine girdi. Buna karşılık, Akdeniz'in bütününde kendi politikasının ve kurumlarının üstün dilini egemen kıldı.

Ekonominin Yeri

Akdeniz tarihinin birliği içinde ekonomi de rolünü oynadı; bu rol çoğu zaman belirleyici oldu. Bir denge öğesi olan ekonomik hareketi yok eden toplum bir hiç derecesine iner, devletler de cansız varlıklar durumuna düşerler. Uygarlıklara gelince, onlar da ekonomi olmaksızın ne yaşayabilir, ne gelişebilirler. Uygarlıklar için gelişme demek, harcamaların, savurganlıkların artması demektir. Biraz ciddi ekonomik bunalımlar çıkacak olsa, Floransa'daki Santa Maria Del Fiore Kilisesi'nin şantiyesinde iş durabilir, Bologna ya da Siena katedralleri yarım kalabilirdi.

Zenginliklerin en büyüğü denizden gelir, deniz bir taşıma ve ulaşım alanıdır. Denize sahip olan zenginliklere de sahip olur. Oysa ne kadar uçsuz bucaksız da olsa denizin er ya da geç bir tek sahibi olacaktır, bunun –Roma'nın verdiği ilk örnek gibi– ille de politik bir güç olması gerekmez, sadece ticaret ilişkileri çerçevesinde yapılan alışverişlere, görülen eşitsizliklere ve iniş çıkışlara egemen olması yeterlidir.

Pek gürültücü olmayan bu çeşit krallıklar bir günde değil, savaşlar sonucunda ve savaşlar içinde kurulur. 9. ve 10. yüzyıllarda uygarlığının en parlak çağında İslam, İçdeniz üzerinde tartışmasız bir egemenlik kurar. O çağlarda Hıristiyanlar, Akdeniz'de "tahtadan başka şey yüzdüremez" olmuştur. Ama 11. yüzyıldan sonra ve aynı zamanda Haçlıların sürekli akınlarıyla durum değişmeye başlar. İtalyan kentlerinin gemileri Akdeniz'e baştan başa egemen olurlar. Bizans gemileri bir kenara itilmiş, İslam gemileri püskürtülmüştür. Deniz, yani suyun yüzeyi kelimenin tam anlamıyla Hıristiyanların eline geçmiştir; Hıristiyan savaş gemilerinin, savaş seferlerinin, korsan teknelerinin koruması altında ticaret gemilerinin de sayısı giderek artmıştır. Uzun yıllar yinelenen bu kârlı

oyun Floransa-Ancona çizgisinin kuzeyindeki İtalya'yı, bütün Akdeniz'in en hareketli ve en zengin bölgesi yapmıştır. 11. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasındaki dönem için şunu söyleyebiliriz: Ekonomi öncelikle ve sürekli olarak kent devletleri yararına gelişmiştir – kendilerini kısa bir süre için toparlamış olsalar da, 14. yüzyılın derin bunalımı kıta devletlerini ekonomik bakımdan çökertmiştir.

Bu arada bu kentler Akdeniz'deki çıkarları yüzünden birbirlerine düşmüşlerdir. Cenova ile Venedik arasında sonu gelmeyen çatışmalar sürüp gider. Ancak Chioggia savaşından (1378-81) sonra Venedik üstün gelir ve İtalya savaşları (1494) dediğimiz savaşlara kadar Venedik Akdeniz ticaretinin merkezi olur. 15. yüzyılın sonunda kıta devletleri eski güçlerine kavuşmuş ya da yeni güçler kazanmışlardır. Türkler Otranto'ya yerleşir (1480-82), VIII. Carlos 1494 Eylülü'nde Alpler'i aşar, çıkan savaşa Aragon kralı da katılacaktır. Kentlerin, hatta Venedik'in bile bu güçlü rakipler karşısında tutunamayacakları artık iyice anlaşılmıştır. Politika öcünü almaktadır.

Akdeniz'in Kuzeylilerce İşgali

Bununla birlikte, İtalya'nın ve İtalyan kentlerinin yazgısı üstündeki ağırlıkları ne olursa olsun, Akdeniz'in üstünlüğünün ekonomik temellerini yıkan ne Türk donanmaları, ne Fransız orduları, ne de İspanyol *tercio*'ları olmuştur. Büyük devletlerin gelişip çevrelerine meydan okumaya başlamaları yarımadanın dengelerini bozdu ya da ortadan kaldırdı, ama 1559'da İtalya'nın bir bölümünü İspanya'ya veren Cateau-Cambresis Antlaşması'ndan hemen sonra İtalya barış dönemine girdi ve bundan yararlandı. Gerçi düze çıkamadı ama bunun başka nedenleri vardı.

Akdeniz'i tehdit eden ve sonunda onu bir kenara itecek olan gelişme, dünyanın merkezinin İçdeniz'den Atlas Okyanusu'na kaymasından başka bir şey değildir. Bu gelişme 1492'de Amerika'nın keşfi ve 1497-98'de Ümit Burnu seferiyle başlar. Ancak bu olayların bütün boyutları zamanla ortaya çıkacaktır. Biber ve baharat

Lizbon'a gelir, buradan Anvers'e gider. Ama Süveyş ya da Basra Körfezi yolu kapanmış değildir; Afrika kıyılarını dolanan uzun yolla rekabet edebilir. Süveyş'te kanal açılması bile gündemdedir. Biber ve baharat zaten Avrupa'ya gümüş karşılığı gelmektedir. Elinde gümüş olan, biber ve baharat üreticisine, satıcısına ve taşıyıcısına sipariş verebilmektedir. Gerçi 1530 yıllarından sonra hemen hemen yalnızca Amerika'dan Sevilla aracılığıyla gelen gümüş İspanya'nın elindedir, ama Şarlken savaşları yüzünden Castilla hükümeti İtalyan tüccarlarına ve bankacılarına, özellikle de Cenovalılara borçlanmak zorunda kalınca, İspanyol gümüşü de 1550'den sonraki yıllarda İtalya'nın yolunu tutar. İçi riyal ya da "sekizlik sikke" dolu sandıklar kadırgalarla sürekli olarak Barcelona'dan Cenova'ya taşınmaktadır. 1568 yıllarında önce İngiliz, ardından Hollandalı korsanlar Atlas Okyanusu'nun ve Kuzey Denizi'nin yolunu, isyan halinde olan Hollanda'ya kadar kesince, İspanyol gümüşü artık yalnızca Akdeniz yolundan, Barcelona-Cenova arası taşınmak zorunda kalır. Aziz Georgius'un kenti bütün Avrupa'nın bankacılık merkezi olur. Akdeniz hıncını almıştır. Çünkü Cenova bu ayrıcalığı, Katolik Kral'ın Hollanda'da savaşan İspanyol ordusunun masraflarını ve ödeneklerini karşılamak zorunda olmasına borçludur. Bu durum sürüp gidecektir. 1579'dan sonraki yıllarda eğlence panayırları ile Cenova'ya para sağlayan bir sistem yerleşir. Hatta artık tarihçiler 1557'de başlayıp 1622-27 yılllarında son bulan bir "Cenova çağından" söz eder oldular.

Gümüş ihtiyacını karşılamayı düzene sokan İtalya, hiç vakit kaybetmeden, 1560 yıllarında Ortadoğu'nun eski yollarından biber ve baharat ihtiyacını da sağlamaya başladı. Bu yollardan gelen malların miktarı aşağı yukarı Ümit Burnu yolundan gelenler kadardı; bu arada Avrupa'nın tüketimi büyük ölçüde arttığı için (iki misline yakın) Venedik eski ticaret gücünü yeniden kazanmış oldu. O halde 16. yüzyılın sonuna gelinceye dek İçdeniz'in, İtalya'nın ve onun pilot kentlerinin gerilediklerini söylemek aceleci bir yargı olur. Portekizlilerin keşifleriyle bu denizin birdenbire gözden düştüğü yolundaki eski yorumları bir kenara bırakmalı-

yız. Hint Okyanusu'nda yelken açan Portekizliler gerçekte ne Basra Körfezi'nin ne de Kızıldeniz'in yolunu kesmişlerdir.

Peki öyleyse olan nedir? 18. yüzyılın ilk yirmi yılında Akdeniz trafiğinde ve uzak alışverişlerde bir yavaşlama olduğu kesin. Bunun en uygun açıklamasını son yılların genç tarihçisi Richard Rapp yaptı. Ona göre İçdeniz, hile, zorlama, şiddet yoluyla, ekonomik farklılıkların da etkisiyle Kuzeylilerin eline geçti; Kuzeyli deyince önce İngilizleri ve Hollandalıları düşünmek gerek, ama daha çok İngilizleri. İngilizler 15. yüzyıl sonlarından başlayarak 1530-50 yıllarına dek zaten ticaret yoluyla Akdeniz'e sızmışlardı. Ancak bu işgalin 1550-70 yılları arasında birdenbire durakladığını görüyoruz. İkinci dalga 1570'lerde başladı ve birincisinden daha yaygın, daha sürekli oldu.

1571'de İnebahtı'da verdikleri büyük mücadeleden sonra, Müslümanların ve Hıristiyanların güçsüz düştükleri bir Akdeniz'de protestan ülkelerin gemileri yavaş yavaş egemen oldu. Bu gemilerin silahları daha güçlü, mürettabatı daha usta, taşıdıkları yük daha çok, seferleri daha düzenliydi, navlunları ise Akdeniz yelkenlilerinden daha düşüktü. Önemli ticaret yollarını yavaş yavaş ele geçirdiler: Örneğin Hollanda gemileriyle İspanya'dan Livorno'ya taşınan yün balyaları kara yoluyla Venedik'e geliyor ve burada bütün gücüyle gelişmekte olan yün endüstrisini besliyordu. Bu gemiler arasında İspanya'dan Venedik'e doğrudan gidenler bile vardı. Böylece deniz ticaret yolları el değiştiriyor, kuru üzüm, Cerbe ya da Puglia bölgesi zeytinyağı taşımacılığı ve Doğu-Batı ticaret yolları bile Kuzeylilerin eline geçiyordu. Bununla kalmayan Kuzeyliler odun, katran, tahta, kalas, buğday, çavdar, fıçı içinde ringa balığı, kalay, kurşun taşımaya başladılar; bir süre sonra da işlenmiş malların ticaretine el attılar. Bunlar Venedik ya da öteki İtalyan kentlerinin işledikleri malların düşük kaliteli taklitleriydi, ancak sahte "İtalya" markası altında asıllarına benziyorlardı. Bütün bunlara rekabeti, Cezayir'le ve Türklerle yapılan anlaşmaları ve bunlardan doğan şiddetli sürtüşmeleri, meydan okumaları, gizli ortaklıkları (özellikle Livorno'da) eklersek İngiliz ve

Hollanda sanayi ve ticaretinin ihtiyar Akdeniz'den miras kalan birikmiş mal mülk ve zenginliklerle nasıl beslendiği anlaşılır. Fetih, yağma, soygun birlikte yürümüş, hatta uzak bölgelerde, Endonezya ve Filipin adalarında, Hint Okyanusu'nda Portekizlilerin yerini Hollandalıların almasıyla abluka bile söz konusu olmuştur. Portekizliler Akdeniz yönüne giden malların geçmesine izin verir; Hollandalılar ise, önünde sonunda Doğu'ya giden ipeği olmasa da, biber ve baharatı hiç gözden kaçırmaz. Marsilyalıların dediklerine göre 1620 yıllarına doğru baharat ve biber Akdeniz'e eski Kızıldeniz yoluyla değil Hollanda gemileriyle, Atlas Okyanusu ve Cebelitarık yoluyla gelmektedir. Akdeniz bir yandan işgale uğramış, öte yandan da yolların değiştirilmesiyle kıyı ülkelerinin elinden en verimli alışveriş olanakları alınmıştır. Ve o gün bugündür Akdeniz'in denizleri bu kıyı ülkelerine geri verilmemiştir.

Süveyş Kanalı'nın Açılmasının (1869) Öncesi ve Sonrası

1620 ya da 1650'den sonra Akdeniz artık dünyanın merkezi olmaktan çıkıp, yabancıların ticaretine ve savaşlarına sahne olur. Bu alışveriş ve savaşlarda Akdenizlilere artık küçük roller düşmektedir. Satranç tahtasındaki piyonlar gibi uzaktan gelen irade ve güçlere göre yer değiştirirler. 17. yüzyılda Hollanda hâkim olur. 18. yüzyıl başında İngiltere, İspanya'da Veraset Savaşı sürüp giderken bu fırsatı değerlendirir ve İngiliz amirali George Rooke'un 25 Ağustos 1704'te Cebelitarık'ı bir baskınla ele geçirmesiyle, Akdeniz'de üstünlüğünü kurar. Fransızlar ve İspanyollar 1704'te, 1727'de, 1779'da ve 1782'de bu mevkii geri almak için boşuna uğraşacak, hatta son saldırıda ateşte kızdırılmış gülleler ve d'Arçon' un icadı olan yüzer bataryalar kullanacak, fakat kesin sonuç alamayacaklardır. Akdeniz'in yazgısına bir mühür daha vurulmuştur: İngilizler bugün hâlâ Cebelitarık'tadır. Böylelikle, 18. yüzyılda Batı çıkışı gözaltında tutulmaya başlanan, 17. yüzyıldan beri de

Doğu'dan çıkışı zaten kolay olmayan bir göl haline getirilmiş bu İçdeniz'de İngilizler iki yüzyılı aşkın bir süredir kapı nöbeti tutmaktadır.

Oysa İçdeniz'in tehlikeli ve herkesin göz diktiği bölgesi Cebelitarık'ta değil Doğu'dadır. 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu demek; Balkanlar'a, geniş anlamıyla Anadolu'ya ve Mısır'dan Fas'ın doğu sınırına kadar Afrika'ya yayılmış geniş bir pazar olan Türk İmparatorluğu demektir. Bu pazar ayrıca İran'a ve "iskelelerin" en büyüğü durumuna gelmiş olan İzmir'e kadar transit gelen ipekle bağıntılıdır. Doğu ticaretinin hedefi de budur ve yarı Akdenizli olan Fransa'nın 18. yüzyılda bu oyunda ayrıcalıklı bir rolü olacaktır.

Fakat ticaretin ve Ortadoğu ülkelerinin ötesinde, ana hedef uzaklardaki Hindistan'dır. Plassey Savaşı'ndan (1757) hemen sonra İngiltere burada başköşeyi tutmuş; kimse de onu yerinden kıpırdatamamıştır. Avrupa'dan Hindistan'a giden en kestirme yol Ortadoğu'dur, ivedilik taşıyan haberleri, kararları ve emirleri ulaştıracak en uygun yol budur. Ayrıca kahve ticareti Kızıldeniz'i yeniden canlandırmış ve İskenderiye yeniden baharat ve biber çağlarındaki gibi hareketli bir liman olmuştur. İhtilal öncesi Fransız politikasının Süveyş berzahının yoluyla yakından ilgilenmesini Doğu Hindistan İngiliz şirketi kaygıyla izlemektedir. İngiltere'nin endişesi, en güçlüsünden (başta Fransa) en çelimsizine (Cenova ya da Venedik) ya da Rusya gibi en uzak olan rakiplerine ve düşmanlarına kadar, Akdeniz'in Hint Okyanusu'na doğru açılmasıdır, çünkü Rusya bile Hindistan serabının ve gerçeğinin çekimine kapılmıştır. Napolyon Bonaparte'ın 1798 Mısır seferini bu genel durum içinde görmek gerekir. Bu sefer başarılı olsaydı, Türk İmparatorluğu ikiye bölünecekti: kuzeyde Anadolu ve Balkanlar, batıda Trablus, Tunus ve Cezayir gibi başına buyruk vilayetler ve Hint Okyanusu'na doğru açılmış engelsiz bir yol kalacaktı. Tarih yorumunda aceleci davranan tarihçilere göre Napolyon Bonaparte Akkâ'yı eline geçirseydi Lübnan dağlarında ve yamaçlarında ordusuna çekidüzen verir ve yeni kurulmakta olan Britanya İmparatorluğu'nu parçalayabilirdi.

Ama bu büyük girişim yürümedi ve iki yıl önce Fransız filosunun Mısır'a giderken işgal ettiği Malta Adası İngiltere'nin eline geçti (1800). Amiens Anlaşması'na (1801) göre geri verilmesi gerekiyordu ama yakın zamanlara kadar İngiliz denetiminde kaldı. Malta büyük bir ada değildi, ama yine de deniz ortasında İngiltere'nin egemenliğini sağlıyordu (bir diğer Cebelitarık). Daha sonraları Kıbrıs'a (1878), Mısır'a (1882) yerleşen Londra, Hindistan yolunu baştan başa ele geçirmiş oluyor ve "Pax Britannica" bütün ağırlığıyla Akdeniz'e yerleşiyordu. Artık bir kez daha bu deniz politik bir düzene bağlanmıştı. Saint-James kabinesinin bir sözü ile gemiler Malta'ya ulaşıyor ve her şey düzene giriyordu.

Bu arada Fransa boş durmamakta, Kuzey Afrika'ya yerleşmektedir. 1830'da Cezayir'i işgal eder, fakat Kuzey Afrika Londra'nın çıkarları için tehlikeli değildir. Galya horozunun Sahra kumlarında eşinmesine aldıran yoktur. Fransa'nın hedefe ulaşan tek darbesi 1869'da açılan Süveyş Kanalı'dır.

Bu girişimin başarıya ulaşması için on yıl süren ısrarlı bir çalışma ve işe dört elle sarılan Ferdinand de Lesseps gibi bir adamın gayreti gerekmiştir. Bu arada yerkürenin denizleri ve okyanuslarında gidiş gelişlerin genel koşullarını değiştirmekte olan *buharlı gemiler* de hesaba katılmalıdır. Sonuçta Akdeniz göl olmaktan çıkmış, doğrudan doğruya Hint Okyanusu'na yönelik bir yola dönüşmüştür. Bundan böyle Hindistan'a gidenlerin anlattığı yolculuk öykülerinin arkası kesilmeyecektir: Kanal, Kızıldeniz'in yakıcı rüzgârı, Hint Okyanusu'nun ölü dalgaları... Çünkü artık Akdeniz, çok uzun bir yolculuğun kısa, fark edilmeyen ilk durağından başka bir şey değildir.

Fransa'nın bu başarısı, başta İmparatoriçe Eugénie olmak üzere Avrupa'nın bütün krallarının katıldıkları görkemli bir açılış töreniyle kutlandı. Ama bütün bunlar işin dış görünüşüdür, çünkü siyasal oyunun merkezi Paris değildir, ayrıca Mısır seferinin acısının çıkarılması da söz konusu değildir. Gerçekte 1811'den beri bağımsız olan Mısır da, Akdeniz satranç tahtası üzerinde sadece bir piyondur. Vaktiyle kanalın yapılmasına bir sürü engel çıkar-

mış olan İngiliz hükümeti borca batmış Hıdiv'in bu durumundan faydalanarak 1875'te kanalın 117.000 hissesini satın aldı; 1882'de Mısır işgal edildi; 1888'de Fransa ile Londra'da imzalanan sözleşme kanalın tarafsızlığını belgeledi. Böylece Ferdinand de Lesseps'in eserinden en büyük yarar sağlayan İngiltere oluyordu. Binbaşı Marchand'ın 10 Temmuz 1898'de Beyaz Nil üzerinde giriştiği Faşoda (Sudan) harekâtı ise, Ortadoğu kavşağının paylaşılmasında dramatik bir olaydan başka bir şey değildi ve hiçbir sonuç vermedi.

Bu hesaplaşmalarda kaybeden taraf sadece Fransa değildir. Maurice Aymard, "Süveyş Kanalı Akdeniz dünyasının politik çöküşünün sembolüdür" demekte haklıdır. Yarı Akdenizli olan Fransızların yaptığı kanal, Akdeniz'le beraber bir İngiliz yolu durumuna düşmüştür. Böylece bu İçdeniz'in yabancılaşması sürüp gider. O zamandan beri aynı oyun tekrarlanıp durur; kanal durmadan el değiştirir. 26 Temmuz 1956'da Nasır kanalı millileştirir. Fransa ve İngiltere'nin bu karara karşı birlikte giriştikleri "altı gün savaşı" sonuç vermez. Zaten bu tarihten önce de, ne Fransa ne İngiltere bu İçdeniz'e ve onun kıyı ülkelerine egemendiler. "Amerikan uçak gemilerinin ve Sovyet helikopter gemilerinin Akdeniz'de bulunmaları bu iki dünya devletinin birbirlerine meydan okuyan egemenliğinin işaretidir." Akdeniz onların kapalı alanıdır. Daha doğrusu, onlara ait ve içinde onların keyiflerine göre gladyatörlerin dövüştükleri bir sirktir. Eğer bu dünyanın büyükleri gladyatörlerin kanlı oyunlarıyla ilgilenmeselerdi, onlar da dövüşlerinde bu derece acımasız olmazlardı.

Akdeniz elbette yaşamını sürdürmekte, iç kavgalara devam etmekte, sanayileşmesini yürütmekte, yaşam düzeyini yükseltmekte ve güçlükle parçaladığı sömürgecilik çemberinin izlerini silmeye devam etmektedir. Bu denizin güneyinde, Fas'tan Türkiye ve Irak'a kadar uzanan öteki Akdeniz ise, yitirdiği ve gittikçe arası açılan zamanı yakalamaya çalışmaktadır.

MEKÂNLAR

Maurice Aymard

BİZLER BUGÜN Akdeniz'in sadece dekor yönünü, denizin güneşle, dağın bitki örtüsüyle kaynaştığını görmeyi yeğliyoruz; bu bize verimli ve gösterişli ama yine de nankör bir doğanın hediyesidir. Çünkü çiçeklerin altında, taş hemen kendini gösterir. İnsan, dikkatini ve ilgisini bir an gevşetmeye görsün, dağın yamacında sabırla düzenlediği sekiler çöker, çalılık haline gelir, yanmış orman makiye dönüşür, ovalar bataklık olur. Nazik bir dengedir bu, bir kez bozuldu mu yeniden düzelmesi bazen yüzyıllar ister. Roma'yı çevreleyen kırsal bölge, imparatorluğun çöküşünden günümüze dek bir çeşit çöl olarak kaldı; Pontino bataklıklarının kurutulması faşizm için Roma'nın eski azametini yeniden bulmak demekti. Fakat Venedik'in, Po ve Adige nehirlerinin taşkın sularıyla ilgilenmesi, ancak 16. yüzyıldan itibaren, ticaret tekelini elinden kaçırmasıyla başlar.

Akdeniz'in bütün kıyıları kâh değerlendirilmiş, kâh şaşırtıcı bir şekilde terk edilmiştir. Sanki insan, elinden kayıp giden bir mekâna sahip çıkamamakta, ona hiçbir zaman tam anlamıyla egemen olamamaktadır. Sanki her çağda bir seçim yapmak durumunda kalmış, kıyıdan içerlere doğru çekilmiş veya bugün olduğu gibi bunun tersini yapmış, tarlalarını göçebelerin sürülerine terk etmek zorunda kalmış, sonra da bu göçebeleri yaşadıkları topraklardan sürüp çıkarmıştır. Dün Suriye'den İspanya'ya kadar, bugün

ise aşağı Rhône bölgesinden Necef ve Assuan'a kadar Akdeniz tarımının büyük başarıları suya egemen olmakla, toprak insanının dikkat ve gayretiyle gerçekleştirilmiştir. Fakat bu başarılar istisna çizgisini aşmaz, çoğu zaman insan yokluğu göze çarpar. Kastilya'nın, Güney İtalya'nın, Puglia bölgesindeki Tavoliere'nin ya da Tesalya'nın buğday tarlalarında, koyun otlaklarında insan yoktur. Geniş ormanlık ya da taşlık arazilerde, dağlarda ve yazın yüksek yayla otlaklarında insan sadece göçebe olarak görülür. Çok yeni çağlarda sıtmadan kurtardığı kıyı ovalarında bile yerleşmekten pek hoşlanmaz, kumsalları da başkalarına bırakır, başka yerlerde yerleşir, çevresi bağlık bahçelik, meyvelik olan (Endülüs'te bunun adı *ruedo*, çemberdir) evleri üst üste yığılmış sıkışık kasaba ve kentlerde oturur. Bu kentlerden uzaklaşınca kırsal bölge üzerindeki egemenliği zayıflar: Yalnızca ekim işleri için gerekli zamanı oralarda geçirir, ihtiyaç yüzünden köylüdür, ama zoraki bir köylülüktür bu; Akdenizli bir kentli gibi yaşar.

Aynı merkezde toplanan yararlar arasındaki hiyerarşi, toprağın sadece zaman zaman işgal edilmesi ve işlenmesindeki düzensizlik, doğadaki çelişkilerin sonucudur. Roma çağından günümüze dek toprağı kullanma biçimi hemen hemen aynı kalmıştır. Ekilmiş tarlalar bölgesi *ager* bir yanda, ağaçlar ve zayıf otlarla kaplı, koruluk yerlerle taşlık arazi öte yandadır: Buraları kömürcülerin, çobanların, evcil ya da yabanıl hayvanlarının dünyası, *saltus*'tur. Fakat *ager*'in uzun süre nadasa bırakılması gerekirdi; böylece her iki yılda bir ya da üç yılda iki yıl, hatta daha uzun süre koyunlara terk edilirdi. Bahçe ve bağlardan uzak tutulan koyunlar hasat biter bitmez, biçilmiş tarlalara yayılır, bu yüzden de *ager* ile *saltus* arasındaki sınırın nereden geçtiği pek belli olmazdı. Ancak kentin çevresini dolanan ve onu *ager* ile *saltus*'tan ayıran bahçeler kuşağının sınırları belliydi; bu kuşak ülkenin "kalabalık" kesimiyle "tenha" kesimi arasından geçiyordu. Bu sınır, nüfus çoğalmasının tehdidi altındaki ekolojik dengenin ne denli kolay bozulabilir olduğunu ortaya koyar. Erozyonun kolayca sürüklediği ince humus tabakasını tutan, yer yer fosilleşmiş bir or-

man örtüsünün dün olduğu gibi bugün de feci şekilde tahrip edilmesiyle; insanların günden güne kıyılarda yoğunlaşmasıyla; sanayi artıklarının neden olduğu çevre kirlenmesiyle; su kaynaklarının yetersiz duruma gelmesiyle bu ekolojik denge her an bozulma tehdidi altındadır.

İnsan, zaten fazla bir şey beklememeye alıştığı bu toprağın çabucak sonuna varır. Onun için önemli olan kuşkusuz, yaşamını sürdürmek, her şeyden önce de toplum olarak yaşayabilmek ve öteki insanlarla ilişki kurmaktır. Akdeniz, birliğini ikliminden, jeolojisinden, yer şekillerinden çok, erkenden kurulmuş ve yaşamını inatla sürdürmüş olan kasaba ve kentler ağına borçludur: Akdeniz mekânı bu ağ çevresinde oluşmuş, ona canlılık veren, onu yaşatan bu ağ olmuştur. Kentler kırsal kesimden doğmaz, tersine, kırsal kesim kentlerden doğar ve kentleri güçlükle doyurur. Kentler öyle bir toplumsal düzen örneği meydana getirirler ki zorunlu ya da gönüllü bütün göçmenler bu örneği her yerde uygulamaya çalışırlar. Göçebe iseler, konaklama yerlerini değişmez kurallara göre düzenleyeceklerdir. Yerleşik iseler, aynı biçimde kentler kuracaklardır. Yunanistan'ın önce kendi kolonilerinde, sonra da Helenistik dönemde yaptığı şey bu olmuştur. Roma İmparatorluğu da ülkesini bir baştan bir başa, birbirinin tıpatıp eşi askeri kamplara benzeyen, sokakları birbirini dikaçı ile kesen, forumları aynı, anıtları aynı olan kentlerle doldurmuştur. İslam'da da bu böyledir, kentin yaratıcı ve örgütleyici gücünü hiçbir şey o vahalardan, *huertas*'lardan daha iyi anlatamaz. Kentlerin çevresini kaplayan bu verimli, bakımlı topraklar yaşamlarını kente borçludur.

Şam'dan Valencia'ya, Yemen'den Elche'ye ve Alicante'ye dek sulama tekniklerinin benzerliği, suyun paylaşılmasını düzenleyen iki ayrı geleneği izlememizi sağlar. Bunlar iki çeşit topluluk meydana getirmişlerdir: Biri aristokratik, öteki daha eşitlikçi. Birincisinde suyun mülkiyetiyle toprak mülkiyeti ayrı ellerdedir; suyun mülkiyetini ve onu kullandırma hakkını elinde tutan, çiftçiler üzerinde egemenlik kurar. İkincisindeyse bunun tersine, sulanan toprakların sahipleri için su karşılıksız bir haktır. Bu toprak sahip-

leri bir araya gelip bentlerin, su kanallarının bakımını üstlenecek, doğan anlaşmazlıklara çözüm getirecek yetkili kurullara sahip topluluklar oluştururlar. Bunlardan biri olan Su Dağıtım Kurulu üyeleri Valencia Katedrali'nin kapısı önünde hâlâ her perşembe günü hızlı ve yerinde kararlar vermeyi sürdürmektedir.

Her fetih, her göç, belirli bir kent toplumu modelinin farklılık gösteren onlarca örneğini tekrarlama ve bu arada başlangıçta örtük olarak içerdiği şeyi dışavurma eğilimindedir. Bir kent, ister büyük olsun ister küçük, içindeki evlerin, anıtların, sokakların toplamından çok başka bir şeydir; tıpkı bunun gibi sadece bir ekonomi, ticaret, endüstri merkezi de değildir. Toplumsal ilişkilerin mekânsal izdüşümü olarak kent, dünyevi olanı kutsal olandan, çalışmayı eğlenceden, kamuya ait olanı özel olandan, erkekleri kadınlardan, aileyi ona yabancı olan her şeyden ayıran sınır çizgileri ağının kendi içinde kesiştiği, aynı zamanda da onun yapısını oluşturduğu bir mekân görünümüyle karşımıza çıkar. Bu niteliğiyle de, mükemmel bir şifre anahtarı sağlar bize.

Nerede yaşamalı? Tek başına değil, büyüklüğü ve zenginliği ne olursa olsun, bir topluluğun üyesi olarak yaşamalı kuşkusuz. Topraktan sağlayabildikleri ürünlerle ve bunları değiş tokuş ederek yaşamlarını yoksulluk içinde sürdüren bin kadar insanın bir araya gelmesi Akdeniz'de, kendine özgü temel dayanışmalarıyla ve zıtlaşmalarıyla bir kent oluşturmak için yeterlidir. Başka yerde olsa bunun iki katı insan bir köy ya oluşturur, ya oluşturmaz. Küçük kasabalardan tutun da ana-kentlere kadar hepsinde, aslında karmaşık bir hiyerarşinin bütün dereceleri görülür elbette, çünkü bu hiyerarşi sadece nüfus sayısını, ekonomik hareketleri, birikmiş sermayeyi dikkate almakla yetinmez, kentin tarihini, anıtlarını, itibarını, politik ve idari rolünü, fikir ve sanat yaşamını ve bir kenti bir başkasından daha fazla kent yapan şu anda aklımıza gelmeyen başka şeyleri de hesaba katar. Böylece büyük siteler küçük sitelere yüksekten bakıp oralarda oturanları yontulmamış, kaba saba görmekten pek hoşlanırlar. Oysa, en gösterişsiz kasaba bile bir minik evrenin niteliklerini taşır: Burada toplum yaşamı gruba

göre düzenlenir. Demek ki, bir Akdeniz kentinden söz etmek, kent yaşamının hepsi aynı örneğe uygun olan bütün bu basamaklarından söz etmek demektir.

Grup halinde yerleşmenin neden süreklilik gösterdiği ve kimi zaman uygun koşullar, çoğu zaman da güçlükler gösteren yerleşme alanlarının neye göre seçildiği konularına tarihçiler ve coğrafyacılar birçok açıklamalar getirdiler: Su ve güneş, kara ve deniz yolları, uygun bir liman ya da bir su geçidi gibi etkenler yanında, kıyıların güvensiz, bataklık ovaların sağlıksız oluşu da yerleşme nedeni olarak ileri sürüldü. Gerçekte bu nedenlerin hepsi zaman zaman etkili oldu, fakat ters yönden. Güney İtalya ve Sicilya'ya deniz yoluyla gelen işgalci Yunanlılar, yerli halkları iç bölgelere doğru sürdüler, kıyılarda koloniler kurdular, buralara yerleştiler; koşullar elverdiğince –Siracusa ve Taranto'da olduğu gibi– savunması kolay yerleri seçtiler. Kendine ve barış politikasına güvenen Roma, aklına bile getirmediği bu işgalciye karşı sitelerini duvarla çevirmek zorunda kalacağını çok geç anladı. Arap istilası, İslam topraklarında bütün karayollarına açık büyük kervan menzillerinin çok işine yaradı, ama Mağrip'in Berberilerini ve Lübnan'ın Marunilerini artık sığınak olarak önem kazanan dağlara sürdü, Akdeniz kıyılarının Hıristiyan halklarını ise sahilden güvenli bir uzaklıkta bulunan kayalık tepelere: Birkaç yüzyıl sonra Türkler de Balkanlar'da aynı şeyi yapacaklardı. Yüzyıldan beri ekonomik gelişme ile kolonileştirme daracık dolambaçlı sokaklarıyla ortaçağ görünümünde kalmış eski çekirdeğin karşısına, caddeleri geniş ve planı düzgün yeni bir kent çıkardı. Böylece her uygarlık kentsel bir miras bıraktı ve insanları bugün, kendisini yaratan koşullar ortadan kalkmış olsa bile, hâlâ geçmişin baskıları altında yaşatmaya devam eden çerçevenin belirlenmesinde etkin oldu. Yeni gelişmeler, tek başına olmanın sonuçlarına katlanan iç bölgelerin zararına, kıyı bölge yerleşimlerine ayrıcalık tanıdı ve kimi zaman ekonomik başarıyı, kimi zaman kırsal bölgenin sefaletini, kimi zaman da her ikisini birden simgeleyen büyük limanların nüfusunu, göze batan biçimde şişirdi. Beyrut, İskenderiye, Atina,

Pire, Napoli, Palermo gibi... Fakat köylüleri *latifundia*'nın hareketsizlik simgesi olan tarım kentlerinden koparmak ve kendilerine dağıtılan topraklara ısındırmak için yapılan toprak reformuyla Sicilya'nın göbeğinde kurulan koloni köyleri hiç umutsuz, bomboş kaldı. Zaten 18. yüzyıldan itibaren yeniden güvenilirliğine kavuşan Kalabria ya da Sicilya kıyılarında narenciye bahçelerinin gelişmesi, tepelerde yaşayan nüfusu "denize" indirmişti belki, ama yerleşme geleneğinde en ufak bir gevşeme yaratmamıştı: Genellikle, başlangıçta yüksek bölgelere yerleşmiş olan kent ikiye bölünerek yaşamını sürdürmüştü.

Kırsal bölgenin böyle devamlı boş kalmasının başlıca nedeni sosyal yapının ve tarım tekniklerinin baskısıdır. Bağların, bahçelerin ve sulanan tarım alanlarının dışında zengin topraklar, ovalar ve yaylalardaki buğday tarlaları büyük çiftlik sahiplerinin elindedir; buralara gelip yerleşmek isteyen köylüler her seferinde kovulmuşlar, ancak hasat zamanı gündelikçi olarak gelip çalışabilmişlerdir. *Latifundia*'larda kurulmuş büyük yerleşim bölgelerinde köylüler, geçici olarak konaklar ya da dağların yamaçlarına yerleşir, kendi topraklarında yetiştirip sattıkları üzüm, zeytin, dut ve öteki meyvelerden elde edemedikleri parayı burada çalışarak tamamlarlar. Hayvan olarak, köyün çobanına teslim ettikleri birkaç koyunları, koşumluk bir katır ya da bir eşekleri vardır, bunları da tavuklarla beraber evde yatırırlar – kentlerdeki tavuklar ise, Napoli'nin Monte di Dio mahallesinde görüldüğü gibi, kaçmasın diye bir bacağından bağlı olarak sokakta beslenir. Ellerindeki tarım gereçleri; karasaban, çapa, kazma, kürek, yağ koymak için birkaç fıçıyla, tahıl için birkaç küp de aynı çatı altında barınacak sayıda ve büyüklüktedir.

Kasaba ve kent, ürünlerin değiş tokuş edildiği ve büyük çiftlik kâhyasının gün ağarmadan gelip işçi aradığı yerdir. Sabah yola çıkılır, akşam yatmaya dönülür. İspanya ve Güney İtalya'da Ortaçağ'dan kalma bir kurala göre, iş günü "gün doğunca başlar, gün batınca biter". Bu kurala göre ırgat, gün doğarken işbaşında olacak –demek ki işe gelmek için gece yola çıkacak– ama günbatı-

mında dönmüş olacaktır – demek ki dönüş yolunu aydınlıkta yapacaktır. Ve bu gidiş gelişler iş sahibinin vereceği araçlarla yapılacaktır. Hasat, bağbozumu ve zeytin toplama mevsimlerinde iş acele olduğundan, çoğu zaman uzaklardan gelmiş olan bu göçerler geceyi, çalıştıkları yerde, açık havada ya da büyük çiftliklerin avlularında, sundurma altlarında geçirirler. E. Vittorini'nin *La Garibaldina* romanında olduğu gibi. Küçük toprak sahibi ise, bağının ya da bahçesinin bir köşesinde kurduğu kulübede hem tarım aletlerini saklar, hem de *siesta* saatlerini geçirir. Durumu biraz daha düzgünce olanlar, tıpkı zenginlerin arazileri üzerinde, kendilerine çiftlik işlerini yakından izlemek için köşk ya da "şato" yaptırmaları gibi, kendilerine ikinci bir ev yapar ve yazı burada geçirirler. Provence'da buna, iddiasız bir ev olduğunu belirtmek için *campagne* denir. Ama esas konut, kişiye toplumdaki itibarını kazandıracak olan ev, kenttedir. Yılın büyük bir bölümü ve tarım işlerinin hafif olduğu dönemler kentte geçer.

Bununla birlikte, kırlar hiçbir zaman bomboş kalmaz. Ancak bütün yılı burada geçirenlere parya değilse bile, ona yakın bir gözle bakılır. Ortak yaşamın dışında kalmış çobanlardır bunlar. Büyük çiftliklerde devamlı çalışanlar, Provence ya da Languedoc bölgelerinin irili ufaklı kır evlerinde, Endülüs'ün *cortijo* ve *hacienda*'larında, Güney İtalya ve Sicilya'nın *massaria*'larında kalanlardır; Sicilya'nın ve İtalya'nın bu evleri, aynı zamanda haydutların ve Mafya'nın da geleneksel sığınaklarıdır, yani topluma karşı bir toplumun maddi dayanağı. Toprak reformunun son yıllarda gerçekleştirdiği başarılar ya da toprağın eski bölünmeleri sonucunda, tarım işletmelerindeki küçük çiftçi ya da mal sahiplerinden oluşan bir köylü topluluğunun kalkıp, bir bölgeden başka bir bölgeye yerleşmesi çok az rastlanan bir durumdur. Ortakçılar, yarıcılar, tarım işçileri daha düne kadar köleydiler: Kent dışında oturmak bir efendinin hizmetinde olmaktı, bunun anlamı da kesin bir bağımlılıktı.

Aşılması gereken –ya da bir zamanlar gerekmiş olan– engelleri herhalde hiçbir şey, Rocco Scotellaro'nun 1950 yıllarında, Pa-

estum ovasında bir *massaria*'da çalışan manda çobanının ağzından derlediği sözler kadar iyi özetleyemez: "Ben burada böyle mandaları güderken gezip dolaşan insanları düşünürüm... Barda oturup portakal suyu, kahve ya da başka şey içenleri... Her akşam sinemaya gidenleri... Benim de ne isteklerim var, artık toprak bellememek, ölesiye yorulmamak, manda gütmemek, saat yedide işe başlayıp beşte paydos etmek, sonra da özgür olmak... Akşamları kentte olmak isterdim (*al paese*, ülke); insan orada, parası olmasa da sağa sola bakar, bir şeyler öğrenir." Herkesin ancak geçici iş bulabildiği ya da işsiz kaldığı bir ortamda yıl boyunca çalışacak iş bulmuş bir insanın geçici bir işi ya da *disoccupazione*'yi (işsizlik) göze alması aykırı gibi görünse de, onun istediği basit bir gündelikçi olmak ve "her cumartesi akşamı haftalığını eve getirmek... bir kenara biraz para koyup kendine bir ev yapmak"tır ki anlaşmazlık çıkarsa ev sahibi onu sokağa atmasın. "Biraz da toprak, bir bahçeyi içine alacak kadar." Mademki bir iş sahibinin hizmetinde çalışmak gerek, onun toprağını kazmak bellemek neyse ama, insana kendine ayıracak hiç zaman bırakmayan hayvan bakımına hayır.

Basit maddi istekler değil, bir sürü simgesel düş bunlar. Bir ev sahibi olmak: Bağımsızlık. Bir bahçe: İnsanın başkası için değil kendisi için çalışacağı bir yer, ve bir ölçüde özerklik. Ücretini para olarak almak, sığırtmaç gibi mal olarak değil: Para harcayabilmek, belki de gerekli şeylerden önce gereksizleri satın almak. Çalışmaya bir diyecek yok: Ama toprağa ve iş sahibine hak ettiklerinden fazla zaman vermeyen ve toplu yaşama katılma olanağı veren bir çalışma. "Bilgilenmek": Bir köylü, bir *cafone* olarak kalmamak. Ve özellikle insanlar arasında yaşamak, hayvanlar arasında değil: İnsan olmanın ve kendini insan hissetmenin tek yolu bu. Gerekli koşul ama yine de yeterli değil. Çünkü alışveriş, eğlence ve her çeşit toplum yaşamının yeri olan kent; çalışma, hayvanlarla uğraşma ve maddi değerler üretme yeri olan kırsal bölgenin açıkça karşıtı ise de, içine girer girmez insanın kentli oluverdiği basit ve homojen bir mekân değildir, yazılı olmadıkları halde ti-

tizlikle uyulan kurallar çerçevesinde birbirleriyle sıkı sıkıya uyuşmuş mekânların tümüdür. Kent yaşamının her katında görülen bu kurallar bir kültürün karmaşık niteliğini belirler.

Modern kent tasarımı Akdeniz'de, 5. yüzyıl Yunanistanı'nda, dama tahtasını andıran kent planlarının yaratıcısı Miletoslu Hippodamos'la doğdu. Yerine oturmuş ve diğerlerinden daha üstün kabul edilen örnek bir planın, kentlerdeki doğal gelişmeden bir bakıma öç alırcasına yinelendiği, kültür standartlaşmasına önem verilen her çağda, örneğin Hellen çağı Yunanistanı'nda, Roma'da, Rönesans ve Barok çağlarında, günümüzün dünyasında bu anlayış hep ağır basmıştır. Bu anlayış, kesin biçimini almamış Haussman'cı işlevsel gerekirliklerin ötesinde, insanların oturdukları mekânın bütünüyle saydam olması gerektiğini ileri sürer: Aklın egemen olduğu ideal bir kentte düzenin düzensizliğe karşı kazandığı bir zaferdir bu. Ama bu uç durumda bile, her şeyi aydınlığa çıkarma çabası gelip kentin temel nüvesini oluşturan birimin duvarlarına, "ev"in duvarlarına çarpar. Ev, temel karşıtlıkların sığındığı yerdir. En temel karşıtlıklardan birini, genel ile özeli, birbirinden ayırdığı gibi, bütün öteki karşıtlıkları da birbirinden ayırır: Erkek olsun, kadın ya da çocuk olsun her bireyin yerini, başka bireylere göre belirler.

Ev kimi zaman çok basit, çok sade olabilir: Arkaik Yunan sitelerinde olduğu gibi, Mağrip'teki bütün evler gibi, Sicilya'da, Napoli'nin *bassi*'lerinde olduğu gibi, dışarıya açılan bir tek kapısından başka bir şeyi olmayan, üçe üç bir odadan ibaret olabilir. Yoksulların evleri günümüzde de bunlardan farklı değildir. Ama elverişli bir durum ortaya çıkar çıkmaz ev büyüyüverir, genişler, kapalı bir mekân daha eklenir –Arapların bir iç avlu çevresinde gelişen *zariba*'sı, Patricius'ların evlerindeki *atrium* ya da *cortile*–, böylece kişi saygısız bakışlardan korunmuş olur. Bu gelişme yükselerek değil, yayılarak gerçekleştirilir: Ama Romalıların *insulae*'lerinden başlayarak, modern yapılarda olduğu gibi birden fazla katlı inşaatlara girişilir, farklı mekânlar üst üste konmaya başlar. Çünkü ev her zaman aynı ihtiyaca cevap verir: Yalnızca aile-

yi ve mallarını –hayvanlar da bu mallardan sayılır– bir çatı altında toplamak değil, onu dış âlemden ayırmak ve bütün öteki varlıklardan üstün olan bu değerli varlığı, yani aile topluluğunun ve aile reisinin şerefini böylece korumak. Evin yapımına başlanırken Tanrı'nın rızasını dileyen törenlerin anlamı budur. İçerisiyle dışarısı arasında bir sınır olan eşiğin kutsallığı da buradan gelir; eşik şer kuvvetlerine karşı bir engeldir. Herhangi bir kimse yabancı ise onu aşamaz: Ancak yeni gelin, bir yakınıyla birlikte, doğurganlığına güvence olarak verilmesi âdetten sayılan armağanlar eşliğinde bu eşikten geçebilir; misafir ise, yalnızca aile reisinin daveti üzerine ve bir hediye sunarak.

Ama bu eşiği geçenin karşısına hemen başka engeller çıkar. Çünkü dış âlemden bütünüyle ayrılmış olan yuva kendi içinde de dış âleme benzer bir biçimde düzenlenmiş ve bölünmüştür. Ailenin ve özel yaşamın egemenlik alanı olması, sadece kadına ait olmasındandır, çünkü kadın besleyici ve doğurgandır; burası da beslenme, uyku ve üreme gibi esas biyolojik etkinliklerin yeridir. Öyleyse erkeğin burada geçireceği zaman çok sınırlıdır, bütün günü dışarıda geçecektir, ya tarlada çalışacak ya da kent meydanında, kahvede öteki erkeklerle beraber olacaktır: Hatta yazın kimi zaman dışarıda uyuması bile hoş görülür. Konut misafir kabul edebilecek kadar zenginleşmiş ve büyümüşse artık ikiye bölünecek, bir bölümü misafir kabulü için kullanılacak, öteki kadınlara ayrılacaktır: Klasik Yunan'daki *gynæceum* budur, yani *andron* adı verilen erkeklerin mekânı dışında, kadınlara ayrılmış olan: İslam âleminde ise harem – mahrem yer. Bu temel bölünmeyi göçebe çadırlarında bile görürüz: İki mekân bir perde ile birbirinden ayrılmıştır. Erkeğin yaptığı işle kadınınkini birbirinden ayırdığı ölçüde işlevsel olan bu bölünme, sembolik anlamlar da taşır.

Kabiliye Berberilerinin evini, içindeki her sözcük bir başka sözcüğe gönderme yapan, varlığını gönderme yaptığı sözcükle kazanan, anlam yüklü bir yazılı metin gibi çözümleyen P. Bourdieu, söz konusu evin karşıtlıkları ve benzerlikleriyle ne denli karmaşık bir sistem içerdiğini ve bu sistemin nasıl küçük bir evren oluştur-

duğunu, ancak bunun, tersine dönmüş bir küçük evren olduğunu gösterdi: Eğer ev, normal olarak doğuya dönük ise kapıdan giren ışık dipteki duvarı aydınlatır, bu duvarın dışı batıya bakar ve kapının duvarı içten karanlıktır. Hastanın yatağı bu duvara bitişiktir. Dilin mantığı duvarların iç ve dış yüzeyleri için farklı sözcükler kullanır ve ana yönlerin evin içinde böylece yer değiştirmiş olmalarını dikkate alır. Bu yüzeylerin birincisine, "erkek mala ile sıvamış", ikincisine ise "kadın eliyle beyaz badana edilmiş ve süslenmiş" adı verilir. Sırtınız güneye, yüzünüz kuzeye dönük olarak içeri girdiğinizde soldaki bölüm hayvanlara ayrılmış mekândır. Sağda bulunan, bir duvarla yarıya kadar ayrılmış ve yükseltilmiş mekân ise insanlara aittir: Sağdaki duvarın ya da tavandan inen duvarın ortasında yer alan ocağın (*kânûn*) çevresinde tencere tava gibi mutfak takımları ve saklanmış erzak vardır: Ama tohumluklar karanlık bir köşede korunmaktadır. Girişe karşı gelen dip duvarda dokuma tezgâhı bulunur, misafir burada kabul edilir, yeni gelinin gösterildiği yer de burasıdır. Bütün bu iç mekân böylece karanlıkla aydınlık, gece ile gündüz, alçakla yüksek, kadınla erkek karşıtlıklarıyla uyum içindedir. Kadının doğurgan olması da ölüm kadar doğaldır; erkeğin cinsel etkinliği ekim alanında kendini gösterir. Evin ana direği –çatal bir ağaç gövdesi– evli kadını temsil eder, bu da temelde sıkı sıkıya toprağa bağlıdır, ana kiriş ise evin efendisi, koruyucusu, savunucusu ve aile şerefinin güveni olan erkekle özdeşleşmiştir.

Sınırlı bir durum üzerinde yapılan bu titiz inceleme, kuralların ve davranışların içinde saklı bulunan bir mantığı ortaya döküyor ve biz dıştan, bunları birbirine bağlamadan ve anlamadan yan yana getirmeye uğraşıyoruz. Oysa, bunlar çağdaşlaşmanın amansız bir tekbiçimlileştirmeyle parçalayıp ezdiği Akdeniz dünyasında zaten karşımıza bir bütün olarak çıkmıyorlar. Hepsi de, daha uygun bir sıfat bulamadığımız için eskimiş gözüyle baktığımız bir geçmişi, yeniden tutarlı bir biçimde oluşturmak için çabalarken elimizde bulunan kırık dökük kanıtlar: işbölümü ve kadının rolü, aile ve şeref, dayanışmada hiyerarşi.

İşbölümü: Kadına göre tanımlanır, çünkü erkek ona ayrılmış alanlara karışmaz. Biyolojik üreme: Gebe kalmak, doğurmak, çocukları büyütmek, terbiye etmek, kollamak, kızlara evleninceye kadar bakmak ve onları evlendirerek sorumluluğu babadan –onun yokluğunda erkek kardeşlerden– başka bir adama devretmek, erkek çocukları ise erkeklerle birlikte yaşamaya başlayıncaya kadar (Klasik çağ Atinası'ndan bugünkü Mağrip'e kadar erkek çocuklar çok erken yaşta –sünnet yaşı olan 7 yaşında– erkekten sayılmaya başlanırlar) kollamak. Kadın, ayrıca, en geniş anlamıyla evin bakımını ve yiyeceklerin hazırlanmasını üstlenir: Yalnızca temizlik işleri ve yemek pişirmek değil, evin ekmeğini yoğurmak, suyunu taşımak, odununu getirmek ve kümes hayvanlarına bakmak da onun işidir. Ayrıca, Homeros'tan beri tanık olduğumuz gibi, ev zanaatlarının pazar ekonomisine karşı çıktığı, direndiği her yerde yün eğirmek, aile üyelerinin giyeceklerini dokumak gibi bütün işler de kadının sırtındadır: Kabiliye evinde, dokuma tezgâhının başköşeye yerleşmiş olduğunu daha önce gördük. Bütün bu işler onların ne komşu kadınlarla görüşmelerine, ne de çeşme başında gevezelik etmelerine engel olur; o çeşme başı ki, kadınların birbirleriyle kaynaştıkları ama aynı zamanda çekişme ve kavgalara da sahne olan, erkekleri ister istemez işe karışmaya zorlayan geleneksel yerdir. Tarla işlerine yardım gerekince ya da acele bitmesi gereken işler çıkınca, kadın kocasıyla erkek kardeşlerinin yanındadır, belirli işler için kurulan işçi kafilelerine katılır: Messina, Kalabria, Catania'dan her yıl turunçgil ve zeytin toplamaya gelen kadın işçiler bunlardır. Başlarında yaşlı kadınlar, kabileden de bir erkek bulunur. Fakat yuvanın dışında kalan bu çalışmalar genellikle istisnadır.

Erkeğe tarım işlerinin önemli bölümünü, kadına ise ev hizmetlerinin hepsini yükleyen bu işbölümü kadının sürekli olarak evde kalmasını haklı göstermeye yeter. Birçok Akdeniz kültürü, bu sürekli evde kalmayı bir zorunluluk, bir görev haline getirmiş, onun anlamını değiştirmiştir. Kadınların örtülü, saklı, misafire görünmeyecek bir şekilde evde kapalı tutulmaları 17. yüzyıldan itibaren

Güney İtalya'yı, Osmanlı yönetimindeki Balkan ülkelerini, Yakındoğu ya da Kuzey Afrika'yı ziyaret eden Avrupalı gezginlerin ağızlarından düşürmedikleri bir konu olmuş ve bugüne dek süregelmiştir. Kadının böylece toplum yaşamının tamamen dışında bırakılmasını, Batılı daha o zamandan hayretle karşılar. Oysa, Batı insanı da kadınların aynı hizmetleri yapmasına, gerek politikada gerekse kent yaşamında aynı şekilde kadınlara sorumluluk verilmemesine alışkındır. Doğulu kadının toplum yaşamına katılmaması Batılı'nın gözünde bir uygarlık olayıdır ve bunu –haksız olarak– İslamiyet'e bağlar, oysa 5. yüzyıl Yunanistanı'nda da kadının durumu aynıdır. Gerçekten de, eğer kadının evde kalması gerekiyorsa –"Evin mezarındır" der, bir Kabiliye atasözü (P. Bourdieu)– bu kuşkusuz gerçekte de var olan fakat yön değiştirmiş bir aşağı görmeden değil –çünkü ananın yaşlandıkça oğullarına nasıl söz geçirdiğini biliyoruz– kadının üstlendiği görevlerin ona verdiği, neredeyse efsanevi uzmanlaşmadan gelmektedir. Kadının doğurganlığı ailenin devamlılığını sağlar ve böylece erkeğin şerefini temsil eder – o şeref ki tek bir bakışla bile zedelenecek kadar duyarlıdır. Bu doğurganlık erkeğe devamlı bir denetleme, kovma, cezalandırma hakkı verir: Bu, kocaya, babaya, erkek kardeşlere geleneğin tanıdığı, hatta kullanılmasını zorunlu kıldığı bir haktır.

Fakat bu doğurganlık aynı zamanda gizemli ve büyülü bir güç gibi saygı görmüş, değerlendirilmiş, yüceltilmiş ve zaman zaman onu savunmak, durdurmak ya da yok etmek isteyen bir dizi tapınma şekillerinin koruma ya da tehdidiyle karşılaşmıştır; uğruna savaşlara girilmiş, Toprak Ana, bütün eski Akdeniz dinlerinde olduğu gibi tapınma konusu olmuştur: Çokmemeli, Efesli Artemis, Yunanlı Demeter ve Hades'in kaçırıp evlendiği kızı Proserpina, Romalı Ceres gibi.

Doğum ve ölüm çevrimine egemen olan kadının, yeraltı güçleriyle ayrıcalıklı ilişkileri vardır. Sokaklarda ve herkese açık yerlerde yapılan dinsel törenlere ve tapınaklara çoğu zaman alınmayan (alınsa bile her zaman erkeklerden kesinlikle ayrı tutulan) kadın, mezarlığa egemendir; oraya yalnız gitme ayrıcalığına sahip-

tir. Ölüyü giydirip hazırlayan, ona yardımcı olan da kadındır. Antik Grek ve Latin dünyasından beri kabul edilen, Kilise'nin reddetmekle beraber çoğu zaman hoşgördüğü ağıtçı kadınlar, geleneksel defin ve ölüye saygı törenlerinin vazgeçilmez öğeleridir. Bugün hâlâ Mağrip'te, Sicilya'da, Kalabria'da ölüler gününde ağlama ve yakarışları, ailenin en yaşlı kadını yönetir. Rahip Fortis "Morlakların Örf ve Gelenekleri Üzerine Mektup" (Bern 1778) adlı kitabında Karadağlı kadınları şöyle anlatır: "Kilisede... ölünün yakınları ile parayla tutulmuş ağıtçı kadınlar hüzünlü bir anlatımla, gidenin yaşamı hakkında ağıtlar söylerler... Yakınları ölen Morlak kadınları bir yıl süreyle en az her bayram günü kabristana gidip ağlaşırlar, mezarın üstüne çiçekler, kokulu otlar serperler. Herhangi bir nedenle bu görevi yerine getiremeyenler özür diler, sanki canlıymış gibi mezarla konuşurlar [...] Ona öteki dünyadan haber sorar, en akla gelmeyecek soruları yöneltirler. Erkekler ise cenaze dönüşü doğru ölünün evinde toplanır, kendilerine iyi bir ziyafet çekerler."

Kadının iffet ve doğurganlığına bu ölçüde değer verilmesi, coğrafi sınırlarıyla şerefinin sınırları birbirine karışan evin kutsal ve gizemli niteliğini daha da pekiştirir. Bizim Avrupa toplumlarımız şeref kavramının aristokratlara özgü modelini benimsedi. Buna göre şeref, dışarıdan gelecek olan etkilere kapalı bir ahlak değeri olarak, insanın başkalarıyla olduğundan çok, kendi kendisiyle ilişkisi gibi kavranır ve ancak toplumun yüksek sınıflarını ilgilendiren bir kavram olarak kabul edilir. Akdeniz'de şeref, toplumun bütünü için aynı değeri taşır; hem zenginler, hem yoksullar için, hatta zenginlerden çok yoksullar için: Hiçbir şeye sahip olmayanların elinde kalan tek değer budur. Burada şerefin somut bir anlamı vardır, nesneldir ve kadının namusu gibi çok iyi tanımlanmış belirgin maddi ölçütlere bağlıdır. Evin duvarları gibi şeref de bir ayrım, bir engel görevi yapar. "Ona sahip olanı öteki insanlardan ayıran bir bölme," der Bişr Fares, Arap dünyası ile ilgili yazılarında, "kişiyi ya da topluluğu dış saldırılardan koruyan bir duvar." Böylece bir mekânla ve bu mekânda yaşayan toplulukla

özdeşleşir: Kadın için edilgen bir değer olan namus, erkek için etken bir değerdir, onun her çeşit tehlikeye karşı güvenliğinden aile reisi sorumludur – çünkü yitirilmesi çok kolaydır, kişiden önce topluluğun malıdır. Namusun kişisel bir nitelik kazanması, temeli soy sop değil, karıkocaya dayanan Hıristiyan toplumlarında görülür; bu durumda bile karşımıza çıkan yine ailedir.

Bu konuda da yine en tutarlı örnekleri veren, etnologların daha iyi inceledikleri İslam dünyasıdır. *Gens*'lere dayalı eski Roma toplumu gibi Müslüman toplum da Bedevi kökenlerine büyük ölçüde bağlı kalarak ataerkil soy zincirini, kızlara miras hakkı tanıyan Kuran esaslarıyla bağdaştırarak sürdürür. Kendi hiyerarşik yapısını kurmuş güçlü bir devlet, sürekli bir egemenlik sağlamayı başaramamışsa, onun siyasal dengesi bu soyların kendi aralarında kurdukları dengeye dayanır. Demek ki her aile çekirdeği daha geniş bir toplulukla birleşip bütünleşir ve bu topluluk kız alıp vermeyi katı ve sıkı kurallara bağlayarak kapalı bir mekân şekline girer. Topluluğun mallarının parçalanıp dağılmasını önlemek, ancak amca kızlarıyla evlenmeyi tercih eden, sıkı bir içten evlenme geleneğiyle mümkün olur. Şiddet veya baskı yoluyla komşu ailelerden kız almak grubun itibarını yükselten, vermek ise düşüren bir olaydır.

Aile ilişkilerinin içine kapandığı bu mekânın sınırlarını yeniden çizen ve bu sınırları belirli sürelerde yeniden güçlendirense, babaya bağlı soy zinciridir. Aynı babanın soyunu teşkil eden grubun dışından bir erkekle evli kadınlar her kuşakta çocuklarıyla beraber soy dışına itilirler. Bu soy zinciri, toplumsal istikrarsızlık kaynağı olan belirsiz hısımlık, akrabalık sınırlarına hem maddi –mal varlıkları, "arazi"– hem de maddi olmayan –grup içinde kişinin yerini belirleyen dayanışma hiyerarşisi, başkalarına yapmak zorunda olduğu, başkalarının da ona yapmak zorunda bulunduğu yardımlar– kendi kesin sınırlarıyla karşı çıkabilir. Soy zinciri, zaman içinde ilerleyen tek bir doğrultu belirler, bunun sürekliliğini sağlayabilecek olan da sadece erkek evlatlardır; böylelikle erkek dünyasının kadın dünyasına üstünlüğünün temellerini atar. Bu üs-

tünlük, bazı karmaşık nedenlerle İslam'ın sınırlarını aşarak Akdeniz'in bütününe yayılır. Bunlar örneğin, Roma'dan miras kalan ve Rönesans'ın soylu, hatta tüccar kökenli ailelerinin uyguladığı *fideicommis** kuralı; kız evlatların evlenmesini ana babanın iznine daha sıkı şekilde bağlayan Doğu kilisesine özgü gelenek; ve şeref duygusuna aşırı önem verilmesidir ki bunun örneğine de İslam'la temas halindeki Ortaçağ Kastilyası'nda rastlarız. Kentte halkın toplu olarak bulunduğu açık mekânlar her yerde ve her durumda öncelikle erkeklere ayrılmıştır. Erkeğin bu mekânlarda boy göstermesi onun hakkı olduğu kadar görevidir de: Başkalarının gözü önüne çıkmadığı, onlara meydan okumadığı, karşı durmadığı zaman erkek sayılmaz.

Kentte, erkeğin herkese görünmesi gereken bu mekân, doğası gereği çifte tanıma sahiptir. Tanımlardan biri, dinlenme ve uyumaya ayrılmış, ama kapalı, kadına ait, yabancıya yasaklanmış ve korunması gereken bir yer olan eve kıyasladır. İkincisi, kırlıktaki düz alana, "boş alana" kıyasladır ki bu mekân açık olmakla birlikte, çalışılan, doğayla iç içe olunan yerdir. Öyleyse bu mekân kendini, iş yapılmadan etkinlik gösterilen mekân olarak benimsetir: Burası, dinsel kutlama törenlerinin, bayramların yapıldığı, kahramanlara ait destanların dile getirildiği, gösterilerin izlendiği, oyunların oynandığı yerdir.

Tören, ayin gibi toplantı ve gösterilerin yapıldığı yer olarak genel mekân: Hiçbir kent yoktur ki gerçek ya da efsaneleşmiş bir kurucusu, bir kahramanı ya da bir kutsal kişisi olmasın; aynı zamanda hem politik hem de dinsel bir merkezi bulunmasın. Roma'nın *pomerium*'u gibi kenti kesin bir çizgiyle kırsal bölgeden ayıran ve Tanrı'nın himayesine veren surları olmasın. Açıkça belirli bir yönü de vardır her kentin, eğer düzgün bir plana uymuşsa *Cardo*'su ve *Decumanus*'u** dikaçı ile kesişirler; gelişme ekseninin de bir yönü vardır; o kentin doğmasında etkili olan ve kapıla-

* İleride başka birine vermesi için bir kimseye mal bırakma. (ç.n.)

** *Cardo*: Eski Roma kentlerinde kuzey-güney doğrultusunda ana eksen. *Decumanus*: Doğu-batı ekseni. (ç.n.)

rına kadar dayanan, onu kırlar, çöller, denizlerden geçerek başka kentlere bağlayan yolların da bir yönü vardır ve nihayet kiliselerinin başucu ve ibadet yönü bellidir. Her kent anlamını ve gerçeğini, belli işaret noktalarının oluşturduğu bir sistemden alır.

Planı ister geometrik olsun, ister kendiliğinden bir biçim almış olsun, kent, insanlar arasındaki alışveriş düzenine göre kurulmuştur: Maldan çok bazı işaret ve simgelerin alışverişidir bu. Önemli olan sokak değildir, çünkü sokak daracık ve fazlasıyla dolu bir geçiş yeridir. Evler her zaman onu bir avlu gibi kullanmak ister; kapısının önüne birkaç iskemle atan berber müşterisini sokakta tıraş eder, çocuklar ödevlerini sokakta yapar ya da bir yandan çene çalan bir yandan da örgüsünü ören analarının gözleri önünde oynarlar. Toplum yaşamının gerçek merkezi, bu dar sokakların karışık ve belirsiz trafiğinin son bulduğu meydandır. Kent yaşamındaki birlik ve beraberlik sürdükçe, bireysel saldırılara karşı giderek daha iyi korunan meydan, kamuya ait mülkün en yetkin örneği, Yunanlıların *agora*'sından, Romalıların *forum*'undan bu yana Akdeniz kent tasarımının değişmez öğesidir. Her İspanyol kentinde karşımıza aynı dekor altında çıkan ve çoğunlukla şatafata boğulmuş Plaza Mayor'dur. Yunan adalarında limanın çevresine sıkışıp kalmış küçücük meydanlardır. Orta İtalya'daki kentlerin Senyörlük Meydanı ya da Belediye Meydanı'dır. Kentin bir kapısından ötekine uzanan ve onu ikiye bölen Büyük Dubrovnik Meydanı'dır (Placa). Meydan, insanların birbiriyle buluştuğu, gevezelik ettiği, hemşerilerin toplandığı, kitle gösterilerinin yapıldığı, önemli kararların alındığı ve idam cezalarının infaz edildiği yerdir.

Başlangıçta basit bir toplanma yeridir, ancak kısa sürede, üzerinde toplanan insanları güneş ve yağmurdan koruyan revaklarla, sıra kemerlerle çevrilir. Pazar yeri olarak kullanıldığı enderdir, buna karşılık dinsel ve kamuya ait yapılar onun çevresinde toplanmıştır; meydan –Roma ve Augustus tapınağı, senato, katedral ve başyargıcın sarayı türünden– bu yapıların bir bakıma bekleme salonu, sahne önü gibidir. Meydan, kentin maddi ve siyasal başarısının ifadesini bulduğu yerdir. Kent büyüdükçe, meydan küçülür

ve belli işlere ayrılır. Büyük meydandan sonra toplum yaşamını kademe kademe yansıtan küçük meydanlar oluşur: Her mahallenin bir meydanı olur, her etnik ya da dinsel topluluk kendine bir meydan yaratır; her görev, çarşı, inanç, toplantı, bayram için bir meydan vardır; bir cadde genişliğinde meydan da vardır –*Un corso*–, burada zenginlerin konutları ve lüks dükkânların önünden geçit törenleri yapılır; nihayet her meydanın, kibar sınıfa ya da halka ait olmasına göre, kendine özgü bir rengi vardır. Ama küçük bir kasabada bile, kilisenin ya da belediye binasının yakınında kahvesiyle, birkaç ağacıyla, biraz gölgeliğiyle ufacık bir mekânın varlığı, insanların orada birbirleriyle buluşmalarına ve burayı meydan olarak yaşatmalarına her zaman yeterli olmuştur.

Müslüman kentlerinin kendine özgü yazgısı meydanın işlevlerini dağıttı ve mekâna farklı bir düzenleme getirdi. Kentin merkezinde camiden, cami avlusundan ve bunları çevreleyen medreselerden*, hanlardan* ve hamamlardan başka insanların toplanabileceği bir yer yoktur. İktidarın kararlarının ilan edildiği ve hükümdarın adına dualar okunan yer burasıdır. Ticari hayatın merkezi, çarşı ve pazarlardır. Bu arada, kuşkusuz en büyükleri site kapılarında gelişen başka meydanlar kervanların varış noktası, deve yüklerinin boşaltıldığı yerlerdir.

Ara sokaklar, caddeler ve meydanlar böylece, vakit geçirilen bir mekân oluşturur. Topluluk bu mekânda kendini gösterir ve kendini seyreder. Meydanda yürüyen, konuşan ve oyalanan erkekler buraya çalışmak için gelmemiştir. Kimisi gecesini balıkta, kimisi gününü tarlada geçirmiştir. Ya da birçok Akdenizli gibi düzenli bir işi yoktur, zaman zaman çalışır ve düşlediği işi bekler. Ya da bugün gitgide daha çok görüldüğü gibi, Amerika, Almanya, Venezüella ya da Avustralya'da çalışmış, iş hayatını geride bırakmış, kalan ömürlerini çoluk çocuklarının yanında geçirmektedirler. Kentin zamanı, kendi ritmini onlara da kabul ettirebilir, bu ritim çalışma hayatının düzenli ve tekdüze ritminden farklı, susma-

* Bu iki sözcük metinde Türkçe geçmektedir. (ç.n.)

nın ve konuşmanın kesintili ritmidir ya da her karar öncesi sürdürülen, her konuda girişilen ve her olayı yorumlayan uzun tartışmaların ritmi. Gezintiler de *–passeggiata* veya *paseo–*, ağır ağır yudumlanan *uzo* da böyledir. Kahveye içki içmek için değil, bir erkek topluluğunda yerini almak için gidilir. Akdenizlilerin yaşamında büyük önemi olan oyunlar için de aynı şeyi söylemek gerekir. Cézanne'ın "Kâğıt Oynayanlar" tablosu, Marcel Pagnol'ün oyunlarında canlandırdığı ve en az Cézanne'ınki kadar ünlü sahneler, bu tutkunun örnekleri olarak gösterilebilir. Bu tutkuyu, Roma forumunun dama bezekli kaplama taşlarında, Sezar'dan beri talih simgesi haline gelen aşık kemiklerinde, zarlarda bile görürüz. Demek oyunu ya da kumarı her yerde göreceğiz. Yoksulsa sokakta, ama daha çok herkese açık yerlerde, kahvelerde, teraslarda, ya da sosyal farklılaşmanın ortaya çıkmasıyla kulüplerde, derneklerde. Endülüs'te her kentte bir "Çiftçiler Derneği", Sicilya'nın her kasabasında birbirlerine rakip *Galantuomini* (kibarlar) kulüpleri vardır: Bunlar sosyal kaynaşmayı bozan yerlerdir kuşkusuz ama, buradakiler kendi benzerlerini bulur, tanışır, bahse tutuşurlar, çünkü kumar ve bahis, oyunla birlikte yürür.

Tabii, Barcelona, Marsilya, Cenova gibi becerikli insanlarla dolu, işi başından aşkın kentler de vardır. Bunlar, dün egemen oldukları dünya ekonomisine uzak kalmamışlardır. Ama birer istisnadırlar. Bunun dışında her yerde, zanaat ve ticarette en güçlü çağında Perikles'in Atinası'nda olduğu gibi, aylaklık değerleri egemendir: Çalışmak başkalarının yapması gereken şeydir, bu başkaları da her zaman kölelerdir. Ve her kentte görülen tek etkinlik –ticaret, alışveriş– bu aylaklığın temposuna uyma eğilimindedir. Çabucak bağlanmış bir iş ilginç değildir. Pazarlık zevkinin, arada kesilip yeniden başlayan sonu gelmez pazarlıkların yanında, satmak, almak, kazanmak, kaybetmek ikinci planda kalır ve iki taraf oyunu iyi götürdükleri için birbirini tebrik ederek el sıkışınca alışveriş sona ermiş olur.

Ancak bunun önemi ne olursa olsun, yine de başkalarına bağlı olarak yaşamak insana doyum vermez. Bu görünüm ancak kişisel-

likten kurtulup ortak bir nitelik alınca anlam kazanır. Şimdi sıra, topluluğu bütünüyle harekete geçiren o büyük gösterilerdedir. Bunlar o topluluğun kaynaşıp bir bütün olmasını sağlar. Bu bütünlük duygusunu açığa vurmak, onu doğrulamak, onu bütün gücüyle kavramak yepyeni bir güven yaratır. Bunlar toplumsal yaşamın güçlü anlarıdır. Tiyatro, sirk oyunları, araba yarışları, gladyatör dövüşleri antik çağın gösterileriydi. Gladyatör dövüşlerinin Romalı ahlakçılarca mahkûm edilmesi, bunlar yozlaşmış olduğundan haklı görünse de, böyle bir bakış bize bu gösterilerin dinsel köken ve boyutlarını unutturmuştur. Günümüzde bunların yerini alan şey ise her yerde ya da hemen her yerde spordur; İspanyol meydanlarında boğa güreşidir, kimi İtalyan kentlerinde hâlâ kutlanan ve yakın bir geçmişe tanıklık eden dinsel ya da kentsel nitelikte büyük bayramlardır. Aldığı şekil ne olursa olsun, bunlar insanların yarattığı, insanların yine insanlar için yaptığı gösterilerdir.

Eğer spor, takım sporu olarak yapılan biçimiyle, özellikle de futbol olarak başköşeye yerleşmişse, hiç kuşku yok ki bu onun atletik değerinden çok, Aristo'nun Yunan tragedyasına yüklediği işlevi, zayıflamış biçimiyle de olsa üstlenmesinden ileri geliyor. Bu, seyircinin kendi tutkularından arınmasının gösteri süresince doruk noktasına ulaşmasıdır. Taraftarların gösterdiği, politik yaşamdaki grupların savaşımlarını andıran öfkeli davranışların kaynağı budur işte: Bir kimsenin, bir karşılaşmayı, taraflardan birini tutmaksızın, sadece sporun verdiği güzellik duygusuyla yetinerek izlemesine olanak yoktur. Kazanılan başarının bir zafer kutlaması haline dönüşmesinin nedeni de budur; kısa bir süre için de olsa, o anda kent, tuttuğu takımla bütünüyle özdeşleşir.

Boğa güreşindeyse, birbiriyle karışmaksızın üst üste gelen ve iki ayrı düzeyde oynanan incelikli bir oyun söz konusudur. Bunlardan gözle görünür olanı, kent halkını aynı dövüşü izlemek, aynı heyecanları yaşamak ve aynı kahramanı yüceltmek üzere arenanın kapalı alanına gruplar halinde toplayan –her sınıftan halk bir araya gelir, ancak birbiriyle kaynaşmaz– bir kutlama olmasıdır. Ötekiyse, seyirciyle hayvan-insan ikilisi arasında gizliden

gizliye, bilincine varılmadan oluşan suç ortaklığıdır; hayvanı öldürmeden önce insan yürekliliğiyle, zekâsıyla dize getirir onu; yiğitçe karşı karşıya gelen bu iki yaratık, güreşin sonunda gelecek olan ölümün haklı görülebilmesi için, birbirlerini bir süre dengelemelidirler sanki.

Fakat arenanın ya da stadın dışına çıkınca gösteri boyut değiştirir, doğrudan doğruya kenti sahne olarak kabul eder, seyirciyi oyuncudan ayıran sınırları yıkar, halkın bir bölümünü ya da hepsini harekete geçirir. İşte kent halkının toplum içindeki yerine ve düzeyine göre sıralanarak katıldığı, politik ve dinsel anlamlar taşıyan büyük tören alaylarının işlevi budur. Bunların klasik örneğini Atina'da kutlanan Panathenaia şenliklerini canlandıran duvar kabartmasında görürüz. Ama Roma karnavalı örneği, bu çeşit bayramların iktidarlarca ele alındığında nasıl çabucak bozulup resmileştiğini, zamanla kutlama olmaktan çıkıp basit bir gösteriye dönüştüğünü kanıtlar. Bu çeşit şenliklere, en ilkel ve basit, fakat ilk örneklere yakın biçimde Güney İtalya'nın küçük kentlerinde rastlarız. İtalya ortak şenlikler açısından görülmemiş biçimde zengindir, bunu da kentlerinin çokluğuna borçludur. Sienna'da hâlâ yapılan eyersiz at yarışları İtalya'nın hemen hemen her yerinde, daha önce de Roma'nın *Corso*'sunda yüz, yüz elli yıl öncesine kadar yapılan *palio*'ların bir parçasıdır.

Aynı şekilde Gubbio'da *Ceri* Mumlar bayramı ve Nola'da *Gigli* Zambaklar bayramında, bayrama katılanlar kentin içinde birkaç kental ya da birkaç ton ağırlığında, ağaçtan yapılmış bir taht üzerinde kentin kutsal koruyucusunu gezdirirler. Bu alayın bir yanıyla sportif bir önemi vardır, kentin delikanlıları için bir kuvvet gösterisidir, öteki yanıyla da dinsel bir anlamı vardır: Bayramın asıl amacı, çeşitli kesimleri uzlaştırıp, kentin her an tehdit altında olan, dağılmaya yatkın mekânını, simgesel yoldan da olsa kuruluş andına sadık tutmaktır.

II

İNSANLAR VE MİRAS

TEK BİR TANRI

Roger Arnaldez

Tek Tanrı'ya Doğru

Akdeniz, kendisini çevreleyen ovalar ve dağlar, kentler ve çöller kadar, tanrıları da barındırıyordu. Akdeniz sularında, bir kıyıdan diğerine sitelerinin tanrılarını taşıyan yürekli denizciler, yeni topraklar peşinde koşuyor, oralarda koloniler kurup tapınaklar dikiyorlardı. Çoğu kıyıya yakın yapılmış bu tapınakların kalıntıları bize bugün hâlâ o eski zaman efsanelerini, insanlarla tanrılarının, bu ayrıcalıklı denizin çevresinde Batı uygarlığının temellerinden birini birlikte attıkları zamanları hatırlatır.

Dinlerin kökeni ne olursa olsun, sularla rüzgârların ve gökten yağan, yerden püsküren ateşlerin insanların yazgılarıyla emeklerini kendi öfkeli kapışmalarının sonunda sürükleyip götürdükleri, zıt güçlerle dolu düşman bir doğa karşısında savaşım vermek zorunda kalmış olan insanların inandıkları çoktanrıcılığın, onların günlük yaşamlarında edindikleri deneyimlere uygun düştüğü görülmektedir. Ardı arkası kesilmeyen savaşlar da, bu uyuşmazlığın insanlar üzerindeki yansımasıydı. Öyleyse, öteki tanrıları alt edecek bir tanrının yardımını güvenceye almak, onu içinde yaşanan sitenin koruyucusu ilan etmek, bu arada ona rakip olan tanrılara tapınmayı da göz ardı etmemek gerekiyordu. Grekler, Homeros'un *İlyada*'sından başlayarak Tragedyacılar'a kadar, bize bu anlayışı yansıtan yapıtlar bırakmışlardır; edebi bir tür haline gelmiş

olan bu düşünce, Vergilius'un onlara öykünerek yazdığı *Aeneis*'e esin kaynağı olmuştur.

Ama, efsanevi biçimiyle bile olsa insan düşüncesi, birbirleriyle savaşım halinde olan tanrıların oluşturduğu çoktanrıcılıkla pek bağdaşamamıştı. Tanrıların belirli bir uyum içinde olmaları, bir *pantheon** oluşturmaları gerekiyordu; öyle ki, uygarlaşmış bir site, onun adaletine itaat etsin ve düzenine saygı duysun. Böylece, bir Baştanrı'nın, sonradan öteki tanrıların atası ve babası olarak kabul edilecek, kendisinden çekinilen bir başın (*pater*), semavi bir tanrının, Hint-Avrupalıların *Dyaus-pitar*, biz Avrupalıların Jüpiter dediğimiz tanrının ortaya çıktığı görülür. Efsanelerin hâkim olduğu ortamda, tektanrıcılığa doğru atılmış çekingen bir adımdır bu.

Filozoflar da kendi hesaplarına, bu karmaşayı basite indirgemeye çalıştılar. Varlıkların evrensel bir oluş (παντα ρει) içinde bulundukları düşüncesine çok duyarlı olan ve "Polemos (çatışma) her şeyin babası ve başıdır," diyen Herakleitos, "Logos" adını verdiği kavramla bir uyum ilkesine ulaşmaya çalışmıştı var gücüyle. Bu filozof, karşıtların birlik oluşturduğunu ileri sürer: "İyi ve Kötü bir bütün oluşturur." Tekil olarak kullandığı Tanrı sözcüğü, bu karşıtlıkların birleştiği ortamdır: "Tanrı, gündüz ve gece, kış ve yaz, bolluk ve yokluktur. Ama, tıpkı içine kokulandırıcı maddeler karıştırıldığında farklılaşan ve katılan maddelerin adlarına göre farklı adlar verilen ateş gibi, o da farklı biçimler alır." Demek ki çokluk, hiçbir zaman katıksız farklılık demek değildir ve farklılıklar, hatta karşıtlıklar içinde bile birleşme özelliği vardır. "Kendi kendisiyle savaşım halinde olan şeyin, örneğin içinde zıt yöndeki hareketleri barındıran yayın ve lirin, nasıl uyum içinde olabileceğini anlamıyorlar." Burada söz konusu olan, etkinin ve tepkinin bir arada bulunmasıdır: "En güzel uyum, birbirleriyle savaşım halinde olan şeylerden çıkar: her şey, karşıtlık sonucu ortaya çıkar."

Böylece, insan düşüncesine düzen, adalet, iyilik gibi kavramlar yerleşir yerleşmez, tektanrıcılığın izlerinin de belirmeye başla-

* Bütün tanrılara ithafen yapılan tapınak. (ç.n.)

dığı görülür. Bu düşünce yavaş yavaş belirginleşir. Platon, zihnindeki Tanrı kavramı henüz efsanevi düşlerle iç içe olmasına karşın, bu gelişmede önemli rol oynadı. Işık saçan yıldızlarıyla ve düzenli hareketleriyle gökyüzündeki dünya, onun gözünde tanrıların dünyasıydı kuşkusuz; ve bütünüyle ele alındığında, gökyüzünün adı tanrıydı; ama öte yandan, "her zaman var olmuş olan bir tanrı" da vardı ve bu tanrı, "günün birinde ortaya çıkacak olan" tanrıyı önceden tasarlamıştı. Mitolojideki tanrılara gelince, Platon onları yok saymaz ama belirli bir alaycılıkla ele aldığı da gözden kaçmaz: "Ama öteki tanrıların sözünü etmek, onların yaratılışları hakkında bilgimiz olduğunu ileri sürmek, bizim olanaklarımızı aşar. Bu konuda, bizden önce gelmiş olanların onlar hakkında söylediklerine inanmamız gerekir; söylediklerine bakılırsa, onlar, tanrılardan gelen insanlar olarak, sanırım kendi atalarını açık seçik tanıyorlardı. İleri sürdükleri savlar pek akla yakın kanıtlar getirmese de ve öncelikle bu kanıtlar gerekse de, tanrılardan gelen bu insanların sözlerine kulak asmamaya olanak yok. Öyleyse onların, tanrıların yaratılışıyla ilgili olarak verdikleri bilgileri kabullenelim ve diyelim ki, Yeryüzü'yle Gökyüzü'nden [Engin Deniz Tanrısı] Okeanos ve [Deniz Tanrıçası] Thetis doğdu; bunlar da [Deniz Tanrısı] Phorkys, [Zaman Tanrısı] Kronos, [Dişi Titan] Rheia ve öteki Titanlar'ı dünyaya getirdi; Kronos ve Rheia'dansa Olimpos tanrılarının başı [Baştanrı] Zeus, [Evlilik Tanrıçası] Hera ve onların kardeşleri olarak tanıdığımız, kardeşleri diye adlandırılanlar ve geriye kalanlar doğdular." Ama Platon, yıldızların tanrısal kökenli olduğunu ileri süren öğretiyi ciddiye alır: Babil'den geldiği sanılan bu yıldızsal çoktanrıcılık, insanların kafasını uzun süre meşgul edecek ve tektanrıcı görüşün zafer kazanmasından sonra, İbni Sina gibi filozofların, gökyüzündeki kürelerin anlıklarından (*intellect*) söz etmeleri ve bunları melekler olarak düşünmeleri, eski tanrıların, yeni bir inanışın gerekleriyle basitçe bağdaştırılmasından başka bir şey olmayacaktır.

Önemli olan, bir tanrının ötekilerden ayrılarak, onlar ve onların hüküm sürdüğü dünya üzerinde düzeni ve adaleti hâkim kıl-

masıdır. Tam anlamıyla çoktanrıcılık yavaş yavaş ortadan kalkacak, eski tanrıların her biri, tek Tanrı'nın yalnızca bir yönünü, ya da onda var olduğu düşünülen "gücün" bir bölümünü simgesel olarak temsil edecektir. Bu yeni anlayış, Yeni-Platonculuk'ta, Porphyrios ve İamblikhos'tan Proklos'a kadar Helen bilinircilerinde, Kaldeli Kâhinler'de, Hermesçilik'te kendini gösterir. Zaten bu düşünce sistemlerinin çoğu, Mısırlıların dinsel düşüncelerine, özellikle de İsis ve Osiris efsanelerine dayanır, çünkü aynı gelişmenin Nil vadisinde de meydana gelmiş olması gerekir ve birçok Mısırbilimci, oradaki heykellerde ve resimlerde sergilenen çoktanrıcılığın, tek Tanrı'ya özgü güçlerin temsil edilmesinden başka bir şey olmadığını düşünmektedir.

Stoacılar da kendi paylarına, Tanrı'nın ussallığı ve bilgeliği üzerinde durdular ve böylelikle İskenderiyeli Philon, hem Platoncu, hem de Stoacı tanrıbilime dayanarak, Greklere özgü katıksız kavramların, yani köken olarak "paganizm"e özgü kavramların yardımıyla Kitabı Mukaddes'e yorum getirebildi. Bu açıdan bakıldığında, pagan düşünürlerin, Hıristiyanlık öğretisiyle bağdaşan gerçekliklere doğru nasıl yavaş yavaş yöneldiklerini, *Euaggelike proparaskeue* (İncil'e Hazırlık) adlı yapıtında ele alan Caesarea'lı Eusebios'un girişimi daha iyi anlaşılır.

Kuşkusuz Grek düşüncesinin tek Tanrı kavramına doğru yol alışı, sitelerin dinsel inanışlarındaki farklılıklardan ötürü uzun süre gecikti. Politik bakımdan bu ölçüde parçalanmış olan sitelerin hiçbiri, ötekilere kendi koruyucu tanrısını benimsetemedi; ayrıca yine hiçbiri, komşu sitelerde özellikle kutsanan tanrıları, sahte olduklarını ileri sürerek yadsımadı. Büyük İskender İmparatorluğu ile birlikte, belirli bir kozmopolitizm doğdu; bunun ise, Grek dünyasında tektanrıcı düşüncenin yerleşmesindeki etkisi kesin oldu. Dünyanın, Kosmos'un, büyük bir siteden farkı yoktur. Bir tektir, Kendi Yasası'nın birliğine uygun olarak düzenlenmiştir. Öyleyse onu yöneten de tektir, bütünüyle bilgece kurulmuş olan bu düzenin kaynağı odur. Bu ise, tek Tanrı'dır.

Tek Tanrı'nın Ortaya Çıkışı

Yukarıda kalın çizgileriyle verilen bu büyük düşünce hareketinin dışında, kendi türünde tek olan bir deneyim gelişti; İbranilerin deneyimiydi bu. Onların da kendi tanrıları vardı, ataları İbrahim'in, İshak'ın ve Yakub'un tanrısıydı bu; ama bu tanrı, insanların yalnızca kendisine tapınmasını isteyen kıskanç bir tanrıydı. Yahudi tektanrıcılığı her şeyden önce tekelci bir anlayıştır. Tarihçiye göre, bu tanrının başlangıçta, komşu halkların taptığı öteki tanrılarla akraba olduğuna kuşku yoktur; eleştirmense, Kitabı Mukaddes'te, Samilere ilişkin efsanelerde birçok ortak temaya rastlamaktadır. Ama kayda değer olan, gökle yerin yaratıcısı bu Elohim'in, kendini öteki tanrıların efendisi, en yüce tanrı olarak ileri sürmek bir yana, onlardan mutlak olarak farklı olduğunu bildirmesidir hemen; öteki tanrıları yadsır, onları kendi hiçliklerine fırlatıp atar, halkından "putlara" bütünüyle yüz çevirmesini istediği gibi, putlara tapan halklardan uzaklaşmasını da buyurur. Böylece İsrailoğulları tek Tanrı'ya, tek biçimde, tek tapınakta tapmakla görevlendirilmelerinin dışında, dünyanın gözü önünde bu tektanrıcı inanışın ve tapınmanın bekçileri olmayı da yüklenmişlerdir. Birleşme düşüncesi, ayrı tutulmuş, tanrısına adanmış, seçilmiş olan bu halka yapılan vaatleri doğrular. Ama bu, Yahudi tektanrıcılığının bir ilk aşamadan geçtiğini, bunun da daha çok bir henoteizm* olduğunu gösterir: Yahudiler, birçok tanrıya değil, tek bir tanrıya tapmışlardır; ama bu, henüz tam olarak tek bir evrensel tanrı değildir. Tekvin'in ilk bölümünde anlatılan tanrının Evren'i yaratmış olduğuna kuşku yoktur. Ama peygamberlerden söz etmeye başladığında hatırlattığı ilk şey, altı günde varedilen o muazzam yapıt değil, İsrailoğullarını iyiliklere boğuşu, Mısır'dan çıkış ve Vadedilmiş Topraklar'a yerleşmedir, çünkü O yalnızca kendi halkına

* En yüksek tanrının yanında başka tanrıların da varlığını kabul eden din anlayışı. (ç.n.)

seslenir: "Ve Mısır diyarından çıktığı gün İsrail için olduğu gibi, kavminin artakalan bakiyesi için Aşurdan büyük bir yol alacak" (İşaya, 11, 16).* "Ve sen kendi değneğini kaldır, ve elini deniz üzerine uzat ve onu yar; ve İsrailoğulları denizin ortasına kuru yerden gideceklerdir (bkz. Çıkış, 14, 16) ... çünkü Rab kuvvetli elle seni Mısırdan çıkardı" (Çıkış, 13, 9). "Ve demediler: Mısır diyarından bizi çıkaran, çölde, (...) bizi yürüten RAB nerede?" (Yeremya, 2, 6). "Fakat ben Mısır diyarından senin Allahın olan RAB'im; ve benden başka Allah tanımayacaksın, ve benden başka kurtarıcı yoktur. Ben seni çölde, kuraklıklar diyarında bildim" (Hoşea, 13, 4-5). "Ey kavmim, sana ne ettim? ve seni ne ile yordum? bana karşı cevap ver. Ve ben sizi Mısır diyarından çıkardım, ve Amorînin memleketini mülk edinmek için çölde kırk yıl size yol gösterdim" (Amos, 2, 10). "Çünkü Mısır diyarından seni ben çıkardım, ve köleler evinden seni ben kurtardım; ve senin önünce Musayı, Harunu, ve Miryamı ben gönderdim" (Mika, 6, 3-4).

Tanrı (Yunanca *Kyrios*, Yahudilerin telaffuz etmedikleri, onun yerine Adonai ya da Hä-ŞEM, "Ad" sözcüğünü kullandıkları Y H V H dört harflisinin karşılığıdır), İsrail'in tanrısıdır. "Çünkü İsrailin Allahı RAB bana şöyle diyor: ..." (Yeremya, 25, 15; bundan başka Eski Ahit'in tamamında birçok pasajda). Öyle görülüyor ki, İsrail'in seçilmesindeki amaç, puta tapan halklar arasında inancı yaymak değildir: Elohim sanki kendisine, yalnızca kendisine tapan bir sadık kullar ocağı yaratmak istemiş ve bu sadık kullardan, çoğu zaman utanılacak tapınma biçimlerini uygulayan, her zaman suçlu olan "milletler"in ortasında kendi tapınmalarının saflığını korumalarını buyurmuştu. "Ve siz, ey İsrail evi, Rab Yehova şöyle diyor: Gidin, herkes kendi putlarına kulluk etsin; ancak bundan sonra beni gerçekten dinleyeceksiniz, ve takdimelerinizle, ve putlarınızla bir daha mukaddes ismimi bozmıyacaksınız... Sizi kavmlar arasından çıkardığım (*min hâ'ammîm*), ve dağılmış olduğunuz

* Kitabı Mukaddes alıntıları Kitabı Mukaddes Şirketi'nin 1988 baskısından aktarılmıştır. Ayet numaralamasında Türkçe baskı temel alınmıştır. (ç.n.)

(*nephôşôtem*, bkz. *tephûşa*: diaspora) memleketlerden sizi topladığım zaman (*qibbaşti*, bkz. modern İbranicedeki "Kibbutz" sözcüğü), hoş koku alır gibi sizden razı olacağım, ve milletlerin gözü önünde sizin içinizde takdis olunacağım (*le-ene ha-gôyîm*)" (Hezekiel, 20, 39 ve 41).

Böyle bir metnin Yahudi düşüncesi için ne ölçüde önemli olduğu ve bu önemi günümüze kadar neden koruduğu görülüyor. İtalikle verilen İbranice sözcükler bunu doğrulamaktadır. İsrail'in tanrısı halkını, bir âşık sevgilisini kıskanırcasına kıskanan bir tanrıdır. Yüzünü putlara döndüğünde, İsrail'in iffetsizliğinden söz edilişine sık sık rastlanır. Yukarıda, "sizi kavmlar arasından çıkardığım" biçiminde çevrilen sözcük, aynı zamanda, karısından boşanmak anlamına da gelmektedir. İsrail'in öteki halklardan boşanması gerekmektedir: Tanrısına gösterdiği sadakat, bir kadının kocasına gösterdiği sadakatle karşılaştırılır.

Fakat seçilmiş halkın yalnızca saf ve temiz kalmakla yetinmemesi, nerede tapınma aracı olan putlar varsa, orada onları ortadan kaldırması gerekmektedir, yani puta tapan uluslarla, kimi zaman onlara saldırarak (bkz. Hoşea'nın Kitabı), kimi zaman da kendini savunarak savaşmalıdır. Gerçekten bütün bu savaş edimleri, savaş tanrısı tarafından yönetilmektedir: İsrail itaat ettiği zaman, onun düşmanlarını ortadan kaldırmakta; tersine davrandığı zaman, onu yenilgiye uğratarak cezalandırmaktadır. Örneğin Filistîler iki kez zafer kazanacak ve Kutsal Sandığı tapınaklarına götürerek tanrıları Dagon'un heykelinin yanına yerleştireceklerdir. "Ve Aşdodlular ertesi gün erken kalktılar ve işte, Dagon RABBİN sandığı önünde yüz üstü yere düşmüştü. Ve Dagonu alıp yine yerine koydular. Ve ertesi gün sabahlayın erkenden kalktılar, ve işte, Dagon RABBİN sandığı önünde yüz üstü yere düşmüştü; Ve Dagonun başı ile iki elleri kesilmiş olarak eşikte idi; Dagonun kendisine yalnız bedeni kalmıştı. (...) Ve Aşdodlular böyle olduğunu görünce dediler: İsrail Allahının sandığı yanımızda kalmasın; çünkü onun eli bizim üzerimizde ve ilahımız Dagonun üzerine sertleşti" (I. Samuel, 5, 3-4 ve 7).

Böylece ilkel henoteizm, çok sayıda yabancı tanrıyı kendine bağımlı kılarak ya da onları yüce bir tanrının farklı özelliklerine sahip tanrılar haline getirerek Yahudi halkı arasında çoktanrıcılığı bütünleştirme yoluna gitmedi. Bu tanrıları indirgeyerek kökten yok etmeye yöneldi ve böylece mutlak bir tektanrıcılık haline geldi. Seçilmiş halkın dinsel tarihi şu birkaç satırla özetlenebilir: "Gelecek günlerde Yakub kök salacak; İsrail gonca verip çiçeklenecek; ve yeryüzünü meyva ile dolduracaklar. (Tanrı) kendilerini vuranları nasıl vurdu ise, onları da öyle vurdu mu? (...) Bundan ötürü Yakubun günahı bununla örtülecek, ve suçunun kaldırılmasının bütün semeresi şu ki, mezbahın bütün taşlarını, dövülmüş tebeşir taşları gibi edecek; Aşerler ve güneş putları artık dikilmeyecekler. Çünkü duvarlı şehir (yabancıların şehri) tek başına, çöl gibi bırakılmış ve kimsesiz bir yurt olmuş" (İşaya, 27, 6-7 ve 9-10; bkz. 25, 2). "O gün insanlar kendilerini Yaratana yönelecekler, ve gözleri İsrailin Kuddûsuna bakacak. Ve kendi ellerinin işi olan mezbahlara yönelmiyecekler; ve parmaklarının yaptığına bakmıyacaklar, ne Aşerlere, ne de güneş putlarına. Onun kuvvetli şehirleri o gün İsrailoğulları yüzünden ormanda ve dağ başında bırakılmış yerler gibi olacaklar; ve çöl olacaklar" (İşaya, 17, 7-9). Aşer sözcüğü hem bir tanrıçayı, hem de yüksek tepeler üzerindeki kutsal bir yeri ifade etmektedir (bkz. Çıkış, 34, 13; I. Krallar, 14, 23; Yeremya, 17, 2). Güneş putlarınınsa, Baal-Hammon ibadet biçimine bağlanan kokulu sunakları ifade ettiği varsayılmaktadır.

Demek ki İsrail'in tanrısı putları alt etmiş, puta tapan halkları, halkının yardımıyla yenmiştir. Tek başına, Kâdiri Mutlak olarak kalmıştır. Ulusların ve onların sahte tanrılarının ezilmesi, bu paha biçilmez Kadiri Mutlaklığın bir belirtisi gibidir: Evrenin bütününe hâkim olan ilahi gücün, insan toplumları üzerindeki gücüyle koşutluk kurulmuştur. "Avucunun çukuru içinde suları ölçen, ve karışla gökleri ölçen, ve yerin toprağını ölçeğin içine sığdıran, ve dağları kantarla, ve tepeleri terazi ile tartan kimdir? RABBİN Ruhuna ölçü koyan, ve öğütçüsü olup ona öğreten kimdir? Danıştığı adam, ona anlayış veren, ve ona bilgi öğreten, ve anlayış yolunu

ona bildiren kimdir? İşte, milletler kovadan düşen bir damla gibi, ve terazinin ince tozu gibi sayılır (...) Onun önünde bütün milletler bir hiç gibidir; onun için hiçten az ve boş şey sayılır" (İşaya, 40, 12; 15 ve 17).

Öyleyse putlar asıllarına dönmüşlerdir: İnsan elinden çıkma, ağaçtan, madenden, taştan yapılma nesneler; yenilgiye uğratılan sıradan tanrılar değil. "Öyle ise, Allahı kime benzetiyorsunuz? ve hangi benzeri onunla bir tutuyorsunuz? Put, onu bir işçi dökmüştür, ve onu kuyumcu altınla kaplar, ve onun için gümüş zincirler döker. Böyle bir takdimeye gücü yetmiyen adam, çürümez bir ağaç seçer; kendisine yerinden oynamaz oyma put hazırlasın diye usta işçi arar" (İşaya, 40, 18-20; bkz. aynı bölüm, 44, 15-20). "Çünkü kavmların âdetleri boş şeydir; çünkü ağacı ormandan keserler, balta ile üstat ellerinin işidir. Gümüşle ve altınla onu süslerler; çivilerle ve çekiçlerle onu pekiştirirler de yerinden kımıldanmaz. Tornacı işi, hurma ağacı gibidirler, ve söz söylemezler. Onlardan korkmayın; çünkü kötülük edemez, onlarda iyilik etmek de yok" (Yeremya, 10, 3-6). Putlara karşı söylenmiş bu sözler, Kur'an'da neredeyse sözcüğü sözcüğüne yinelenir. Hem de, sonuç olarak ortaya çıkan tektanrıcılığın aynı kesin sözleriyle: "İlk benim, ve son benim, ve benden başka Allah yoktur" (İşaya, 44, 6: *anî rîshôn, va-anî aharôn umibal'âday ên Elôhîm* - bkz. Kur'an,* Hadîd, 3: "O, Evveldir; Âhirdir"; *Hüvel'evvelü vel'âhirü*, ve Müslüman imanının iyi bilinen ilk sözleri: *Lâ ilâhe illâ'llâh*). Tanrı bundan böyle, var olan her şeyin yaratıcısı ilan edilmiştir; yalnızca İsrail'in Kralı değil (*melekh-İsrâêl*), bütün ulusların Kralıdır (*melekh ha-gôyîm*): "Senin gibisi yoktur, ya RAB; sen büyüksün, ve ceberrutta ismin büyüktür. Ey milletlerin Kralı, senden kim korkmaz? Fakat RAB hak Allahtır, hak olan Allah ve ebedi Kral odur (*hû Elôhîm hayyîm û-melekh'ô-lâm*). Yeri kuvvetile yarattı, dünyayı hikmetile pekiştirdi, ve gökleri anlayışı ile yaydı" (Yeremya, 10,

* Kur'an'dan yapılan alıntılar Ali Bulaç'ın hazırladığı *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*'ndan aktarılmıştır (Pınar Yayınları, 1983). (ç.n.)

6-7; 10 ve 12). Kur'an'da da aynı şeyler aynı sözlerle ifade edilecektir.

Seçilmiş halk bir görev çağrısı almıştır şu halde: "İşte, bilmediğin bir milleti (*goy*) çağıracaksın (*tiqrâ*); seni bilmiyen bir millet Allahın RABDEN, ve İsrail'in Kuddûsundan ötürü sana koşacak; çünkü o sana izzet verdi" (İşaya, 55, 5). Kur'an'ın ilk ayeti *ikra* (oku) ile başlar; bu sözcük, Sami dilindeki *tiqrâ* ile aynı köktendir.

Yahudilerdeki tektanrıcı düşünce birçok olayı aşarak işte böyle doğmuş ve gelişmiştir. Yunanlılardaysa her şey başka türlü olup bitmişti; onlarda bu gelişme, birden ortaya çıkan tarihsel bir olay olmaktan çok, bir akıl serüvenidir; oysa İsrailoğulları, kendilerini çevreleyen ve varlıklarını, ulusal bağımsızlıklarını olduğu kadar, tanrılarına olan bağlılıklarını da tehdit eden yabancı halklarla yaptıkları gerçek savaşım sonunda, kendilerine ait, geriye kalan insanlara karşı, ama bir ve tek, yeryüzünün, göklerin yaratıcısı, bütün insanların, bütün ulusların yaratıcısı olan Tanrı düşüncesini böyle kavramışlardı. İmmanuel,* Tanrı yalnızca bizimle (İspanyolların *nosotros*'u, buradaki *biz*, başka birçok dilde de olduğu gibi, dışlayıcıdır – biz, sizler değil!), yavaş yavaş, Tanrı bizim hepimizle, bütün insanlarla birlikte, haline gelir (buradaki *biz* ise kapsayıcıdır: hem biz, hem de siz). Bazı İsrail düşünürleri, özellikle Ferisi okulu düşünürleri, evrensel bir akımın etkisinde kalarak, örneğin "Süleyman'ın Mezmurları"nda olduğu gibi, insanlığın tümü için Tek Olan'a tapınmaya katılmayı, O'nun lütuflarından yararlanmayı önerdiler ve bunu çoğu kez Mesih düşüncesi kapsamının içinde kalarak yaptılarsa da, bu Uluslar Kralı'nın temelde kendi halkıyla, Kendi Yasası'na uygun olarak bağlaştığı ve öyle kaldığı da gözden uzak tutulmamalı. Yahudiliğin yayılmasında zorluklar doğuran da işte bu tutum oldu.

Her ne olursa olsun, karşımıza bir değil, iki tektanrıcılık çıkı-

* Matta'ya göre, İsa Mesih'e verilen ad. İbranicede, "Tanrı bizimle" anlamında. (ç.n.)

yor, yani belki de iki tanrıyla karşı karşıyayız: biri, Pascal'in düşüncesini izleyecek olursak, insanın aklına görünen ve bu kibirli yetinin zayıflıklarını da içermesinden dolayı gerçek olmayan, filozofların Tanrısı; ötekiyse, tarih sahnesinde ortaya çıkan, gönderdiği peygamberler aracılığıyla konuşan ve yaşamın kaynağı olma niteliğiyle, sevinçlerinde olsun, kederlerinde olsun bütün bir halkın yaşamına etkinlikle karışan ve aklın kavradığı basit bir kavramla eşdeğer tutulmasına olanak bulunmayan, İbrahim'in, İshak'ın, Yakub'un Tanrısı.

Diaspora ve Yunan Dünyası

İlkçağ'ın son yüzyıllarıyla Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Yahudiler Akdeniz çevresinde, özellikle İskenderiye ve Roma'da yayılarak diasporayı oluşturmuşlardı. Denize yakın olan Yahudi merkezlerinin bulunduğu öteki önemli kentler şunlardır: İtalya'da Ostia, Cenova, Bologna, Ravenna, Napoli, Pompei, Taranto; Galya'da Marsilya, Arles, Narbonne; Yunanistan'da Atina, Pire, Patras; Önasya'da İzmir, Efes, Bergama, Yunan takımadalarının birçoğu; Pisidia'da Antiokheia (Antakya); Kappadokia'da Tarsus; Güney kıyılarında Kyrene, Kartaca. Bu çeşitli topluluklar, her zaman birbirleriyle bağlantılı olmasalar da, Kudüs'le ve Tapınak'la bağlarını koruyorlardı, zira Tapınak, ayakta kaldığı sürece tektanrıya ibadetin gerçek merkezi oldu; yıkılıp tahrip edilmesinden sonra da bu durumunu ülküsel planda korudu. Nasıl ki Yunan düşüncesinde evrenin birliğinin Tanrı'nın birliğinin ifadesi olduğu söylenirse, Yahudiler için de Tapınak birliği tektanrıcılığın simgesi oldu, denebilir. Cicero, Önasya'daki Yunanlılar ve Yahudilerce zimmetine para geçirmekle suçlanan ve buranın yöneticisi olan Flaccus için yazdığı savunmada, "her yıl, İtalya'dan ve bütün öteki eyaletlerimizden Yahudiler adına Kudüs'e düzenli olarak altın gönderiliyordu," diyerek yukarıda söylenenlere kanıt getirir. Bu, Tapınak için her yıl ödenmesi gereken vergiydi; böyle bir verginin ödenmesiyse benzeri olmayan bir bağlılığı simgeliyordu.

Romalılar, Yahudilere iyi davrandıkları gibi, onlara çeşitli acılar da çektirdiler. Yahudiler, dinlerini yaymak için çaba gösterdiler ve o dönemde Yahudiliği kabul edenler olduğuna kuşku yok. Ama yine o dönemde İmparatorluğun resmi dini olan ve bütün Doğu dinlerine açık olan paganlıkla uzlaşmayı reddetmeleri yüzünden birçok insanın kendilerinden uzaklaşmasına yol açtıkları gibi, çok sayıda düşman da kazandılar. Yaşlı Plinius, Yahudiler hakkında, "Tanrıları kınayıp onlara hakaret etmekle sivrilmiş bir halktır," (*gens contumelia numinum insignis, Doğa Tarihi*, 13, 4, 46) derken, aslında onların katı ve mutlak tektanrıcılığından başka bir şeyden söz etmiyordu.

Roma'da bile o dönemden kalan ve Yahudilerin İmparatorluğun başkentinde yaşadıklarına tanıklık eden altı yeraltı mezarlığı vardır.

Fakat Mısır Yahudilerini, özellikle de İskenderiye Yahudilerini, Philon'un ortaya koyduğu eşsiz yapıt dolayısıyla, diğerlerinden ayrı tutmak gerekir. Bu kentteki Yahudi topluluğu Yunan kültürünü benimsemişti. Kitabı Mukaddes ise Yunancaya çevrilmişti; söz konusu çeviriyi "Yetmişler" yapmıştı. Öte yandan, Yunanistan'dan gelme düşüncelerle Kitabı Mukaddes'in içerdiği düşünceler daha önce karşı karşıya gelmişti: Bu konuda, *Bilgelik* gibi, Kilise'nin ikinci derecede kabul ettiği dinsel kitaplar kanıt gösterilebilir. İskenderiyeli Philon, Platonculuk'la, Stoacılık'la beslenmiş, ama aynı zamanda gizemli Doğu dinlerine de merakla yaklaşan Yunan düşüncesini, bir düşünce mozaiği oluşturan derin düşünceyle ve Yasa'nın simgesel anlamıyla bağdaştırmak istiyordu. Kitabı Mukaddes'in metninin izlediği, herkese seslenen uygulamaları reddetmeksizin kutsal metinlerin alegorik bir yorumuyla Musa'nın insanlara, kendileri hakkında, dünya ve Tanrı hakkında yeni bir görüş getirdiğini, bu sonuncu görüşünse olası en katıksız bilgelik olduğunu ve felsefe geleneğini bütünüyle yetkinliğe ulaştırdığını kanıtlıyordu. Büyük filozofların tektanrıcılığıyla Tanrı ilhamını birleştirdiği ileri sürülebilir. Philon'un zenginliklerle dolup taşan düşüncesi, daha sonra İskenderiyeli Klemens'in yapıtla-

rı aracılığıyla, özellikle Yunanlılardaki Hıristiyan patriklik düşüncesini besleyecekti.

Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı

Nasıralı İsa doğduğunda, Philon yaşamının ortalarına gelmişti. O dönemde Yahudilik toplumsal ve politik çalkantıların içinden geçiyor, farklı dinsel görüşlerin etkisiyle için için kaynıyordu. Ferisiler, Sadukiler, Zelotlar birbirleriyle çekişiyorlardı. Bu çekişmeye, Ölüdeniz'de bulunan elyazmaları dolayısıyla daha iyi tanıdığımız Essenliler de katılıyordu; bu hareketin içinde belki de Philon'un *De Vita Contemplativa*'sında sözünü ettiği Yahudi dervişleri (*Thérapeutes*) de vardı. Hıristiyanlık, çalkantılı ve kuşkularla dolu, fakat içinde çeşitli coşkuları da barındıran bu ortam içinden çıktı.

İsa'nın tek Tanrısı da, İbrahim'in, İshak'ın ve Yakub'un Tanrısından başkası değildir. Ne var ki, artık kendi halkıyla olan ilişkileri içinde düşünülmez; İnciller'de bu konuya çok az dokunulur. İnsanların içinde bulundukları kargaşanın üzerine yüceltilmiş, puta tapan halklarla savaşan, kendisiyle birlik olanlara yardım eden Tanrı olmaktan çıkmıştır. Kendisi olarak ele alınır, böylelikle de aşkın yüceliğinin olanca arılığı içinde düşünülmüştür.

Yuhanna, Birinci Mektup'unda, "Allah sevgidir," ("ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν") (4, 8) der. İşte bu, çok önemli ve yeni bir açıklamadır. Platon, *Şölen*'de sevginin (Eros) bir tanrı olup olmadığını soruyordu. İşte şimdi, Tanrı'nın sevgi olduğu söyleniyor ve bu sözlerin kutsal yazarı, cinsel imgeler üzerine kurulmuş bütün teogoni (tanrıdoğum) ve kozmogonilere (evrendoğum) yapılabilecek göndermelerin önüne geçmek için Yunanca *agape* (sevgi) sözcüğünü kullanıyor. Ama Tanrı kendi özünde, sevenin ilgi merkezini, sevilenin ilgi merkezini taşımıyorsa ve bu ikisi arasında, her iki yönde geçerli bir sevgiyi ve sevgiye ilişkin karşılıklı tanımayı içeren bir ilişki yoksa, bu açıklamanın hiçbir anlamı yoktur. Teslis öğretisinin dayanağının da bu olduğu anlaşılmaktadır.

Hıristiyanlık, Tanrı'nın iç yaşamındaki, peygamberlerin haber verdikleri gizi işte böyle açıkladı ve bu açıklama yaklaşık yirmi yüzyıl boyunca düşünce yaşamının ve yaşam biçimlerinin en verimli temellerinden birini oluşturdu. Dahası, insanların bu yaşama sevgiyle katılmaya çağrıldıklarını öğretti. "Ey sevgililer, birbirimizi sevelim, çünkü sevgi Allahtandır, ve her seven adam Allahtan doğmuştur, ve Allahı bilir. Sevmiyen adam Allahı bilmez, çünkü Allah sevgidir. Allahın sevgisi bizde şununla izhar olundu: Onun vasıtası ile yaşıyalım diye Allah biricik Oğlunu dünyaya gönderdi. Sevgi bundadır, biz Allahı sevdik değil, ancak o bizi sevdi, ve günahlarımıza kefaret olarak Oğlunu gönderdi" (Aynı bölüm, 4, 7-10). İncil'in Aziz Yuhanna bölümündeki İsa'nın duasını (Bap 17) ve bu duanın özellikle 22. ve 23. ayetlerini bu gözle okumak gerekir: "Bana verdiğin izzeti ben de onlara verdim ki, biz bir olduğumuz gibi, onlar da bir olsunlar; ben onlarda, ve sen bende, ta ki, bir olmak üzre tamamlanmış olsunlar; ve beni senin gönderdiğini, ve beni sevdiğin gibi onları sevdiğini dünya bilsin." Hıristiyanlık bütünüyle bu sözlerdedir; ortaya çıkışı, ilahi özü sevgi olan ışığın parlamasını sağlar: "Ondan işittiğimiz ve size ilan etmekte olduğumuz haber şudur ki Allah nurdur (ὁ Θεὸς φῶς ἐστίν) ve onda hiç karanlık yoktur" (Yuhanna, Mektup I, 1, 5).

Yahudiliğin içinde doğan Hıristiyanlık, önceleri Yahudi-Hıristiyan bir ortam içinde yaşadı. Ama İskenderiyeli Philon'dan daha ileri giden Aziz Pavlus, imanının milletler tarafından kabul görebilmesi için, onu mozaik Yasa'dan ayırması gerektiğini anladı. Sonuçta, onun gözünde gerçek Yahudi, Hıristiyan olandır: "Zira zahiren Yahudi olan Yahudi değildir, ne de zahiren bedende olan sünnetlilik sünnetliliktir. Fakat içten Yahudi olan Yahudidir, ve harfte değil, ruhta yüreğin sünnetliliği sünnetliliktir" (Romalılara, 2, 28-29). (Daha sonra Kur'an da aynı şekilde, gerçek Yahudi'nin ya da gerçek Hıristiyan'ın, Tanrı'ya İbrahim gibi tâbi olan Müslüman olduğunu öğretecektir.) Ve Pavlus sonuç olarak şunu söyler: "Çünkü zannediyoruz ki, şeriatin işleri olmıyarak insan imanla salih sayılır. Yahut Allah yalnız Yahudilerin mi? Milletlerin de de-

ğil mi? Evet Milletlerin de; eğer Allah bir ise, sünnetliliği imandan dolayı, sünnetsizliği de iman vasıtası ile salih sayacaktır (ὅς δικαιώσει περιτομὴν ἐκ πίστεως καὶ ἀκροβυστίαν διὰ τῆς πίστεως) (Romalılara, 3, 28-30).

Aziz Pavlus'un, eski dindaşlarını dışlamamak için aldığı önlemlere karşın, aradaki kopma açıktır: "İmdi biz iman vasıtası ile şeriati hükümsüz mü ediyoruz? Hâşâ; fakat şeriati sabit kılıyoruz" (Aynı bölüm, 3, 31). Pavlus'un diyalektik düşüncesinin derinliklerine girmeden kabul etmek gerekir ki, Yahudilerin büyük bir çoğunluğu onun izinden gidemezdi. İşin dramatik yanı da budur: Tek bir Tanrı, ama hangisi? O'nun varlığını kabul etmek bir şeydir; bu kabullenmenin temel bir anlamı vardır. Ama O'nun kim olduğunu bilmek, o başka bir şeydir; birincisi kadar önemli, hatta daha da önemlidir. Tanrı'nın varlığı konusunda insanların büyük bölümü, ister katıksız filozof olsunlar, ister tektanrıcı dinlere inansınlar, aralarında anlaşabilirler. Ama ilahi öz, ilahi kişilik, hatta Tanrı kavramının kendisi üzerinde birçok fikir ayrılığı ortaya çıkmaktadır. Dinler yalnızca tek bir Tanrı'nın var olduğunu öğretmezler, O'nun ne olduğunu, ne olmadığını da söylerler. Hıristiyanlar, gerçek Tanrı'nın, İsrail peygamberlerine görünen Tanrı olduğunu söylerlerse de, bu düşünce onlar için bağlayıcı değildir; ve Yahudilerden aldıkları bu Tanrı'yı kavrayışları, Yahudilerinkinden çok farklıdır.

Üstelik, milattan sonraki ilk yüzyıllarda Yahudilikle Hıristiyanlık arasında, dinin yayılması konusunda gerçek bir rekabet olduğu ve Hıristiyanlığın, imparator Konstantin'le, politik bakımdan ağır bastığı ve Romalılarca hor görülen, kendilerine kötü davranılan Yahudilere, zafer kazanan Hıristiyanlarca daha da kötü davranıldığı göz önüne alınırsa, Eski Ahit'te sözü edilen, Kudüs' teki tapınağından olan, peygamberlerini yitiren bu halkın, öğreti sahibi insanlarının yönetiminde, kendilerine kalan şeyin, Kitapları'nın kurtarılması uğruna neden kendi içine kapandığı kolayca anlaşılır. Onu kopya ettiler, metnine son biçimini verdiler, sözcük sözcük, hatta harf harf incelediler ve Kitap'ta söylenen şeyler üze-

rinde yaşamları boyunca düşündüler, çünkü o Kitap onların var olma ve yaşama nedeniydi. Böylelikle, Mişna'ya, Kudüs ve Babil Talmudları'na dayanan, kendi içine kapalı çok geniş bir literatür, Halaka ve Haggada oluştu. Kabala ve Yahudi gizemi böylelikle meydana geldi. Olayların dayatması sonucunda yazılar, gizli bir doktrinin özelliklerine büründüler. Gerçekten, kendisini çevreleyen ortamlara açık olan, onlarla birçok ilişkiye giren eski diasporadan farklı olarak yeni diaspora, çoğunluğuyla Hıristiyanlaşmış olan toplumun kendisine gösterdiği düşmanlık yüzünden kendi içine kapanmak zorunda kaldı. Yahudiler, oğul olarak kendilerine vaat edilmiş şeyi, Hıristiyanların ellerinden almak istedikleri, Tanrılarını kendilerinden çaldıkları duygusuna kapıldılar. "*Magnificat*" ilahisinde *–sicut locutus est ad patres nostros, Abraham et semini ejus in saecula–* geçen sözlerde Tanrı'nın bütün vaatlerinin İsa'ya yöneltilmesi, Yahudilerin kendilerine ait tinsel varlıklarını neden kıskançlıkla korumaya yöneldiklerini açıklayan, Hıristiyanlığa özgü temel tutumdur.

Bununla birlikte Hıristiyanlar çok farklı yollar izliyorlardı. Kuşkusuz onlar da kutsal kitapları inceliyorlardı. Ama aynı zamanda Yunan-Roma uygarlığının da taşıyıcıları haline gelmişlerdi. İskenderiyeli Philon'un düşüncelerini erkenden benimseyerek Yunan felsefesiyle kendi düşüncelerini bütünleştirmişlerdi. Fikir ustaları önce Platon, daha sonra da Aristoteles oldu. Bu arada, Yunan bilinircilerinin düşünce kuşatmasıyla savaşmak ve onu alt etmek için etkin silahlar bulmak zorunda kaldılar. Ama genel olarak, "İlahi Platon"un esiniyle Hıristiyanlığın esinlediği düşünce arasında derin bir uyum bulunduğunu düşündüler. Bu derin anlaşmanın, ortaya çok büyük yapıtlar koymuş olmasına karşın, Tanrı'ya ve İsa'ya olan imanın ifadesinde gerçekten yararlı olup olmadığını kendi kendine bugün soruyor insan.

Bir başka planda, her tarafa dağılmış olan Hıristiyanlar, Hıristiyanlığı yaymaya başladılar. Ne var ki, insanlar yeni bir dini çok içtenlikle kabul etmiş bile olsalar, kafa yapılarını, alışkanlıklarını hemen bırakamadıkları gibi, eski inançlarından da bütünüyle ko-

pamazlar. Dolayısıyla, eski tapınma biçimlerine, eski ibadetlere yeni anlamlar vermek gerekti. Bereket dualarının ve hasatın, büyükbaş hayvanların, denizin kutsanmasının yerini tarımla ilgili tapınma biçimleri aldı; yolların kesişme noktalarına konan tanrı heykellerinin yerini İsa için dikilen haçlar aldı; daha önce herhangi bir yere dikilmiş olan taşların üzerine haçlar yerleştirildi; Bakire Meryem ya da başka bir aziz için yapılan ayin törenleri bazı yörelerde eski kutsal anlamını korudu; buralarda genellikle yedi ayrı yerden kaynayan bir su kaynağı bulunuyordu ve Efes'te olduğu gibi bu kaynaklar Yedi Uyurlar Efsanesi'ne bağlanıyordu. Vaftiz edilen suyun kutsanması, İsa'nın Kudüs'e girişinin anısına düzenlenen "Hurma Pazarı" törenleri, mum dikme, ateş yenileme âdetleri dinsel tören usullerine girmişti ve Hıristiyan inanışıyla yakından ilgili olmalarına karşın, eski tapınma simgelerini yinelediklerine kuşku yoktu. Noel ve Paskalya'nın kutlandığı tarihlerin bile, yıldızlara inanılan pagan dönemin kutlamalarından bütünüyle bağımsız oldukları söylenemez. Bu arada, tanrılar, yarı-tanrılar ya da meleklerle ilgili ibadetlerin yerini de azizlere ibadet aldı. Ayrıca birçok pagan tapınağı da kiliseye dönüştürüldü. Öyle görünüyor ki, Hıristiyanlık dünya üzerinde yayıldıkça bütün bu olanlar kaçınılmazdı. Yalnızca burada katı tektanrıcılık için bir tehlike vardı. İnancın gerçekleri doğrultusunda yeterince yetiştirilmemiş ya da yeterince aydınlatılmamış birçok Hıristiyan, kendilerini boşinançlardan kurtaramadı. Bununla birlikte Hıristiyanlık, pagan inançlarına geri dönüş konusunda kendini yeteri kadar silahlanmış sayabilirdi; verdiği bu ödünlere karşın, bu tehlikeye göğüs gererek tek Tanrı'ya olan inanca zarar gelmesini engelleyecek güce erişmişti. İşte bu yüzden, özellikle Bizans Kilisesi'nde, daha sonra da Protestan Reformu sırasında Batı'da baş gösteren, tasvirlere tapınmaya karşı çıkan hareketlere (*iconoclastie*) karşın, sadık dindarların heykellere ve tasvirlere saygı göstermesine izin verdi.

Hıristiyan dini, İmparatorluğun resmi dini haline geldikten sonra, bir başka tehlikeyle karşı karşıya kaldı: Zenginlik ve debdebe tutkusu, iktidar tutkusu. Doğu'da, Tanrı Baba'nın görkemiy-

le ululanmış Pantokrator İsa, İmparatorluk armasının yüceliğini vurgulayan bir ibadet tarzının konusu oldu; Konstantinos Porphyrogennetos'un *Törenler Kitabı* adlı yapıtı bize bu konuda fikir verir. Aziz İoannes Khrysostomos'un kaleme aldığı ve Ortodoks Doğu Kilisesi'nin, Yunan ve Slav Kiliseleri'nin dinsel tören kitabı, ki bu kitap Melkit Katolikleri tarafından (kral anlamına gelen "melek" ya da "malik" sözcüğünden türemiş bu ad, Konstantinopolis Basileusu'nu hatırlatmaktadır) korunup günümüze ulaştırılmıştır ve bugün de bize bu ululuğun görkemini sergilemektedir. Fakat en görkemlisi, tüm yaratıkların efendisi olan tek Tanrı adına yapılan kutlamalardır. Roma da, Rönesans döneminde büyük bir zenginlik sergiler, ama bunu çok daha çekingenlikle yapar, çünkü Kilise'yi kendi keyfine göre yönetmek isteyen imparatorluk gücünün gururunu tartışma konusu yapmamak gerekir: Bu konuda tek sorumlu, Papa ve çevresidir. İspanya'ya geçildiğinde, bu görkemin aşırılığa vardırıldığı görülür. Sevilla'da yapılan Kutsal Hafta kutlamaları bize bu tutumun çarpıcı bir folklorik görüntüsünü sunar.

Ama bunlara paralel olarak bir yoksulluk, basitlik ve alçakgönüllülük anlayışı da korunmuş ve geliştirilmiştir. Bu anlayış çeşitli biçimlere bürünmüştür. Her şeyden önce, Aziz Pakhomios, Aziz Antoninus, Aziz Pavlus'la gelen, çöl yaşamının getirdiği bir anlayıştır bu. Dünyadan el etek çekip yalnızlık içinde Tanrı'yla baş başa kalmaktır burada söz konusu olan; ve bu, Kitabı Mukaddes'in belki de çölün çok büyük rol oynadığı dinsel öyküsünün anısına bağlı kalan, bütünüyle farklı bir din anlayışıdır. Daha sonra Batı'da Aziz Benedictus ile keşişliğin doğup geliştiği görülür: İtaatin, duanın, tövbenin ve çalışmanın oluşturduğu bir yaşam. Keşişler dualarını okurlar, dinsel düşüncelere dalarlar, ama toprak açıp tarım yaptıkları gibi, inceleme ve düşünme gerektiren entelektüel yaşamlarını da sürdürürler. Dinine bağlı halk arasında gerçek Hıristiyanlık anlayışının oluşmasına yardımcı olanlar kuşku yok ki keşişler olmuştur, çok göz altında olan Kilise'nin görkemi değil – ki kimileri bu görkemde şeytansılık bulurlar. Yine kuşku yok ki, karanlık dönemler de olmuştur; bu dönemlerde küçük, bü-

yük manastırlar kazançlara kapılıp günaha eğilim göstermişlerdir. Ama her şeyin değişmekte olduğu günümüzde, gençlerin çoğunun keşişliğin yenilenmesine eğilimli oldukları görülüyor. Çünkü aynı zamanda iki efendiye birden hizmet edilemez: Tanrı'ya ve Mammon'a.*

İslam

Günün birinde, Arap çöllerinden kopup gelen ve "Allahın Atlıları" adı verilen insanlar eski dünyaya saldırdılar. Kimi kentler onlara direnmeye çalıştı, ama boşuna; büyük bir bölümü teslim oldu; tarihçi Balâdhurî'nin anlattığına göre, bunların arasında, piskoposu tarafından teslim edilen Gazze kenti de vardı. Bunlar alışılagelen istilacılardan değildi, (her ne kadar insanlar, açgözlülüğün her türlüsünden kendilerini hiçbir zaman alıkoyamasalar da) fethedip yağmalama açlığı içinde değillerdi: Beraberlerinde bir iman getiriyorlardı; Muhammed peygamberin imanıydı bu; ve kendini, inananların babası, Tanrı'nın dostu İbrahim'in imanını andırır biçimde ortaya koyuyordu. O imanın düzeltilmesi gerekiyordu, çünkü Yahudiler ve Hıristiyanlar onu saptırmışlar, Musa'ya ve İsa'ya gönderilen özgün Tevrat ve özgün İncil'deki gerçekleri gözlerden saklamışlar ya da bozmuşlardı.

Mutlak tektanrıcılık, Tanrı'nın yaratılmadan var olmuş ve sonsuzluğa kadar sürecek kelamı olan Kur'an tarafından en sert ve en keskin biçimiyle kesin olarak bildirilir. "Yaratan Rabbinin adıyla oku" (Alak 1). Peygambere yöneltilen bu buyruk, geleneğe göre, iletilen ilk ayettir. Bu iletiş, Tanrı Sözü'nün bir peygambere inişi olarak (tenzil) kabul edilir. Böylece, yukarıdan aşağı doğru boyutlandırılmıştır ve onu İleten'in mutlak aşkınlığını belirtir. Tarihsel bir akışın sürekliliği içinde değildir; bu ister peygamberin, isterse halkının yaşamı olsun, mutlak olarak söz konusu değildir.

* *Mammon*: Aramca "zenginlik" anlamına gelen *mamma*'dan. Bu adı taşıyan bir Suriye tanrısının varlığı ileri sürülmüştür. İnciller'de, dünyayı denetimi altına alan parayı kişileştirir. (ç.n.)

Tek Tanrı, yukarıdan buyurur, yargılar, yönetir. Varolan ve O olmayan her şeyi O yaratmıştır ve "O'nun benzeri gibi olan hiçbir şey yoktur" (Şûrâ 11). İstediğini yaratır ve istediği anda yaratır; bir şeyin yaratılmasını istediğinde, "Ol!" (*Kün*) demesi yeterlidir ve o iş olur (Bakara 117, Âl-i İmran 47, Nahl 40, Meryem 35, Yâsin 82, Mü'min 68). Her şeyi bilendir, en güçlü olandır, bilgedir; konuşur. Her istediğini yaptığı gibi, her istediğini de buyurur. İnsanlar, O'nun yaptıklarından, buyurduğu şeylerden hesap soramazlar, tam tersine, insanlardan hesap soran O'dur: "O, yaptıklarından sorulmaz, oysa onlar sorguya çekilirler" (Enbiyâ 23). Hizmetinde olanlardan istenen, kayıtsız şartsız itaat ve O'nun iradesine boyun eğmektir. "İslam" sözcüğü işte bu boyun eğişin ifadesidir. Dolayısıyla İslam temel yasa olarak tapınmada ve inanışta hiçbir şeyin, hiç kimsenin Tanrı'ya ortak koşulmasını istemediği gibi, Kendisi'nden başka kimseye itaat edilmesine de izin vermez: Tutkularının peşinden giden, isteklerine, çıkarlarına yenik düşen, kendi kendine akıl yürüten, kişisel yargıya varan, *şirk* (Tanrı'ya ortak koşma) günahını işlemiş olur. Tüm gerçeklikler Tanrı'dan gelir, O'ndan gelmeyen her şey yanılsamadır. Akıl ve kalple donattığı bu yaratığa bahşettiği bilgi, insan için tek ve biricik değerdir. İnsan aklının yalnızca kendi yetisine dayanarak varacağı düşünce, affedilmez bir günahtır. Tanrı, yaratandır, *el Hâlik* (halk eden); aynı zamanda, yarattığını yaşatandır da, *el Râzik* (rızık veren). Aydınlatır ve yardıma koşar; günahlarının affedilmesini dileyenlere merhamet eder, onları bağışlar; Kendisine sadık kullarını cennetle ödüllendirir, sadık olmayanları, baş kaldıranları cehennemle cezalandırır. Denebilir ki İslam'ın temel dogması "tevhid"dir: Tanrı'nın tek oluşunun kabullenilmesi.

Kur'an, Yahudilerle Hıristiyanları birbirine düşüren zıtlaşmanın, Yahudilerin kendi aralarında, Hıristiyanların kendi aralarında bölünüp sürtüşmelerinin, özellikle de Muhammed'e inen nurun gerçekliğini reddetmelerinin kötü olduğunu bildirir, çünkü "Peygamberlerin Peygamberi" olan Muhammed'in Tanrı tarafından gönderileceği onların Kutsal Kitapları'nda bildirilmiştir. "Yahudi-

ler dedi ki: 'Hıristiyanlar bir şey (herhangi bir temel) üzere değillerdir'; Hıristiyanlar da: 'Yahudiler bir şey (herhangi bir temel) üzere değillerdir' dedi. Oysa onlar, Kitabı okuyorlar. Bilmeyen (bilgisiz)ler de, onların söylediklerinin benzerini söylemişlerdi. Artık Allah, kıyamet günü anlaşmazlığa düştükleri şeyde aralarında hüküm verecektir" (Bakara 113). Tanrı, Hıristiyanlarla birlik olmayı kabul etmişti, ne var ki, " 'Biz Hıristiyanlarız' diyenlerden de kesin söz almıştık. Sonunda onlar da, kendilerine hatırlatılan şeyden (yararlanıp) pay almayı unuttular. Böylece biz de, kıyamete kadar aralarında kin ve düşmanlığı kışkırttık" (Mâide 14). Demek ki, Hıristiyanları birbirine düşman eden çatışmalar, İsa aracılığıyla gönderdiği habere inanmamaları yüzünden Tanrı'nın onlara verdiği cezadır.

Bu durumda, İslam kendini, tek bir gerçekliğin yeniden canlandırılmasını ve bütün inananların bu gerçeklik çevresinde toplanmasını gerçekleştirecek din olarak sunmaktadır. "De ki: 'Ey kitap ehli, bizimle sizin aranızda müşterek (olacak) bir kelimeye gelin. (Ki o da şudur:) Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi Rabler edinmeyelim.' Eğer yine de yüz çevirirlerse, deyin ki: 'Şahid olun, biz gerçekten Müslümanlarız.' Ey kitap ehli, İbrahim konusunda ne diye çekişip-tartışıyorsunuz? Tevrat da, İncil de ancak ondan sonra indirilmiştir. Yine de akıl erdirmeyecek misiniz? (...) İbrahim, ne Yahudi idi ne de Hıristiyandı; ancak o, hanîf (muvahhid) bir Müslümandı, müşriklerden de değildi. Doğrusu, insanların İbrahim'e en yakın olanı, ona uyanlar ve bu peygamberle iman edenlerdir. Allah mü'minlerin velisi (dostu, yardımcısı, destekçisi)dir" (Âl-i İmran 64-5, 67-8).

Gerçekten, ortaya koyduğu dogmanın yalınlığı dolayısıyla İslam kendini, her üç tektanrıcılığın ortak inanışı olarak sunabilirdi. Yahudilerden ve Hıristiyanlardan istediği, imanlarını, sonradan ekledikleri ve İslam dogmasının gözünde Tanrı'dan gelmeyen şeylerden arındırmalarıdır. Tek bir Tanrı, tek bir iman, tek bir cemaat; Müslümanlar için gerçek birlik işte budur. İman, ünlü bir hadi-

se göre, Tanrı'ya, meleklere, Kitaplar'a, Gönderilenler'e, Ahiret Günü'ne, iyi ya da kötü önceden belirlenmiş olan şeylere inanmaktır. Öyle görülüyor ki, böyle bir inançta, tek Tanrı'ya inanan herkesin birleşmesi gerekirdi.

Ama gerçekte, Tanrı'dan inen gerçek dinler olan bu üç tektanrıcı din, aralarında anlaşamadılar. Kitaplar, Gönderilenler aynı değildi ya da inananlar tarafından aynı biçimde anlaşılmadılar. Belki de tek ortak payda filozofların tanrısıydı. Ama o da, bir tapınmanın konusu olamazdı, dinsel bir topluluk kurma amacını gütmüyordu. İnsanları olsa olsa tanrıcılık kavramına, hatta Tanrı'yı yalnızca bir ilk neden olarak ileri süren ve ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan ussal bir din öğretisine götürebilirdi. 18. yüzyıl filozofları zaman zaman, Kur'an'ın bu nitelikte bir Tanrı kavramını ileri sürdüğünü düşündüler. Ama hiç de öyle değildi. Yine de gerçek olan bir şey varsa, o da, İslam'ın Bizans İmparatorluğu'nda kolayca yayılabilmiş olmasıdır, çünkü İmparatorluk topraklarında yaşayan halklar Bizans'ın boyunduruğundan nefret etmiş, tedirginlik veren Ortodoksluğundan, piskoposların makam peşinde koşmalarından, dinsel konularda "Bizans oyunları"na dayanan kavgalardan gına getirmişti. Müslümanlık, yalınlığıyla ve inananlar arasındaki ilişkilerde Tanrı adına gerçekleştirilmesini istediği eşitlik, adalet ve iyilikseverlik ülküsüyle güçlü bir etkiye, dayanılmaz bir çekiciliğe sahip oldu, bu çekiciliğini günümüze kadar da korudu.

Ne var ki, Tanrı'nın gizemini kendilerine sunduğu inancında olan Hıristiyanlar, ezici bir aşkınlıkla mutlak irade olarak kendini gösteren bu Tanrı'yla bağdaşamazlardı. İslam da kendi yönünden, Teslis'i ve Tanrı'nın insan olarak tecessümünü, cisimleşmesini nefretle reddediyordu. Yahudilere gelince, ilk bakışta, soyut olarak alınırsa Kur'an'ın öğretisinden etkilenmeleri gerekirdi. Yahudilik' le Müslümanlık arasında derin benzerlikler olduğu gibi, Tevrat'taki Tanrı ile Kur'an'daki Tanrı arasında birçok ortak nokta vardır. Ama İslam, İsa'nın peygamberliğini ve bakirelik kavramını kabul eder, oysa Yahudilerin bunu kabullenmesi olanaksızdır. Ayrıca, İs-

railoğulları, Kur'an'da kendileriyle ilgili tarihin atlandığını ileri sürüyorlardı. Evet, İbrahim'den, İshak'tan, Yakub'dan, on iki kabileden, Musa'dan, vb. söz ediliyordu. Ama tufandan önce gelen bu ilk peygamberlerle Musa'nın yaptığı işler İslam'da, gönderilen diğer peygamberlerin yaptıklarıyla aynı düzeye indirgeniyordu. Tanrı'nın birliğini söylüyor, O'na boyun eğmeye çağırıyorlardı. Tarihsel koşulların farklılık gösterdiğine kuşku yoktu, ama bunlar şöylece dokunulup geçilen bir dekordan ileri gitmiyordu. Kendisine peygamber gönderilen halk dinliyor, cevap veriyor, karşı çıkıyor, kabul ediyor ya da baş kaldırıyordu. Tanrı'nın halkla birlikteliği, peygamberlikle görevlendirdiği kişinin yaşadığı zamanla sınırlı kalıyordu. İsrail, kendisine peygamber gönderilen diğer bütün halklardan farklı değildi. İslam böylelikle Yahudiliği, sahip olduğu özel kişilikten, aşırı biçimde bilmezlikten geldiği tarihlerinden soyunduruyordu, çünkü İslam'a göre Vahiy, insanların yaşadığı zaman içinde gelişen yatay bir pedagoji değil, dikey bir inişti.

Öte yandan İslam, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın önüne çıkan aynı sorunlarla karşı karşıya kaldı. Tek Tanrı'nın varlığını önce Arabistan'da, daha sonra da pagan inanışlarının bulunduğu ülkelerde ilan ederken, o da eski gelenekleri islamileştirmek zorunda kaldı. İşte bu yüzden, Mekke'deki Kâbe, içinde bulunan Haceriesved'le birlikte dinin merkezi haline geldi ve hacılıkla ilgili kurallar (ki bu gelenek Cahiliye döneminde de vardı) yeni dinsel kurallarla bağdaştırıldı. Daha sonra, evliyalar kültü ile özellikle Kuzey Afrika'daki Murabıt dervişlerinin oluşturdukları birlikler eski gelenekleri ve eski Berberi inançlarını yeniden ortaya çıkardı. İslam'da da, Hıristiyanlık'ta olduğu gibi, mezhepler ortaya çıktı, inananlar arasında savaşlar oldu. Yahudiler arasında, Hıristiyanlar arasında ve üç tektanrıcı dinin yandaşları arasında hüküm süren anlaşmazlıklar Müslümanlar arasında da sürüp gitti.

Bununla birlikte, bir alanda yöneşmeler baş gösterdi. Tek Tanrı düşüncesi, herkesle ortak bazı sorunları da beraberinde getirir: Kullanılacak sanlar, yaratılış, ilahi yönetim, önceden takdir, cüzi irade ve nihai amaçlar gibi sorunlardır bunlar. Her üç dinde de,

Kitap'ın metnine sadık kalma eğiliminde olanlar, buna karşılık dini temel olarak ele alanlar çıktı tabii ki. Ama sonunda, Yunan felsefesinin kavramsal çerçeveleri ile Aristoteles'in akıl yürütmeye ilişkin mantığı ağır bastı. Bağdat'ta, Halife Memun'un kurdurduğu Bilgeler Evi, "Beytü'l-Hikme", İskenderiye'nin felsefe ve bilim mirasının aktarıldığı yer oldu. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman bilginler bir araya gelip Yunan yapıtlarından çeviriler yaptılar. 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadarki dönemle ilgili olarak Ebû Hayyan el-Tevhidî bize, sahip oldukları inançlardaki farklılık gözetilmeksizin, halifenin başkentindeki en zeki insanların bir araya gelerek önemli sorunları tartıştıkları gece toplantılarına tanıklık eden önemli yapıtlar bıraktı. Aynı dönemden başlayarak İspanya'da, özellikle 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar, düşüncelerin son derece verimli ve serbestçe dolaşması sayesinde, aynı düşünce alışverişinin yapıldığı görüldü. Bunu kanıtlamak için, İbni Rüşt ve İbni Meymun'un adlarını, Toledo çevirmenler okulunun ve bu yoğun etkinliğin Ortaçağ Latin düşüncesi üzerindeki etkisini hatırlatmak yeterlidir.

Sonuçta, bir başka düzlemde, tinsellik ve gizemci tanrıbilim düzleminde, tek Tanrı üzerindeki derin düşünceler, güçlü ve derin zekâya sahip insanları, farklı dogmalara bağlı olmalarına karşın, deneyimlerini kaleme almaya ve insanlar için belirli yaşam değerleri belirlemeye yöneltti; ortaya çıkan bu değerlerde birçok ortak nokta bulunduğu görülür.

Akdeniz'in bu üç tektanrıcı dinine bağlı düşünürler arasında benzeri buluşmaların yeniden gerçekleştirilmesini dilemek gerekiyor, ki bugün bu tür buluşmalar eskiye oranla çok daha elverişli koşullar altında gerçekleşebilir. Kültürümüzün ve uygarlığımızın bundan, eskiden olduğu gibi, çok büyük avantajlar elde edeceğine kuşku yok. Ama ne yazık ki tek bir Tanrı'yı tanıyan bu üç din, birbirlerine hep mesafeli duracaklar gibi görünüyor. Oysa, Kutsal Kitaplar'da şu sözlere rastlarız: "Bütün dünya uçları anacak, ve RABBE dönecek: ve milletlerin bütün soyları senin önünde secde kılacak" (Mezmur 22, 27). "Ey insanlar, sizi tek bir ne-

fisten yaratan (...) Rabbinizden korkup sakının" (Kur'an, Nisâ Sûresi 1). Aziz Yuhanna da, İsa'nın son duasıyla, insanların Tanrı'nın çevresinde değil, Tanrı'nın kendisinde birleşmeleri dileğini dile getirir: "Artık dünyada değilim, onlar ise, dünyadadırlar, ve ben sana geliyorum. Ey Mukaddes Baba, bana verdiğin kimseleri isminle koru da, bizim gibi bir olsunlar" (17, 11).

Atina ve Kudüs, Akdeniz'in bütün kıyılarına yayılarak felsefi ve dinsel kültürlerinin katkısıyla, Batı Dünyası'nın uygarlığını kurdular. Yunan düşüncesi, Yahudi düşüncesi, Hıristiyan düşüncesi ve Müslüman düşüncesi, köken olarak batılıdırlar. Ama tektanrıcı dinler bugün dünyanın her yanına yayıldı. Kendilerine özgü dogmalardan dolayı birbirlerine karşı çıkmakla birlikte, farklılaşmak ve değişik anlayışlara kendilerini uydurmak zorunda kaldılar. Oysa, Batı düşüncesinin fizik ve insan bilimlerinde, teknikte ve değerler felsefesinde kaydettiği ilerleme (ki bu düşünceyi esinleyen ve yüzyıllar boyunca besleyen bu üç dindir), öyle görünüyor ki bugün bu dinlere karşı çıkıyor ve onları sarsıyor. Üzerlerinde hissettikleri, modern yaşamla gelen bu tehditler karşısında, birleşmenin yolunu bulamasalar da, en azından onları canlı tutan ortak ülküleri ve güçleriyle özgünlüklerini oluşturan ortak değerleri yeniden keşfedebilecekler mi? Kökü çok uzaklara giden, şimdiye kadar benzeri görülmemiş, birbirine koşut, uzun sürmüş düşünce çabalarıyla ortaya çıkmış ve kendisine Akdeniz havzasını mekân seçen bu değerleri birlikte koruyup yaymayı kabul edecekler mi?

ROMA MUCİZESİ

Jean Gaudemet

ÜZERİNDE tüflü tepeler yükselen, bataklıklarla kaplı verimsiz toprakların yayıldığı alanda, çıplak bir dağ ile engebesiz bir yamacın arasında doğan Roma, birkaç kulübenin meydana getirdiği bir köyden, kendini evrensel kabul eden bir imparatorluğa yükselişin tek örneğini oluşturur. Mutlu rastlantıların art arda sıralanışı ve elverişsiz koşulları alt etmek zorunda kalmış bir halkın dehası mıdır bu sonucu doğuran? Burada bunları açıklamaya girişmeyeceğiz. Önemli olan, ortaya çıkan olgudur ve bunun, rakiplerin zayıflığının mutlu bir sonucundan ileri gelip gelmediğini hiçbir zaman bilemeyiz. Samnitlerden Hannibal'in ordularına, Numidyalılardan Germenlere ya da Perslere kadar Roma'nın korkulu rakipleri oldu. Rakiplerinin sahip oldukları nitelikler kadar, eylem alanının giderek merkezden uzaklaşması, Roma yayılmasının sınırlarını çizen etkenler oldu. Romalıların gösterdikleri bu başarıya tarihte pek sık rastlanmaz. Roma'nın prestijinin, siyasal iktidarının çok ötesine gitmiş olması ilginçtir. Efsanelerin sürüp gitmesi, ama bu arada siyasal, toplumsal ya da aile düzeniyle ilgili temel kavramların da süregelmesidir bunu bize düşündüren. Bu sürekliliklerin ya da tarih sahnesinde yeniden ortaya çıkışların on beş yüzyıl boyunca yinelenmesi, tarihçilerin cevaplaması gereken konulardan biridir. Yukarıda sözü edilen uzantılar, Akdeniz'in bütün kıyılarına, kimi zaman ta içerilere kadar uzanan görkemli kalıntıların üzerimizde uyandırdığı etkiye ulaşmamakla ve onlar kadar göze görünür olmamakla birlikte; Roma'nın zenginliğini ya da gücünü onlar ka-

dar sergilememekle birlikte, Avrupa uygarlıklarının ve dünya üzerinde bu uygarlığı benimsemiş öteki uygarlıkların önemli verilerini oluşturmaktan geri kalmaz.

Roma'nın, en sık sözü edilen ve bıraktığı en açık seçik miras olan hukuk mirası daha da geniş bir ideolojik miras içinde yer alır. Edebiyat ya da sanatlar alanında ortaya neler koymuş olduğu hakkında değerlendirme yapmak bize düşmez. Ama siyasal düşünce alanında getirdikleri yadsınamaz.

Roma'nın bu alandaki deneyimi olağanüstü zengindir. İleride Roma sitesi olacak mekânın ilk sakinleri hakkında çok az şey biliyoruz. Tepeler üzerinde kümelenmiş kulübelerde basit ve yoksul bir yaşam sürdüren az sayıda çoban ailesi küçük topluluklar oluşturuyordu. Krallık döneminde biçimlenmeye başlayan siyasal örgütlenme, asıl Cumhuriyet döneminde gerçek biçimini aldı. Krallığın ikinci dönemine rastlayan Etrüsk işgalinin, bu toplulukların bir kent topluluğuna dönüşmesine (*urbs*) ve site düzeninin (*civitas*) ilk temellerinin atılmasına güçlü katkılarda bulunduğuna kuşku yok. Belki Roma adı bile, iktidarı simgeleyen işaretler ve Roma kamu hukukunun temel kavramlarından biri olan *imperium* sözcüğü gibi (bu sözcük bilinen değişimlere uğrayarak *empire*, imparatorluk sözcüğünü verecektir) Etrüsklerden gelmektedir.

Kuşkusuz, ne kent olgusu, ne de yurttaşlık ve özgürlük konusundaki uzantılarıyla siyasal site kavramı Roma'nın tekelindedir. Yakındoğu'da 3. binyıllarda kentler vardı ve 5. yüzyıl Yunanistanı'nda site (*polis*) düzeni oldukça yaygındı. Yalnızca "Büyük Yunanistan"da değil, İtalya'nın geri kalan bölümünde de kentler ve kentsel örgütlenme bilinmiyor değildi. Roma'nın özgünlüğü, site kavramını ele alışında oldu. Yunanlıların siyasal düşüncesinde site, bir insanlar topluluğu olarak ele alınırken (Atina sitesi resmi olarak "Atinalılar" deyimiyle belirtilirdi), Cicero, iyi bir Romalı olarak, siteyi, hukuka dayanılarak kurulmuş bir topluluk sayar. *Res publica** kavramı –ki hükümetin cumhuriyetçi biçimi değil-

* *res*, nesne, şey; *publica*, halk, halkla ilgili. (ç.n.)

dir, çünkü deyim, imparatorluk döneminde de kullanılmayı sürdürdü– aynı kavramı karşılar. Burada, verdiği hizmetlerle, buyruğunda çalıştırdığı bir sürü memuruyla, merkezi ve bölgesel organlarıyla bugün kavradığımız biçimde "devlet" kavramını aramak aşırılık olur. İÖ 4. ya da 3. yüzyıllardaki *res publica*, siteyi yöneten 20-30 kadar *magistra*'dan ibaretti. Kendi sınırlarının dışında kalan bölgeler üzerindeki egemenliği, henüz kendine özgü yönetim biçimini kabul ettirecek ölçüde güçlenmemişti (ilk *provincia* [eyalet] ancak İÖ 241'de Sicilya'da kurulacaktır). Ve *res publica* deyiminin halkı (*populus, publicus*) kastettiği yadsınamaz. Ama burada da Cicero'nun tanıklığı işe karışır (*De re publica* I, 25, 39); halk, basit bir bireyler yığını değil, "hukuksal olarak rıza göstererek, ortak yarar için" bir araya gelmiş bir topluluktur. Burada, hukuksal soyutlama bir kez daha ağır basıyor ve resmi formülde ifadesini buluyor; bu da Cumhuriyet'in iki organını hatırlatıyor bize: Meclis'i ve Senato'yu, *Senatus Populusque Romanus*. Bunlar, hukuksal-siyasal kurumlardır, Romalıları siteyi oluşturan yan yana gelmiş insanlar olarak ifade etmez. Yunan düşüncesiyle beliren fark burada açık seçiktir.

"Tiranlık"a karşı tepkiden doğan, ama aristokrasinin çıkarlarına hizmet eden Roma Cumhuriyeti, demokratik bir kurum olmadı. Bu yönüyle de Atina'dan ayrılır. Siyasal meclisler, her bir oyun eşit ağırlık taşımasını güvenceye alacak biçimde, bütün yurttaşların fark gözetilmeksizin bir araya gelmesiyle toplanmıyordu. Bu, Atina'nın *ecclesia* (halk meclisi) adı verilen sistemiydi. Roma'daysa, yaş, servet, köken ve oturulan konut "sınıflar"ı yansıtır; bunlar *centuria*'lar ya da *tribunus*'lar olabilir; sayılarıysa eşit değildir. Bu grupları temel alan bir oylamanın hesaplamasında, bir *centuria*'yı ya da pek "dolgun" olmayan bir *tribunus*'u oluşturanların kullandıkları oyların daha belirleyici olduğu görülebilir. Çoğu zaman egemen sınıftan olan *censor*'un oyları ustalıkla sınıflaması, halkın oy kullanma süresinin uzayıp gitmesi, Cicero'nun da hatırlattığı gibi, varlıklı kesimin kararsızların oylarını servete hizmet edecek biçimde düzenlenmiş oylama kurallarından yararlanarak istediği

yöne yöneltmesini sağlıyor, böylelikle de "halk meclisleri"ni, bugün kullandığımız deyimle siyasal işlevleri çeşitli ayak oyunlarıyla tekeline alıp kendine büyük çıkarlar sağlayan bir aristokrasiye tâbi kılıyordu.

Ama her ne kadar Cumhuriyet eşitlikçi değilse de, en azından iktidarın aşırılıklarına karşı yurttaşların özgürlüğünü korumayı üstlenmiştir. Bir *magistra*'nın verdiği ağır mahkûmiyet kararına karşı halka başvurulabilmesi, kendi eşiti ya da kendisinin altındaki bir başka *magistra*'nın bu işleme karşı çıkabilmesi, hatta alınan kararın yürütülmesini engelleyebilmesi, bu iki ayrıcalığın plebler in *tribunus*'larına tanınması, bunun en belirgin işaretleridir. Cumhuriyet'in son döneminin siyasal ideolojisi ve bunun imparatorluğun ilk dönemine olan yansımaları, bu özgürlüğü, kazanılmış hakların en önemlisi yapmıştır. Ve bu özgürlük, herkesin kendi keyfine göre hareket etme eğilimini hiçbir zaman bağışlamaz. Düzen tutkunu Romalılarca belirli bir disiplinle bağdaştırılır. Özgürlük "yasalardadır", birlikte konmuş kuralların gönüllü olarak kabullenilmesindedir. Ayrıca, ne bir kralın keyfi davranışları, ne de bir demagojinin yaratacağı kargaşayla bağdaştırılabilir. Ama Cicero'nun övünerek söylediği gibi, "öteki halklar köleliğe katlanabilirler, özgürlükse Romalılara özgüdür". Augustus da aynı şekilde, siyasal nedenler gerektirmediği halde, imparatorluk düzeninin temellerini atarken, kendisini özgürlüğün koruyucusu olarak ilan etmekte sakınca görmeyecektir, çünkü her şeyden önce istediği, düzenin yeniden kurulması, Romalıların ilkesel özgürlüğünün, kendiliğinden var olan bu özgürlüğün geri getirilmesidir.

Yeni düzenin başladığı dönemde çok bilinçli olarak kullanılan bu ikircil durumdan kurtulmak için uzun süre gerekecektir. Senato İÖ 27 yılında, unutulmaz bir birleşimi sonunda, ertesi gün Augustus sanını alacak olan kişiye iktidarı teslim ederken, Cumhuriyet'i mahkûm ettiğini hiç de düşünmüyordu. Bir yüzyıldan beri sık sık yapıldığı gibi, tek bir insana devleti yeniden kurma ve barışı sağlama görevini veriyordu. Seçtiği insan, lejyonların askeri gücünden yararlanacak, zaferin onurunu taşıyacaktı. Bu iki ayrı-

calık, altı yüzyıl sürecek imparatorluk düzeni boyunca başka birçok imparator yaratacaktı. Ama Roma'nın sürekliliğinin güvencesi olan ve en şiddetli kriz anlarında en yüksek başvuru makamı olan Senato, İmparatorluk dönemi boyunca iktidarın kuramsal bekçisi konumunu korudu. Silahların tehdidini üzerinde hissetmediği ya da imparator hanedanlarının karşı çıkmadığı durumlarda imparator seçtiği de oldu. Ve meclisler, İmparatorluk döneminin birinci yüzyılından başlayarak, resmi olarak kaldırılmadıkları halde görev yapamaz duruma düştüklerinde, *magistra*'lar görevlerini sürdüreceklerdir; tabii ki siyasal rol oynamayacaklar, ama barbar şeflerini, hatta Clovis'i bile etkileyecek kadar prestijleri hep olacaktır.

Görünüşteki bu ikircillik, yeni bir düzenin gerçekliklerini maskeleyemezdi. Daha Augustus'tan başlayarak imparatorluk iktidarı olaylar üzerine ağırlığını koymaya başladı. Bu iktidar, gelişmesini sürdürerek, cumhuriyetçi düzen görünümü ardına saklanmaya giderek daha az gerekseme duyar oldu. Hadrianus'un, 2. yüzyılın ilk yarısındaki monarşi yönetimi, 3. yüzyılın başında Severus'ların askeri hanedanı, Aşağı-İmparatorluk'un monarşi düzenine yolu açan yönetimler oldu. Bu monarşi düzeni, her ne kadar mutlakiyet peşinde koşmuşsa da, çoğu zaman zayıftı ve uyguladığı mutlakiyetçilik, gerçekte sahip olduğu güçle ters orantılıydı.

Cumhuriyetçi site, "devlet" kavramıyla nitelenemese de, İmparatorluk'ta devletin temel belirtilerinin görüldüğü su götürmez. İmparatorluk otoritesi uçsuz bucaksız topraklarda, esasen Cumhuriyet döneminin fetihleri sonucunda ele geçirilen ve Atlas Okyanusu kıyılarından Pers İmparatorluğu'na, Afrika çöllerinin sınırından Kuzey Denizi'ne kadar uzanan topraklarda kendini hissettiriyordu. Aralarında hiyerarşi sağlanmış, imparatorluk iradesinden bütünüyle bağımsız çok sayıda yönetici, eyaletleri yönetiyor, imparatora yardımcı oluyordu. Belli başlı hizmetleri yerine getiren kurumlar, ordu ve maliye, imparatorluk arazilerinin yönetimi ve adalet mekanizmasıyla ilgili kurumlardı. Ama ne bir toplumsal eğitim hizmetinden (sonraları devlet memurları yetiştirmek için

kurulan birkaç hukuk okulu dikkate alınmazsa), ne de toplumsal bir yardım kurumundan söz edilebilir (Roma'ya, daha sonra da Konstantinopolis'e sağlanan, bu kentlerde yaşayan pleblere düşük fiyatla verilen ya da parasız dağıtılan erzak ile bazı imparatorların seyrek olarak imparatorluktaki en yoksul insanların yararına gerçekleştirdikleri bazı girişimleri saymazsak). İktidarın etkinliği, tebanın iyi durumda olmasından daha önce gelmektedir.

Hem asker hem yönetici olan imparator, aynı zamanda yargıç ve en üst yasakoyucudur. Siyaset burada, Romalıların yetkinleştiği alanla, hukuk alanıyla birleşmektedir.

Kaynak belgelerin korunmuş olması, ne mutlu ki, bir hukuk sisteminin ağır ağır biçimlenişini izlememize olanak vermekte. Edindiğimiz bilgiler tabii ki eksiktir ve tarihçiyi çoğu zaman doyurmaz. Bununla birlikte, hukukun, On İki Levha Yasaları'nda (İÖ 5. yüzyıl) gördüğümüz eskil biçimleri birçok alanda oldukça iyi bilinmektedir. Böylelikle, doğmakta olan Roma hukukunu zihnimizde canlandırabiliriz. İÖ 2. yüzyıl ile İS 2. yüzyıl arasındaki olağanüstü yenilenme dönemi, ki bu dönemde Roma'nın gerçekleştirme peşinde olduğu büyük girişim kendini belli ediyordu, hem uygulanan dönüşüm mekanizmaları hem de bunların verdiği sonuçlar üzerine daha çok bilgi bulunan bir dönemdir. Bu dönemden başlayarak, ortaya çıkmış olan öğretinin verdiği meyveler ve hukuk alanındaki yaratılar, ileride İustinianus'un yapacağı yasa derlemesine kadarki dönem içinde izlenebilir; söz konusu bu derleme, geçmişteki birikimin bir toplamıdır ve hem Doğu hem de Batı Avrupa hukukunun çıkış noktasını oluşturur.

Hukuk kurallarının, On İki Levha Yasaları'nın çok büyük bir olasılıkla İÖ 5. yüzyılda yazılı metin haline getirilmelerinin ardında, ne zaman başladığını bugün hâlâ bilemediğimiz uzun bir tarih yatar. Dolayısıyla, On İki Levha Yasaları'nda karşımıza çıkan eskil hukuk, bundan böyle "ilkel" bir hukuk değildir. Doğu'daki birçok eski hukukun tersine, tanrıların iradesinin aracısı olduğunu savunmaz. Adları, sanları bilinen insanların yasakoyucu olarak kaleme aldıkları bu hukuk, laik bir hukuktur; bu metinlerde rast-

ladığımız *ius*, daha önceki hukuk metinlerinde gördüğümüz, insanlarla tanrılar arasındaki ilişkileri düzenleyen *fas*'tan farklıdır. Böylece, hukukun din karşısındaki özgüllüğü daha erkenden belirir. Bu, kuşku yok ki, gelişmesinin ve Roma'da benzersiz bir niteliğe ulaşmasının nedenlerinden biridir. Ama On İki Levha Yasaları, eski toplumsal ilişkileri henüz bünyesinde taşımaktaydı ve bunlar belki de, hukuksal kuralların ve "dinsel" ilkelerin, daha çok büyüye dayanan dinsel tören kurallarından pek ayrılamadığı hukuk metinleriydi. Bu metinlerdeki terimlerin yanında, bazen dinsel hareketleri belirten açıklamalar bulunurdu; bunlar eskil hukuk davalarının biçimciliği içinde özellikle belirgindir, ama aile hukukunda olsun, ticaret hukukunda olsun bunlara o zaman hâlâ rastlanırdı; buysa, söz konusu eski hukukla hâlâ var olan bağın kanıtıdır. Suçluyu tanrıların öcüne terk eden ceza yaptırımları (*supplicium, sacratio*), hukukun cenaze törenleriyle ilgili usullere ayırdığı yer, hukuk yaşamının dinsel bir takvime uyması, hukukla din arasındaki eski ilişkilerin bütünüyle sökülüp atılamadığını gösterir.

Terk etseler bile, terk ettikleri geçmişe saygılı davranan Romalılar, On İki Levha Yasaları'nı yürürlükten kaldırmadılar. Yüzlerini, yeni toplumun kendilerinden beklediği daha modern bir hukuka döndürdüler. Akdeniz havzasının fethi, o köyü büyük bir güç haline getirdi. Fethedilen ülkelerle yaptıkları ticari ve entelektüel değişimler toplumu derinlemesine etkiledi. Kırsal ekonomi, daha sonra da tarım ekonomisi, yerini ticaret ekonomisine bıraktı. Aile bireyleriyle birkaç kölenin işlettiği küçük araziler, daha büyük köle gruplarının zengin yurttaşlar hesabına işlettikleri ve imparatorluğun her yanına dağılmış olan büyük arazi işletmelerinin rekabetiyle karşı karşıyaydı ve çoğu kez bunlar tarafından eritilip yok ediliyordu. Yunan düşüncesi, eski değerlerin yıkılıp gitmesinden korkan tutucu çevrelerce alınan önlemlere karşın, Roma düşüncesini etkilemeye başladı. Aile çekirdeği kırıldı. Güç bağları üzerine kurulmuş eski aile yapısının yerini, aile reisinin ataerkil yetkesini, oğullarının ekonomik etkinliğiyle paylaştığı ve

giderek kan bağı üzerine (ya da kan bağını taklit eden evlat edinme üzerine) kurulmuş "küçük aile" aldı.

Hukuk düzeni bu toplumsal altüst oluşlara uymak zorunda kaldı. Tuhaf olan şu ki, Yunan sitelerinin hukukuna biçim verme konusunda üzerinde hiç durulmamış olan Yunan düşüncesinden, "klasik" hukukun kurulması ve geliştirilmesi amacıyla Romalı hukukçular geniş ölçüde yararlandılar.

Benzerine az rastlanan bu hukuksal denge (ki bu nitelik onun eksilmeyen ve neredeyse evrensel olan değerini oluşturur), Roma dehasının, çok somut pratik gereksemeleri karşılama kaygısıyla hukuku öğretisel düşünce çerçevesine oturtabilmeyi başarmış olmasının bir sonucudur.

Yeni kurallar oluşturulması; toplumsal, ekonomik ve ailevi yeni ilişkilerin kurulması; mülk edinmeyi ve mülklerin el değiştirmesini kolaylaştırmak amacıyla yeni tür hukuksal işlemlerin ortaya çıkması; dönüşüm içindeki bir toplumun İÖ 3. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasında zorunlu olarak gereksediği bütün bu değişimler, esas olarak, adaleti yerine getirmekle görevli *magistra*'ların eseri oldu: *praetor*'lar* (ve eyalet valileri). *Praetor*'lar, karşı karşıya kaldıkları güçlüklerin zorlamasıyla ve ellerinin altında bulunan, *formula* usulü ile belirlenmiş yargılama tekniği mekanizmasından yararlanarak, ortaya çıkan yeni durumlara uymayı, hatta yeni haklar oluşturmayı başardılar. Adalet mekanizmasının karşılaştığı, somut durumlardan hareket eden ve haklı bulduğu zaman o durumun korunmasını güvenceye alan bütünüyle deneyci bir yöntemdi bu. Bireyden hareket eden, ona haklar tanıyan, daha sonra, tanınmış olan bu haklara göre onu haklı sayan ya da cezalandıran modern hukuk kavramlarının tersine, Romalılar uygulamaya öncelik verdiler ve bu yoldan hukuku yarattılar. Bu, son derece esnek bir yöntemdir. Tam bir değişim halinde olan toplumun dönüşümlerini ve yeni gereksemelerini neredeyse günü gününe izlemeyi sağlar. Her zaman ağır kalan ve ulaşılması zaman alan

* Adalet işleriyle uğraşan ve ordulara komuta eden *magistra*'lar. (ç.n.)

yasakoyucuya başvurmak yerine, "*praetor* hukuku"nu yaratanlar *magistra*'lar oldu. Elde edilen daha birçok hak yanında, kan bağı olan aile yakınlarına miras intikali, bir mal varlığının el değiştirmesinin yasal geçerlik kazanması bu sayede hak olarak tanındı, ki bütün bunlar gereğinden çok karmaşık olan eski hukuk biçimleriyle çözülemiyordu.

Bu ölçüde esneklik kazandırılmış bir sistemin tehlikesi, kargaşaya, hatta keyfiliğe yol açmaktır. Klasik hukukçular, yaşadıkları zamanın gereksemelerine, toplumun ve ailenin geçirdiği dönüşümlere duyarlı oldukları kadar, düşünüş tarzlarıyla da dikkat çekerler. Düşünme biçimlerinin ve verdikleri kararların temelinde çoğu kez Stoacı, bazen de çok seçmeci bir entelektüel oluşumdan geçmelerinin payı vardır. Herhangi bir çözümün, benzeri başka durumlara da uygulanmasını doğrulayan, örnekleme yoluyla yaptıkları akıl yürütmedir. Cinsleri ve türleri kategorilere ayırmaları, sınıflamalar yapmalarına olanak verdi ve bunlara dayanarak, bir bütünün bütün parçaları için geçerli olan genel kurallar getirmelerini sağladı. İyi niyete başvurulması, eskiden uygulanan biçimciliğin yol açtığı sert davranışların, bazen de haksızlıkların çoğu zaman düzeltilmesini sağladı. Daha da geniş açıdan bakılacak olursa, alınan kararlarda hakkaniyet ilkesinin gözetilmesi, öğreti planındaki tartışmalara kısa sürede kesin çözümler getirilmesini sağladı.

En iyi çözümün araştırılmasının bütünüyle serbest olması, klasik hukukun belli başlı özelliğidir. Kendilerine danışılmak, davacıları yönlendirmek, yargıçlara akıl vermekle yükümlü hukukçular, önceleri, Roma *nobilitas*'ını oluşturan az sayıdaki büyük aileler arasından seçilirdi. Bunlar, servet sahibi, Senato'da görev alan, içinden *magistra*'ların çıktığı dar bir aristokrat çevreydi. Siyasal yaşama katılma, zamanın gerçekliklerine açılmak demekti; çoğu kez de geniş bir kültüre ve güçlü aile geleneklerine sahip olmaları, onların adalet duygularındaki sağlamlığa katkıda bulunuyordu. Cumhuriyet'in sonu ile İmparatorluğun başlarında bu hukukçular çevresi genişledi. Şövalyeler, eski senatör ailelerinin yanında yer aldılar. İtalyanlar ve daha sonra taşralılar, doğma büyüme Romalı

olanları sayıca aştılar. Bunların kökenlerinden, yetişme tarzlarından, kişisel seçimlerinden gelen farklılıklar, hukuk alanında düşünce farklarının belirmesine yol açtı. Bu farklılık yalnızca Sabinianus ve Proklos "okulları" arasındaki ikicilikle açıklanamaz. Geleneksel düşünceye bağlılık ve yenilikçiliğe dönük dürtüler, gruplar ya da insanlar arasında farklılıklar yaratmakla kalmaz, zaman zaman aynı hukukçunun bile farklı davrandığı olur.

Praetor'un yaratıcı etkinliği, hukukçuların özgürce araştırma olanaklarının yanı sıra, imparatorun ve ona bağlı makamların da etkinliği giderek kendini duyurmaya başladı. Augustus, *cura legum*'u reddetmişti, ama yazılı kaynaklar, yasamayla ilgili çalışmalar yaptığını ortaya koyuyor. Başlangıçta sınırlı sayıda yasayı içeren imparatorluk yasaları, anayasalara dönüşerek kısa sürede gelişti. 2. yüzyılın başından başlayarak da, *praetor*'ların yaratıcı hukuk etkinliklerinin yerini aldı. 3. yüzyıla gelindiğinde, kendini fiilen kabul ettirmiş olan gücünü artık kimse tartışmıyordu. Bundan böyle, imparatorluk yasaları en önemli hukuk kaynağı haline gelmişti. *Praetor*'ların silinip gitmesi, fermanların, imparatorların kendilerine danışılan konularda verdikleri cevapların (*rescriptum*) öncelik kazanması, hukuk tarihinde *magistra*'lara daha önemsiz roller vererek imparatoru iktidarın efendisi yapan siyasal değişimin nasıl gerçekleştiğini ortaya koyar.

Ama imparatorluk yasasını yapan, çoğunlukla imparatorun kendisi değildir. Bu yasa, hukukçuların, bazen de en önde gelen hukukçuların oluşturduğu kurullarda hazırlanıp kaleme alınır. Hazırlanan yasalarda bu kurulların adı geçmez; halka, imparatorun kaleminden çıkmış gibi sunulurlar. Bununla birlikte, bu yasalar niteliklerini, teknik kesinliklerini, somut gereksemelere verdikleri önemi, bunlardan başka, hakseverliği koruma kaygısını bu kurallara borçludurlar.

Zaten 3. yüzyılın ilk onyıllarına kadar öğretisel etkinlik sürüp gider; ünlü hukukçuların adına bu dönemde rastlanır. Roma hukuku doruk noktasına, 2. yüzyılın başlarında Julianus'tan başlayarak, yüzyılın sonunda yetişen ünlü Papinianus, Paulus ve Ulpia-

nus'la erişir. Ortaya konan yapıtların bolluğu, türlerinde görülen çeşitlilik, ileri sürülen düşüncelerin farklılığı, yapılan çözümlemelerin inceliği, üslupta görülen özgürlük, bu dönemin klasik çağın doruğu sayılmasını sağlar. 3. yüzyılın ortalarında baş gösteren krizle birlikte bu büyük hukukçular kuşağı silinip gider.

Üçüncü yüzyılın başından, İustinianus'un hükümdarlığı dönemine (527-65) kadar çok sayıda çıkarılan ama çoğu kez yığın oluşturan ve doğru gözlemlere dayanmayan yasaların yanında ön plana çıkan tek şey, öncelikle bazı büyük kentlerde imparatorluk ya da belediyeler tarafından kurulan hukuk okullarıdır. Bu okullarda, klasik yapıtları inceleyerek yetişen öğrenciler, sonradan çok büyük sayıya ulaşan devlet memurları ordusuna katılıyorlardı. Roma, İskenderiye, Beyrut ve Konstantinopolis imparatorluğun gelecekteki yöneticilerini çeken merkezlerdi. Beyrut'un 5. yüzyılda ulaştığı parlak dönemin ünü sürüp gitmiştir.

Bir başka önemli olgu da, Cumhuriyet'in son yüzyılından beri *praetor*'ların, *jurisconsultus*'ların ve imparatorların durmaksızın çoğalttıkları muazzam hukuk birikimini, gerekseme duyanlara ulaşılabilir kılma kaygısıydı. Eldeki sayısız metin nasıl düzenlenmeliydi? Birbirinden farklı, bazen de birbirleriyle çelişen çözümlerin önerildiği bu yığın içinde nereye yönelinmeliydi? Söz konusu metinleri kullanacak olanların, özellikle de yargıçların kültürden, bazen de dürüstlükten yoksun olmalarından ileri gelen bir kaygıydı bu. Bu nedenle, içinde hem imparatorluk yasalarına, hem de öğretisel yapıtlardan alınmış parçalara yer veren özel derlemelerin yapılması yoluna gidildi. Giderek uzun rulolar haline gelmekte olan yeni *Codex*'in materyalini kullanan imparatorluk yasa derlemeleri aynı adla anılarak *Codex*'in ününe ortak oldu. Bunlar ilk "yasalar"ı (*code*) oluşturdu; önceleri özel hukukçular tarafından hazırlanırken (Gregorius Yasaları, Hermogenianus Yasaları), daha sonra İmparator'un buyruğuyla yapılmaya başlandı ve resmi otoriteden yararlandı (438'de yapılan II. Theodosius Yasaları ve 529'da yapılan İustinianus Yasaları).

Bu yasalar bütünü, İustinianus tarafından oluşturulan çok bü-

yük tasarının ilk aşamasını gerçekleştiriyordu: Roma İmparatorluğu'na eski görkemini yeniden kazandırmak. Germen şeflerinin egemenliği altına girmiş olan İtalya, İspanya, Afrika gibi bölgeleri geri alıp Batı'yı yeniden fethederek imparatorluğu toprak bütünlüğüne kavuşturmak. Ama aynı zamanda "klasik" niteliği kazandırılmak istenen bir hukuk düzenini de yenileştirip diriltmek. İşte bu yüzden Erken İmparatorluk döneminin mahkeme içtihatlarına ve emirnamelerine geri dönüldü; bunlar, o zaman kurulmuş hukuk okullarında ders olarak okutuldukları için yapılacak çalışma büyük ölçüde kolaylaşıyordu. Ama bu tasarı aynı zamanda hem daha pratik, hem daha iddialıydı. Gerçekte söz konusu olan şey, geçmişin mirasını, akıp gitmiş zamanın saygıyla anılacak bir kanıtı olarak kurtarmak değildi. Amaç pratikti: İşin uygulamasını yapanlara, yargıçlara, avukatlara, kâtiplere olduğu kadar, ilgilenen herkese yararlanılabilir derlemeler sunmak. Bu derlemelerde eski yasalar ve klasik öğreti kısmen bir araya getirilecek ve gerektiğinde, 6. yüzyılın hukuk düzeninde uygulanabilir hale gelmeleri için düzeltmeler yapılacaktı. Buysa, kararsızlık göstermeden düzeltme yoluna gidilse bile, geleneğe gösterilen saygının bir başka kanıtıdır.

Daha önceki yasalar, imparatorluk anayasaları için yararlanılabilecek örnekleri oluşturuyorlardı, ama hukuk öğretisiyle ilişkili yapıtlar söz konusu olduğunda, yapılacak iş daha zorluydu. Elden geçirilmesi gereken muazzam bir yığın vardı: İustinianus, on bir avukat, iki yüksek memur ve hukuk bilginlerinden oluşan komisyona üstlendikleri görevi anlatırken, 2000 kitap ve 3 milyon satır demişti. On yıllık bir çalışma öngörülüyordu. Çalışma 3 yılda bitirildi (530-3) ve ortaya *Digesta* çıktı. Yine 533 yılında, Gaius'un dört yüzyıl önce verdiği adla anılan ve ondan geniş ölçüde yararlanan kısa bir elkitabı olan *İnstitutiones* yayımlandı. Nihayet 534'te *Digesta*'nın yeni baskısı yapıldı. İustinianus derlemesi bitmişti. Ama İustinianus'un yasalarla ilgili etkinliği sona ermemişti. 534'ten sonra çıkarılan yasalar ve sonra gelen bazı imparatorların 575'e kadar çıkarttıkları yasalar daha sonra *Novellae* adı veri-

len derlemelerde bir araya getirildi.

Roma özel hukukunun ve hukuk yargılama usulünün genel ilkelerinin açık seçik ve kısa olarak sergilendiği elkitabı bir yana bırakılırsa, iki temel derleme, *Codex* ve *Digesta,* uygulama alanında çalışanlara yığınla hukuksal veri sağlıyordu. Her ikisi de kitaplar halinde bölümlenmişti (*Codex* 12 kitap, *Digesta* 50 kitap); bunlar da, dogmatik bir plana göre oluşturulmuş, aynı başlık altında çok farklı dönemleri kapsayan, ama aynı konuyla ilgili metinleri içeren başlıklar olarak düzenlenmişti.

Codex, imparatorluk yasalarının tümünü içermiyordu, tekrarlamalar ve eskimiş maddeler bir kenara atılmış ve İustinianus döneminden kalıp hâlâ uygulanabilir olanlar korunmuştu. Korunan yasaların en eskileri Hadrianus'un hükümdarlığından 529'a kadar (ikinci basım için 534) uzanıyordu.

Digesta'da, derlemeciler klasik hukukla ilgili 1625 kitaptan aldıkları 9000 parçayı bir araya getirmişlerdi. Bu metinlerin üçte birinden fazlası, beş hukukçunun kaleme aldığı yapıtlardan aktarılmıştı. Bu hukukçular, 426'da daha III. Valentinianus döneminde çıkarılan ve "Alıntılar Yasası" diye anılan bir yasayla gözde hukukçular katına yükseltilmişlerdi. Bunlar, Gaius, Severus'lar döneminin üç büyük hukukçusu Papinianus, Paulus, Ulpianus ve klasik dönemin son hukukçularından biri olan Modestinus'tu.

İustinianus, kurduğu komisyonun üyelerinin, yapacakları derlemeye artık geçerliği kalmamış kuralları ve öğretisel tartışmaları almamalarını istemişti. Üyeler onun bu buyruğunu tam olarak yerine getirmediler. Bu kusur belki *Digesta*'yı ağırlaştırdı ve el altında bulundurulup kolaylıkla kullanılabilecek bir kaynak olmasını engelledi, ama öte yandan da, bazı hukuksal çözümlerin kaybolup gitmesini önlemek, bunların gelecek çağlara aktarılmasını sağlamak gibi ölçülemez değerde bir avantaj yarattı. Ayrıca, hukukçular arasında geçen tartışmaların unutulup gitmesini önleyerek, daha sonra onların yararlandıkları yöntemin ortaya çıkmasını ve bu tartışmalarda kullandıkları hukuksal akıl yürütme örneklerine ulaşmamızı da sağladı.

Böylelikle İustinianus'un, Roma'nın muazzam hukuk mirasını, o dönemde hâlâ yararlanılabilecek bölümleriyle iki derleme halinde bir araya getirme isteği ve derlemecilerin mutlu bir rastlantı sonucu bu derlemelere kendilerinden istenenden fazlasını koymuş olmaları, söz konusu derlemelerin, yalnızca hukuk tarihinin altı yüzyıllık birikimi olmakla kalmayıp, uzun sürecek Roma mirası tarihinin de başlangıç noktasını oluşturmasını sağladı.

Roma'nın kazandığı prestij, Avrupa tarihine damgasını vurmuştur. Bu prestijin izleri öncelikle dillerin sözcük dağarcıklarında ve Clovis'in aldığı konsüllük unvanından başlayarak, 8. yılın konsüller *collegium*'una (heyet) ve 1804 yılının imparator unvanına kadar, unvanlarda görülür. *Kaiser, czar* ya da *tzar* (çar), sezar (*caesar*) sözcüğünden gelir. Sözcüklerin aktarılması yalnızca hükümdarların tekelinde kalmadı. Konsüllük ve imparatorluk döneminin ileri gelenleri, devrimci düşünceye musallat olan İlkçağ anılarının da etkisiyle, *tribunatus, senatus, praefectus** sözcüklerinden yeniden yararlandılar. Sona ermekte olan 20. yüzyılda Avrupa olsun, Amerika olsun, bu sözcüklerden henüz vazgeçmiş değiller.

Sözcükler simgelerden başka bir şey değildir; Roma'nın siyasal uzantılarıysa çok daha derinlere kök saldı. Başkentini Roma'dan Konstantinopolis'e taşıyan İmparatorluk, Doğu'da Bizans İmparatorluğu olarak varlığını sürdürdü; Romalı niteliği giderek azaldı kuşkusuz, ama daha ileride de sözü edileceği gibi, Roma özel hukukunun derin izlerini taşıyan bir imparatorluktu bu. Batı'daysa, her ikisi de Roma'da taç giyen, Charlemagne'ın, daha sonra da I. Otto'nun imparatorlukları, Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurup yaşatmak istediler. Uzun süren tarihi boyunca Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Roma'nın adını ve anısını korudu. Roma imparatoru unvanını alan Ortaçağ Germen imparatorları kendi

* Mahkeme (*tribunal*), senato ve vilayet (*préfecture*) kelimelerinin kökenleri. (ç.n.)

yasalarını, İustinianus Yasaları'nın bir araya getirdiği yasalara eklediler.

Daha da derinlemesine düşünülecek olursa, Romalı hukukçuların siyasal öğretisi, Avrupa hükümdarlarının danışmanlarına kanıtlar ve örnekler sağlayarak İngiltere'de ya da Germen İmparatorluğu'nda olsun, Fransa'da ya da Papalık sarayında olsun, güçlü ve merkezileşmiş bir devlet düşüncesinin temellerini oluşturdu. 12. ve 13. yüzyıllardan başlayarak da, Roma hukukunun kullanılması büyük ölçüde yaygınlaştı.

Bu yayılma, Batı dünyasının, 6. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar neredeyse unuttuğu İustinianus Derlemeleri'ni, varsayımlara ve efsanelere büyük ölçüde mahal veren karanlık koşullarda keşfetmesiyle açıklanır. *Digesta* ve *Codex* daha çok özel hukuka ağırlık veriyorlarsa da (bu alana yaptıkları katkının önemini daha ileride göreceğiz), kamu hukukuna da yer ayırmışlardı (özellikle *Codex*'te kamu hukukuna önemli bir yer ayrılmıştı). Yerli yerine oturtulmuş hukuk formülleri imparatorun yasal gücünü pekiştiriyor, onun adaletin efendisi olarak tanınmasını sağlıyordu. Vekâlet kuramı, hükümdarın kendi iktidarını, vekil tayin ettiği kimselere devrettiğinin bir kanıtıydı. İmparatora sıkı bir hiyerarşik örgütlenmeyle bağlanmış olan imparatorluk memurlarıyla ilgili olarak çıkarılmış birçok karar metni, feodal parçalanmanın önüne geçmeye çalışan genç devletlerde merkezileşmiş bir yönetim mekanizmasının ağır çarklarının dönüşünü düzenliyordu.

Erken Ortaçağ'ın yetindiği hukuk düşüncesinden çok daha fazla özümlenmiş, incelik kazanmış bu yeni hukuk düşüncesinin keşfedilmesi Batı uygarlık tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturdu. Ele geçirilen metinler hemen incelendi, tartışıldı, kullanıldı. Bu görevi okullar üstlendi ve felsefe, dinbilim, tıp bilimiyle birlikte (ele geçirilen bu İlkçağ mirasından bu bilim dalları da yararlanmışlardı) hukuk bilimi Erken Ortaçağ'ın piskoposluk okullarının üniversitelere dönüşmesine yol açtı. İlk üniversitelerden birinin, belki de en eski olanının kurulduğu Bologna (bu gelişmelerle ilgili ayrıntılar pek bilinmediği için bir başlangıç tarihi

saptamak güçtür) Hukuk'un tapınağı haline geldi.

I. Friedrich Barbarossa, 1158'de, Roma hukukuyla haşır neşir olmuş dört Bolognalı hukuk doktorundan krallık (*regalia*) haklarını kaleme almalarını istedi. Bunlar, kökeninde senyörlük haklarıydı kuşkusuz, ama adı geçen hukuk doktorları bunları Roma hukukuna ait bir kurala dayandırıyorlardı: Hükümdardan istekte bulunulamaz. İngiltere'de bir yüzyıl sonra, *İngiliz Gelenek ve Yasaları*'nın yazarı Bracton, Roma kültürüyle yetişmiş olmasına karşın eserinde Roma hukukunu bir yana itiyordu. Başka Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Fransa'da da Roma hukukunun kabul edilmesi, bazı siyasal riskleri de beraberinde getiriyordu. Germen İmparatorluğu, kendini Sezarlar'ın Sürdürücüsü ilan ediyordu; Roma hukukuna başvurulmasına göz yummak, üzeri örtülü biçimde de olsa Germen İmparatorluğu'na bağımlılığı ifade etmeyecek miydi? Belki de bu nedenle Paris'te Roma hukukunun okutulması yasaklanmıştı. Paris'te bile tam uygulanmayan bu yasak, imparatorluğun öteki üniversitelerinde geçerli değildi. Roma hukukunun prestiji ve teknik üstünlüğü, hukukçular tarafından benimsenip uygulanmasını sağlıyordu. Çok yaygınlaşmış bir söz, onu hem güçlendiriyor, hem de siyasal açıdan yapılan itirazları boşa çıkarıyordu. İlk başlardan beri yaygın olan bu özdeyiş şuydu: "Kralın krallığı kendi krallığında geçerlidir." Dolayısıyla, Germen İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık kurulmuş oluyor, Roma bir kez daha başvurulan bir kaynak olarak alınırken hükümdarlar arasında yetke eşitliği sağlanıyordu.

Kralın iktidarı, bir yandan Romalılardan kalan özlü sözleri temel alarak öğreti düzeyinde gelişme sağlarken, aynı gelişmeyi siyasal alışverişler, hanedanlar arasında kurulan ittifaklar ya da askeri fetihler de tamamlıyordu. Fransız monarşisinin ölçülü ve etkili hizmetkârları olan hukuk danışmanlarının düşünme biçimlerini Roma hukuku oluşturuyordu. Fransa kralının "Yaşayan Yasa" haline gelişi, Romalı hukukçuların, imparatora "*lex animata*"*

* *lex*: yasa, *animata*: yaşayan. (ç.n.)

adını vermelerinden ileri geliyordu.

Papalık bile 7. Gregorius'tan 11. yüzyılın sonuna kadar, hizmet birimlerini kurup yeryüzü imparatorluğunu ilan ederken, dayanaklarını ve tekniklerini dindışı pagan hukukundan alıyordu. Uzun süreden beri papaz adayları, kilise adamları, kültür adamları kendi hukuk sistemlerini kurmada Roma hukukundan yararlanmanın önemini anlamışlardı. Hıristiyan hukuk derlemeleri Roma hukukunu hiçbir zaman göz ardı etmemiş, böylelikle de söz konusu derlemelerin kullanılmasının Erken Ortaçağ boyunca sürüp gitmesini sağlamışlardı. Roma hukukunun 12. yüzyıldan başlayarak yaşadığı rönesansla da, kilise hukukunda tuttuğu yer önemli boyutlara ulaşmıştı. Romalıların uyguladıkları vekillik kuramına dayanılarak Papalık valilikleri kurulmuştu. Bundan böyle kilise mahkemelerinde kullanılan muhakeme usulüne, laik muhakeme verileri yerleşinceye kadar, Roma muhakeme usulü esin kaynağı olacaktı. Bu, günümüz muhakeme usullerinde hâlâ izleri görülen, "Roma-Kilise" muhakeme usulüydü. 12. ve 13. yüzyıllardaki kilise hukukçularının evlilikle ilgili tanımlaması, 2. yüzyıldaki pagan hukukçuların yaptığı tanımdan çok az farklıdır. Bu örnekleri çoğaltmak kolaydır, ancak sıkıcı olur. Şunu söylemekle yetinelim: Papalık yetkilileri bile, Roma İmparatorluğu'nun iktidar öğretilerinden yararlanmamazlık edemedi. Kuralların ve ayrıcalıkların ayrıntıları üzerinde durmayıp yalnızca, 9. yüzyılın ortalarına doğru uydurulan bir efsanenin kazandığı ağırlığı hatırlatalım. Belki Roma'da bile inanılan ve bir papaz tarafından ortaya atılan bu efsaneye göre Papa, Roma'nın efendisi, bir bakıma da Doğu'ya geçmiş imparatorları Batı'da sürdüren kişiydi. Söz konusu olan, "Konstantin'in Bağışı" adıyla bilinen düzmece metindi. Gerçekliği su götürür olan ve bu niteliği bazı kimselerce çabuk fark edilen ve tam olarak 15. yüzyılda hümanist Laurent Valla tarafından tespit edilen bu metne göre imparator Konstantin kendi düzenlediği bir yazıyla, Roma ve bütün Batı üzerindeki haklarını Papa I. Silvester'e bırakıyordu. İmparatorun donatılmış bulunduğu gücün simgelerini Papa'ya bırakıyor, aynı hakları, aynı ayrıcalıkları ona

tanıyor ve Roma Kilisesi'nin adamlarına Romalı senatörlerin sahip oldukları onuru ve hakları bağışlıyordu. Yapılan bağışların aşırılığı, sağlanan bazı eşitliklerin tutarsızlığı metnin sahteliğini ele veriyordu. Bunların kullanılmaya kalkışılabilmiş olması ve geniş bir çevrede kabul görmesi, Roma mirasının ne ölçüde gerçek ve istenir olduğunun kanıtlarıdır. Gerçeklerle bağdaşmamasına karşın söz konusu bağışa inanıldı ve verilen bu haklar kullanıldı. İki tarafı da keskin olan bu silah, Papa'nın dünyevi isteklerine temel oluşturuyor, elinde tuttuğu gücün sonuç olarak imparatorlara özgü biçimde sunulması nedeniyle de bu gücün bütün hükümdarların keyfine tâbi kalmasına yol açıyordu; hükümdarlar da kendi güçlerine sağlam bir temel bulmuş görüntüsünü sağlayan bu duruma karşı çıkmıyorlardı. Söz konusu metnin, neden her iki tarafın da işine yaradığı görülüyor.

İmparatorluk gücüyle ilgili öğretisel ve ideolojik alıntılar kadar ünlü ve çarpıcı olmamakla birlikte, Roma özel hukukundan yapılan alıntılar da oldukça fazladır ve bugün bile Latin ve Germen hukuklarına damga vurdukları, ayrıca Bizans ya da Anglo-Sakson geleneğine daha önemsiz ama yok sayılamayacak ölçüde damga vurdukları için de, uygarlık olgusu olarak taşıdıkları önem belki daha büyüktür.

Roma İmparatorluğu'nun doğu bölümünde, İustinianus'un ölümü (565) bir kesinti oluşturmamıştı. Bizans Roma İmparatorluğu, Konstantin'in imparatorluk güçlerini Yeni Roma'ya taşımasıyla başlamıştı (320). Osmanlı İmparatorluğu'nun Konstantinopolis'i fethine kadar da sürecekti (1453). Dolayısıyla, İustinianus'un derlemesiyle oluşan hukuk düzeni, *basileus*'un uyruğundaki halklara uygulanabilirliğini korudu. Hukuk uygulayıcılarının sınırlı gereksemelerini aşan bu çok oylumlu ve çok karmaşık derleme, 8. yüzyıldan başlayarak birçok uyarlamaya temel oluşturdu. Tanım olarak Bizans imparatorluk yapısının ayrılmaz parçası olan ve onu kendi aynasında yansıtan Kilise de kendi hesabına, Kilise Babaları'nın kaleme aldıkları metinler ve konsüllerin saptadıkları kuralların yanında, kendisini ilgilendiren konulardaki birçok im-

paratorluk yasasını kiliseyle ilgili yasa metinlerine aktarıyordu; bunların karmaşık nitelikte oluşu, *nomo-canons* adıyla anılmalarını açıklar.

Bilge Leon'un (886-911) buyruğuyla, baştan başa yeniden elden geçirilmesi, İustinianus derlemesinin 9. yüzyılın sonlarında hâlâ ne kadar yararlı olduğunun kanıtıdır. *Basilika* adıyla bilinen yeni derleme, *Codex*'te, *Digesta*'da, *İnstitutiones*'te ve *Novellae*'de hâlâ yararlanılabilir nitelikte ne varsa, altmış kitap halinde ve yöntemsel olarak bir araya topluyordu. *Basilika*'lar günlük kullanım için fazla oylumlu olduklarından, özetler, kısaltmalar, yeni elkitapları hazırlamak gerekti. 1345'te Selanikli bir yargıç olan Konstantin Harmenopulos, *Hexabiblos* adlı kitabını yayımladı (altı kitaptan oluşuyordu). Söz konusu kitap o tarihte Doğu'da yürürlükte olan Roma hukukunun ilkelerini sergiliyordu. Bu elkitabı aracılığıyla, Roma, Bizans İmparatorluğu'yla bağlantılı ülkelerde etkisini yüzyıllarca sürdürecekti.

Roma özel hukukunun Batı'da yaşamını sürdürmesi, siyasal değişimlerin yol açtığı tepkiler ve İmparatorluğun parçalanmasının birçok krallık doğurması nedeniyle daha da karmaşık bir özellik gösterdi.

İustiniaunus'tan hemen önce Roma İmparatorluğu Batı'daki yaşamını artık bitirmişti (476). Ama imparatorun giriştiği yeni fetihlerle, hazırlatmış olduğu derleme İtalya'ya sokuldu. Çok karmaşık olduğundan *Digesta,* hatta *Codex* orada hiç tutulmadı. *İnstitutiones,* fazla oylumlu olmayan bir elkitabı olduğu için, hukuk kültürü sınırlı hukukçularca daha iyi kabul gördü. "Bilimsel" denebilecek bir Roma hukuku ancak bu koşullarda yaşamını sürdürebildi. Ne var ki, İtalya sınırlarını aşamadı.

Roma hukuk geleneği, klasik dönem sonrasından kalan mirasla, özellikle Theodosius Yasası'yla ve yanlış olarak "Paulus'un Hikmetleri" diye nitelenen kısa elkitabıyla Batı'da 6. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü.

Burgondların, Vizigotların, Ostrogotların genç monarşileri bu gelenekten geniş ölçüde esinlendi. Vizigotların, "Alaric Elkitabı"

(506) adıyla bilinen "Roma Yasası", esas olarak "Theodosius Yasası"yla "Paulus'un Hikmetleri"ndeki metinlere dayanılarak hazırlanmıştır. Yapılagelen işlerle ilgili evrak düzenleme formülleri, bağış, vasiyet, satış işlemleri vb., Roma hukukunun izlerini taşır. "Roma yasalarına uygun" olarak yaşamını sürdürdüğünü ileri süren Kilise, hukuksal derlemelerine dinsel metinlerle Roma geleneğini karıştırır. Bu, Roma hukukunun, kendisi için düşünülmemiş ve siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıları eski Roma toplumundan derinlemesine ayrılan bir topluma ilk olarak uyarlanmasıdır. Zaten toplumun gereksemelerine daha iyi uyarlanmış yerel gelenekler oluşuyor ve iyi anlaşılmamış, uygulayıcıları tarafından ihanet edilen bir Roma hukukunun uygulama alanı giderek daralıyordu.

On birinci yüzyılın ikinci yarısında yeniden ortaya çıkarılan İustinianus derlemeleri, Batı'da hukuksal bir yenilenmenin başlangıç noktası oldu, ki bunun siyasal tarih bakımından taşıdığı öneme daha yukarıda değinildi. Bologna'dan Orleans'a, Oxford' dan Salamanca'ya kadar hukuk eğitimi yapılan okulların hızla yayılması, ayrıca yavaş yavaş Avrupa'yı kaplayan üniversitelerin bolluğu, birçok yargıcın, avukatın, uygulayıcının yetişmesini ve bunların Roma kökenli kültürlerini Ortaçağ toplumunun hizmetine sunmalarını sağladı. Onlar sayesinde Roma hukuk uygulamasının kavramları ve kuralları, günlük uygulamalarda kullanıldığı gibi, adli kararları da etkiler duruma geldi. "Roma hukukunun Batı'da kabullenilişi"nin gösterdiği özellikler, bununla ilgili tarihler ve aşamalar, zaman zaman karşılaştığı dirençler sayısız araştırmaya konu oldu. Bu yeniden doğuşun güvenilir ve bütünsel bir tablosunu ortaya koymaya henüz olanak yok. Ama kısmi araştırmalar giderek bu yolu çizmekte. İtalya'da yeniden bulunan İustinianus derlemesi Bologna'da daha 11. yüzyılın son çeyreğine girilir girilmez incelenmeye başlandı ve Roma metinleri daha o dönemden başlayarak İtalya'da alınan adli kararlarda dayanak olarak gösterilmeye başlandı. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde de Fransa'nın güneyinde uygulanan hukuk işlemlerinde kendini hissettirmeye başla-

dı; bu etkinin kökeninde, Kuzey İtalya kentlerinin Languedoc limanlarıyla yaptığı ticaretin bulunduğu da gözden kaçırılmamalı. Bu etki, yabancı bir hukuk düzenine kapalı olan halkın direnciyle karşılaştı; kuşku yok ki bu direnişe, kullandıkları hukuk formüllerini değiştirmeye eğilimli olmayan uygulamacılar da katıldı. Bu bir gecikmeydi, ama başarısızlık değildi. Yavaş yavaş 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında Roma hukuku kendini kabul ettirdi ve yalnızca Fransa'da değil, Flandre'da, İngiltere'de yayıldı, hatta Friesland'a kadar uzandı. 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Avrupa'da Polonya'ya, Bohemya'ya ve Macaristan'a kadar uzandı.

Yerel hukuk düzeni içinde Roma hukukuna ayrılan yer, ülkelere göre farklılıklar gösterir. Almanya'da ya da İtalya'da tüzüklere ve yerel geleneklere aykırı gelen kamu hukukunu oluşturur. Fransa, hem "gelenekçi bölgeler"e hem de "yazılı hukuka (=Roma hukuku) sahip bölgeler"e ayrılma özelliğini gösterir; bu, sonuncuların geleneksel hukuku olmadığı anlamına gelmediği gibi (Güney Fransa'da geleneksel hukukla ilgili birçok belgeye rastlanmıştır, ki bunlardan bazıları çok önemlidir), gelenekçi Kuzey'in de Roma hukukuna hiç yer vermediği anlamına gelmez. Ama, yazılı hukuka sahip ülkelerde Roma geleneği daha güçlüdür; gelenekçi ülkelerdeyse, gelenek ve görenek ağır basar. Fransa'da 1804 Yurttaşlık Yasası'nın çıkarılmasına kadar Roma hukuku, uyulması zorunlu bir güce sahipti. Almanya'da bile 1900 Yurttaşlık Yasası'nın resmen ilan edilmesine kadar kendini kabul ettirmişti.

Hukuk adamlarının durmaksızın yeni yorumlar getirdikleri, uygulamacıların sürekli eşeledikleri bu Roma hukukunun, İustinianus'un saptadığı biçimden zaman zaman uzaklaştığı da oldu. Bu hukuk düzeni, sisteminin genel ekonomisine uymayan ayrıntılara boğulmuş olmasına karşın, yapısının sağlamlığı, getirdiği çözümlemelerin inceliği, içerdiği esnekliğin yüzyıllar içinde özümlenmesine izin vermesi sayesinde başarı ve süreklilik kazandı.

On yedinci ve 18. yüzyıllarda "doğal hukuk okulu" hukukçuları arasında yeniden prestij kazanmış olması, bu nitelikleriyle açıklanır. Romalıların koydukları kurallar, bu hukukçularca aklın

kendisini doğal olarak ifade edişi biçiminde yorumlandı ve bu niteliği dolayısıyla onların arasında kabul gördü. Aklın yüceltildiği bir çağda, Roma hukukuna duyulan saygıyı belirtmek için, onu "aklın yazıya geçirilmiş biçimi" diye nitelendirmek ne kadar güzel bir övgüdür!

Romalı *jurisconsultus*'ların akıl süzgecinden geçerek ustaca biçimlendirilmiş, içinde bin yılı aşkın bir geleneğin yerli yerine oturtulduğu, mantığın buyruğunu temel alan Roma hukuku, Avrupa hukuk düşüncesini, çağdaş büyük yasa düzenlemelerine (1804 Napoléon Yasaları, 1900 Alman Yasaları) varıncaya kadar etkisi altında tuttu. Bu düzenlemelerin hem birincisi, hem de ikincisi Roma hukukunun yerini alırken, uygulanabilir yasalar olma niteliklerini yine Roma hukukundan aldılar. Öte yandan, her iki yasa derlemesi de çoğu yerinde Roma hukukundan esinlenerek, onun unutulup gitmemesini sağladı. Bu iki derleme ve dünya üzerinde kendisinden esinlenen öteki yasalar aracılığıyla Roma hukuk mirası günümüze kadar ulaştı. Bu hukuk, terimlerde ve temel kavramlarda karşımıza çıkmaktadır: mülkiyet ve kontrat, borç ve miras, vasiyet, vasiyetle bağış ya da kullanma hakkı, dava açma hakkı, kayyumluk. Roma'dan alınan sözcüklerin, sözcüklerle birlikte çoğu kez de hukuk kavramlarının listesi uzayıp gider. Siyasal ve yönetimsel terimlerin benzeri terminolojik alıntılara her alanda rastlarız. Bunlar sayıca daha fazla ve daha "gerçek" terimlerdir. Bunun nedeni, ulusların yaşamında sık sık siyasal kesintilerin meydana gelmiş olmasıdır; alınan terimler de daha farklı kurumları ifade etmek için kullanılmıştır. Özel ilişkiler alanındaysa durum farklıdır. Roma hukukunun 5. yüzyıldan günümüze kadar çok uzun bir süre kullanılmış olması, ekonomik ve toplumsal çalkantılara karşın, yalnızca sözcüklerin değil, kavramların da sürüp gelmesini sağlamıştır. Burada çok teknik kaçacağı için yalnızca hatırlatıp geçelim; söz konusu durum, hukukla ilgili kuralların ve mekanizmaların da günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Roma hukuk düzenine olan bu bağlılığı açıklamak için tek bir alandaki örnek yeterli olacaktır; bu, evlilik kurumudur. Toplum-

sal dönüşümler ve zihniyet değişmeleri yüzünden, öteki kurumlara oranla çok daha fazla etkilenip farklılaşmış olması gereken bir kurumdur evlilik.

On ikinci yüzyılda, Hıristiyan Kilisesi'nin, pagan hukukçu Modestinus'un, İustinianus'un *İnstitutiones*'lerinde evlilik birleşmesi hakkında verdiği tanımlamadan (*viri et mulieris coniunctio, individuam consuetudinem vitae continens*) daha iyi bir tanımlama getirmeye çalıştığını ama başaramadığını görmüştük. Modestinus' tan yapılan alıntı, evlilik durumunu açıklayan ifadenin aktarılması değildi yalnızca. Bu durumu ortaya çıkaran yapıcı edimin çözümlemesi de olduğu gibi aktarılmıştı ve işin özü de buradaydı.

Evlilik bağının, eşlerin birbirine karşılıklı vaatte bulundukları andan başlayarak tam anlamıyla kurulmuş olması bugün bize çok doğal geliyor. İki kısa soru ve iki heceli bir cevap. Daha öncesinde ortada hiçbir şey yok. Ve o andan başlayarak her şey kararlaştırılmış oluyor. Basite indirgendiği, dolayısıyla da güven sağladığı için değer kazanan bir çözüm. Böylece karşılıklı olarak evlilik vaadi verildiğinin kanıtlandığı andan başlayarak, evliliğin ne zaman oluştuğunu söylemek kolaylaşır. Öte yandan, böyle bir uygulama, eşlerin kendilerini evliliğe ruhsal olarak hazırlamalarını (ki bu hazırlık çoğu kez evlilik öncesinde söz konusudur) ve eşleri birbirine yaklaştıran bütün aşamaları (ki bunlar yalnızca aileler arasındaki görüşmelerden ibaret değildir) kaale almaz. Oysa, dünya üzerine bugün Avrupalılar tarafından yayılmış olan bu sistem, Roma hukukunun bir özelliği olarak kendini göstermektedir. Bu sistemin, etnologların çoğunun bildikleri geleneksel aile sistemlerinin uyguladıkları usullerle ilgisi yoktur. Afrika gelenekleri bu konuda kanıtlayıcı örneklerdir. İlkçağ'da, Roma'nın getirdiği çözüm bile, farklı hukuk sistemlerinin farklı özellikler gösteren "aşamalı evlenme" sistemiyle çatışıyordu. Sami ırkına ilişkin hukuk sistemleri, ister Babil hukuku, ister İbrani gelenekleri ya da Arapların evlilik düzeni olsun, evlilik bağının oluşması için gerekli iki önemli ânı birbirinden ayırt eder; bunlar, belli miktarda bir paranın teslim edilmesi (Babil'de *tirhatu*, İbranilerde *mohar*)

ve genç kadının kocasına teslim edilmesidir. Klasik Yunan'da da evlilik iki aşamayı içeriyordu: bağlanma (*enguesis*) ve kadının teslim edilmesi (*ekdosis*). Eski Germen geleneklerindeki *Verlobung* ile *Travung* arasında da benzeri bir fark vardı. Şu halde karşılıklı rıza gösterme sonucunda oluşan evlilik Roma'ya özgüdür. Burada, hukukçu zihniyetinin, söz kesme olayının karmaşıklığını, hukuk biliminin pek meraklı olduğu gibi basite indirgeyip kesinlik kazandırabilmeyi nasıl başardığının örneklerinden birini görebiliriz. Romalı hukukçular, "Evliliği oluşturan karşılıklı rızadır," demekten hoşlanıyorlardı. Kilise Babaları bu formülü, tensel birleşmeyi kenarda tutmak için benimsediler. Demek ki Kilise hukuku Romalılardan sonra, evlilik anlaşmasında rıza olgusunu ön plana alan bir tutum içinde oldu; papazın önünde, hazır bulunanların da rıza göstermelerinin zorunlu kılınması için ancak 1563 yılını ve Taranto Konsili'ni beklemek gerekecekti. 18. yüzyılda evlilik kurumu laikleştirildiğinde Fransa'daki yasakoyucular, aynı zamanda Prusya'dakiler, Avusturya'dakiler, Hollanda'dakiler ya da Kuzey İtalya'dakiler de, birleşmenin rızaya dayanması ilkesini ve topluluğa açık olma niteliğini korudular. Böylece, Roma'nın ortaya koyduğu evlilik kavramı, Kilise hukuku aracılığıyla modern yasakoyucuların benimsedikleri bir kavram haline geldi.

Yürürlükte bulunan yasalarımız daha birçok konuda Roma'nın mirasını korumaktan başka bir şey yapmadı. Toplumun geçirdiği dönüşümleri ve değişen zihniyetleri hesaba katan ve sözü edilen Roma geleneklerine ters düşen birçok reformun özellikle son otuz yıldan beri yapıldığına kuşku yok. Roma'nın mirası küçülüyor, ama yok olmadı. Ve belki de, oluşturduğu ortak dil ile görünüşte farklılık gösteren ekonomik sistemlerin ötesinde, farklı ulusların hukuk sistemleri arasında görülecek yakınlaşmaların bir güvencesi olacak.

AİLE

Piergiorgio Solinas

I.

İspanya'dan Yugoslavya'ya, İtalya'nın orta kesiminden Cezayir'e, Fas'a ve Ortadoğu'ya kadar uzayıp giden Akdeniz kıyılarında rastlanan kültür alanlarının çeşitliliğini gözden geçirdiğimizde, aileye, evlilik kurallarına ve akrabalık ilişkilerine özelliğini veren yapı ve biçimlerin ne kadar farklı oldukları gözümüzden kaçmaz.

Bu farklar ortadan kaldırılamaz gibi görünmektedir: Çöllerde göçebe olarak yaşayanların uyguladıkları akrabalık ilişkilerinin şeması, Emilia'da yaşayan bir ortakçı ailesininkiyle bağdaştırılamaz; Sırp-Hırvat büyük ailesi *zadruga* ile geleneksel Sardinya ailesinin kapalılığı, aile bireylerinin birbirlerine sıkı sıkıya bağlılığı arasında hiçbir ortak ölçü yoktur. Öyleyse, ailenin kültürel ve toplumsal özelliklerini içine alacak tek bir kalıp, ortak bir köken düşünmeye kalkışmamak gerekir.

Ne var ki, bu farklılığa karşın bazı ortak öğeler de belirmektedir. Yerleşmiş bazı kültür özellikleri, değerler ve anlayışlar, aile biçimleriyle ilgili bir tipoloji oluşturur gibi görünmektedir; söz konusu bu özellikler, bir bölgeden ötekine büyük ölçüde benzerlikler gösteren aile kurumunun yaşam biçimlerini ve işlevlerini daha derinlemesine ortaya koymaktadır. Ve bu önemli yaklaşım noktaları, Akdeniz'in sınırındaki bölgelere oranla, örneğin Avrupa, Afrika ve Asya'ya oranla açıkça farklı bir kültür alanının ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Familia sözcüğünün köken olarak tanımı, kölelik ve bağımlılık kavramlarını anımsatır: Serfler, uyruklar topluluğu (Latince: *famul*, Osk dilinde: *famel*) daha İlkçağ'dan beri bir soya kişiliğini kazandıran temeli oluşturuyordu. Aile, ev (*oikos*), mülk, toprak ve köleler, kırsal toplumun temel nüvesini oluşturuyordu; bu toplumun yapıları, farklı dönemlerde ve farklı bölgelerde ortaya çıkan önemli ortak öğeleri ortaya koyar.

İşlevler, yetenekler, güçler bütünü olan ve mülkün yönetimiyle dağılımını düzenlediği gibi, aileye ilişkin davranış kurallarını ve ailenin dengesini de düzenleyen *oikonomia*, Aristoteles'e göre, aile yetkesinin temel alanını oluşturuyordu. Öyleyse, aile kavramının içinde, en azından bu kavramın Akdeniz'in İlkçağ uygarlıklarında ve daha sonra, kapitalist uygarlığın eşiğine varıncaya kadarki aşamasında üstlendiği işleve göre, iki düşünce birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak var oldu: bölünmez bütünlük ve bağımlılık. Birbirini bütünleyen bu iki düşünce ayrılamaz niteliktedir: Ev, ailede bütünleşmiş bütün üyeleri bünyesinde toplayan merkezdir; bütün aile üyelerini merkezi bir yetke altında birbirine bağlayan şeyse, bağımlılık ve itaat ilişkisidir.

Geleneksel Akdeniz toplumunda aile, bireylerin vazgeçilemez var olma biçimidir; her birey, aile ilişkileri onu ne olarak tanımlıyorsa odur: baba, evlat, eş, ana.

Bireyler herhangi bir eyleme giriştiklerinde, onların kişiliğinde aile eylem yapmış olur; bir gereksemesi olduğunda, aile bunu, kendisini oluşturan bireyler aracılığıyla ortaya koyar. "Aile bireylerinden biri (baba, kardeş, evlat, bunlar arasından seçilmiş biri ya da grubu oluşturanların tümü birden) herhangi bir edimi ortak çıkarlar doğrultusunda gerçekleştirdiğinde, bu edim, aile bireylerinin tümünü bağlar" (J. Gaudemet, *Les communautés familiales* – Aile Toplulukları, Paris, 1963).

Yemek yemenin ortaklaşa bir edim olması gibi, üretme ve çalışma da, kişisel karşılık beklemeksizin aile bireylerinin tümünün katılımına bağlı olan edimlerdir; tıpkı, genel olarak alındığında her türlü edimin, dışarıyla olan ilişkilerin, hatta gereksemelerin, tek bir

sözcükle tanımlanmak istenirse yaşamın ortaklaşa olması gibi.

Bu geleneksel toplumda, kişisel öykülerinin bireşimi sonucu kendisi olmuş, bütünüyle bireysel kişiler yoktur; başka bir deyişle, bireysel yaşamöyküleri yoktur. Bundan dolayı da, kişisel varoluş koşulları hakkında karar vermek, seçim yapmak söz konusu değildir. İnsanların önünde, yerine getirilmesi gereken toplumsal işlevler vardır; önceden saptanmış bu işlevlere, yaşam çizgisinde vardıkları yere göre, aile ilişkilerinin kendilerine yükleyeceği sorumlulukları üstlenecek duruma geldikleri ölçüde kendilerini uyarlamak zorundadırlar. Vesayet altında olma durumundan, yükümlülükleri olan, sorumluluğunu taşıyacakları görevleri ve güçleri olan kişi durumuna geçerler.

Bu koşullarda herkes, erkekler, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, tek başlarına ailenin dışavurumudurlar, oysa başka toplumlarda, özellikle daha gelişmiş toplumlarda durum bunun tersidir; bu toplumlarda aile, kendisini oluşturanların dışavurumudur.

Aile içi bağımlılığın bu toplumsal ve ahlaksal önceliği, farklı Akdeniz uygarlıklarında ortak bir özellik olarak ortaya çıkar. Bu uygarlıklar kuşku yok ki tarihleri ve kültür katmanlarıyla birbirlerinden çok farklıdırlar. Fakat kültürel değişimlerin yoğunluğu, ticari ve toplumsal ilişkilerin sürekliliği, yüzyıllar içinde farklı aile biçimlerinin birbirinin içine geçmesine ve ortak duygu biçimlerine yönelmelerine yol açtı.

Birçok Akdeniz halkında ahlaksal, toplumsal, ekonomik ve biyolojik yaşamı kavrayışta ve yaşayışta görülen süreklilik gerçekten kayda değer niteliktedir: Cinsel aşk, istekler, yaşlılara gösterilen saygı, evlat sevgisi, ölüm ve öteki dünyaya ilişkin duygu, her zaman ve kesinlikle tek ve aynı aile kavrayışına yönelir; bu, her şey demek olan ve egemen topluluk rolünü üstlenmiş ailedir.

Bir aile topluluğuna ait değilse hiçbir bireyin tarihsel kişiliğe sahip olamadığı bu örgütlenmiş var olma biçiminin, toplumsal davranış, dil, çalışma ve üretim konularında kesin özellikleri vardır. Ortaklaşa bir olay olarak tarih, bir anlamda ailelerin parça parça ortaya koyduklarının bütününden oluşmaktadır. Siyasal bakımdan-

sa (ihtiyar meclislerinde, yani köylerin önemli işlerini yürüten aile reisleri topluluğunda ya da evin içindeki yetke ilişkilerinde bile), alınacak her türlü önemli kararda önde gelen bir yapı olmasının dışında, aile birimiyle doğrudan ilişkili olmayan topluluk ve gruplar karşısında temsil yetkisi olan bir model sağlar.

Böylelikle, zorunlu çalışma yükümlülükleri, Akdeniz'in bütününde uzun süre, ataerkil baba-oğul ilişkisi şemasıyla çerçevelendi; evlilik bağı ise, siyasal ve ekonomik özellikteki birleşmelerin onaylanması işlevini görmeye yaradı.

Aile ilişkileri, bu ilişkilerin içerdiği ve evrensel değerler olarak kuşaktan kuşağa aktardığı duygular, toplumsal yaşam dilinin yaşayan taşıyıcıları haline gelerek siyasal ve dinsel iktidarlarca, halkın zihniyetine saygı ve itaat kavramlarını yerleştirmeye yarayan araçlar olarak kullanıldılar. Aynı ideolojinin, insanların zihninde ataerkil lütufların dağıtım şeması biçiminde yer etmesine de çalışıldı: Tanrı'nın kişiliği bile ataerkil bir modele göre düzenlendi ve bu biçimiyle de onlarca kuşağın psikolojik ve duygusal yapısına derinlemesine işlendi. Kendisini aşan, daha yüksekte bulunanlara kendini mistik bir tutku ve taşkınlıkla ya da evladın bütünüyle tâbi olmasına benzer biçimde "teslim etme" olgusunun, insanlara, bağımlı var olma biçiminden başka biçimin tanınmadığı kabile türü çoğul aile içinde ya da birim ailedeki gündelik koşulların bir sonucu olarak ortaya çıktığı kolayca anlaşılır.

Bu ortak kafa yapısını oluşturan öğelerin ardındaki gizli nedenleri dikkatle incelemek gerekir. Tabii ki bu, en zor girişimlerden biri olacaktır, çünkü "zihinsel kalıntılar"ın elimize geçmesi söz konusu olamaz ve insanın kişiliğini yaratan ortak ruhsal olgular üzerinde yapılacak "arkeolojik kazılar"ın, dolaylı izlerden yola çıkılarak tümevarım yoluyla akıl yürütmeye dayandırılması zorunludur. Bu nedenle, sanki yerle bir edilmiş bir yapının kalıntıları söz konusuymuş da biz bu kalıntılardan yola çıkarak bir plan yapıyor, ama bunu yalnızca yapıyı çatmak, üslubunu ortaya koymak için yapıyormuşuz gibi, tanıtlanmış ve somut olgulara dayanarak çalışmamız gerekir.

Burada, Akdeniz'e özgü çok sayıda değişkeyi göz önünde tutarak aile kurumuna özgü yapısal temelleri açıklamaya çalışalım. Yapısal temel dediğimizde özünde iki gerçekliği kastediyoruz: 1. Yaşamı sürdürebilmek için gerekli ekonomik ve maddesel temel; ve 2. Birliğin, yetkenin, birlikte oturmanın, yani kan bağı ve hısımlık özgül ilişkilerinin örgütlenme biçimleri.

Bu veriler, Akdeniz'in farklı bölgelerindeki aile biçimlerini araştırmamıza yardımcı olabilecekse, milyonlarca çiftçinin, çobanın, zanaatçının, dilencinin, kadının, çocuğun ve yaşlı insanın kişisel yaşantılarında ve aile yaşantılarında yüzyıllar boyunca etkisi altında kaldıkları duyguları ve düşünme biçimlerini sezinlememize de yardım edeceklerdir. Belki bundan sonra, kökenini nasıl yakalayacağımızı bilemediğimiz psikolojik ve kültürel miras hakkında bilgi sahibi olabiliriz.

II.

Aile biçimlerinin basit bir tipolojisi öncelikle ailenin büyüklüğüne bağlı olacaktır. Bir yanda "geniş" aile ya da "büyük aile", öte yandaysa "dar" karıkoca ailesi vardır. Bu fark yalnızca, birlikte oturmayı, mülkün ekonomik olarak örgütlenmesini ve malların aktarımını göz önüne alır; özel biçimlerde düzenlenmiş olan cinsel bağla, soy zinciriyle ve eğitimle ilgili ilişkileri doğrudan içermez.

Çoğul aileyi incelemeden önce (geniş aileye bu adı vermek daha uygun olacaktır), öncelikle hatırlamamız gereken şey, tarihsel olarak bu modele yakın çok sayıda aile olmadığıdır; sonra, daha İlkçağ'dan beri aynı toplumun içinde birçok türde ailenin ve bu türlerin karışımlarının birlikte var oldukları da unutulmamalıdır; elimizdeki belgeler, çoğul ailenin yalnızca İlkçağ'a ilişkin yapısının izlerini ve bu aileyle benzerlik kurulabilecek aile oluşumlarına ilişkin çok az sayıda bilgiyi bize aktarmaktadır.

Bu özel aile türü eski toplumlarda bazı bölgelerde görüldü: Kuzey Afrika ve özellikle Berberi halkları İslam kültürüyle karış-

mış olan kendilerine özgü özelliklerini korudular; Yunanistan, Sırbistan ve genel olarak Balkanlar'da; Orta İtalya'da ve Po Ovası'nda, Fransa'nın bazı bölgelerinde de çoğul ailelere rastlandı.

Bunların dışında kalan bölgelerde, Sardinya'da, Korsika'da, hatta İtalya'nın güneyinde, karşılaştırılabilir nitelikte çoğul aileler bulunmamakla birlikte, çok özel ahlaksal dayanışma ve tüzel topluluk bağları içeren aile topluluklarına rastlanır.

Çoğul aile ve karıkoca ailesi birbirine karşıt iki kategori değildir; toplumsal olgunlaşmanın ve toplumsal kaynaşmanın iki ayrı düzeyini oluştururlar. Mantık açısından bakıldığında, her karıkoca ailesi, geniş bir topluluğun çekirdeğidir ve bundan dolayı da çoğul ailenin öncelidir.

Fakat bu art arda geliş katı bir şekilde ele alınmamalıdır: Çoğu zaman, geniş ailenin parçalanması da bağımsız çekirdek birimlerin oluşmasını sağlamıştır; meydana çıkan sayısız karıkoca ailesi de küçüklüklerinden, aralarındaki rekabetten, özellikle de büyümeye ve daha büyük ölçüde kaynaşmalara set çeken, onları yok olmaya mahkûm eden ekonomik baskıdan dolayı zor durumda kalmıştır.

Çoğul ailenin bazı biçimsel özelliklerini kısaca inceleyelim. Bu özellikler söz konusu ailenin bileşimiyle ilgili olduğu kadar dinamizmiyle de ilgilidir:

1. Çoğul aile, ortak bir atadan gelen, yetkeyi elinde tutan erkeklerin oluşturduğu bir soy çizgisine göre konumlanan ve sayıları sürekli artan hısımları kendi içinde toplama eğilimindedir.

2. Ortak maddesel bir temele, mal varlığına dayanır; bu temel en iyi durumda, hayvanlar, tarım aletleri ve evle birlikte, toprağı da içerir.

3. Bir üretim ve tüketim birimi oluşturur. Daha da özgül olarak, geleneksel dengenin sağlandığı durumlarda aile kendi kendine yeter: Üretim birimiyle tüketim birimi birbirine karışır.

4. Kökenini oluşturan yapısını kuşaktan kuşağa yenileme eğilimindedir. Gerçekten, ailenin yeniden yapılanması anlamına gelen süre "çevrimi" üç kuşağa yayılabilir. Bu ortalama süre, Tosca-

nalı bir kırsal ailenin 1880 ile 1976 arasındaki yaşamı üzerine yapılan bir araştırmada ortaya konmuştur (Gianni Fineschi, *La donna nella famiglia rurale tradizionale* – Geleneksel Kırsal Ailede Kadın, Siena, 1976; L. Baric de *zadruga* ile ilgili olarak çoğul ailenin süre çevrimi konusunda aynı süreyi vermektedir, "Traditional Groups and New Economic Opportunities in Rural Yugoslavia" – "Yugoslavya'nın Kırsal Alanlarında Geleneksel Gruplar ve Yeni Ekonomik Fırsatlar", *Themes in Economic Anthropology* içinde, Londra, 1970). Üç kuşak gelip geçtiğinde, parçalanma süreçleri tamamlanmış olur.

5. Yukarıda kullanılan terimlerle tanımlanan mülk, sürekli var olan bir karşıtlığın doğmasına neden olur: Çoğul aile, üzerinde kurulmuş olduğu toplumsal üretim birimini belirli bir sınırın ötesine götüremez: Erkek kardeşler ve aileleri, baba öldükten sonra bile, ayrılmamaya karar verebilirler; ama onlardan sonra gelen kuşağın aynı biçimde davranması zordur. Bu durumda aile yine çoğalarak kendini yeniler, fakat bunu başlangıçtaki malvarlığını küçülterek, mülk edinme ya da intifa hakkı yoluyla yeni bir toprağa sahip olarak yapar.

Çoğul aile, aynı atadan gelen erkeklerin soy çizgisinden gelen ve hayatta olan herkesi bünyesinde toplama eğilimindedir. Bundan dolayı, bu atanın, hayatta kaldığı ve temel bir işlevi yerine getirebildiği sürece koruduğu bir kişiliği ve yetkesi vardır. Bu işlev, topluluğun organik, ekonomik, maddesel ve toplumsal bütünlüğünü temsil etmek, aynı zamanda da onu yararlı ve verimli hale getirmektir. Bu durum, üçüncü kuşağın gelmesiyle sona erer: Bu kuşağın, erişkin ve üretken kuşağa tam anlamıyla katılması, büyükbabanın gücünün azaldığı ve ölüme yaklaştığı döneme rastlar. Ama üretim açısından birbirine karşı olan bu iki eğri, yetke ve disiplin bakımından karşıtlık oluşturmaz. Yaşlı ata, gücünü, yetkesini, iktidarını yitirmesi yüzünden aile bütünlüğünü temsil edemez duruma geldiğinde işlevini bitirmiştir. Bundan sonraki simgesel değeri, ata soyunu sürdürmesidir: Kuşakların akışı içinde ailenin canlı bir halkasını, ölmüş atalar zincirine bağlamaktadır.

Gerçekten aile, ülküsel planda birbirlerine akrabalıkla ve bir konutu paylaşmanın doğurduğu ilişkiyle *hic et nunc** bağlı olan kişilerce değil, geçmiş ve gelecek kuşakların birbirini izlemesiyle oluşturulmaktadır.

Aile reisinin oğulları olan erişkin erkekler, ailenin temel işgücünü oluşturan etkin kesimidir ve yaşam için gerekli malların üretimini sağlarlar. Oğulların tümü hep baba ocağında kalmaz, ama baba öldükten sonra kan bağını, ekonomik birliği, hatta birlikte oturmayı sürdüren kardeşler birliğine (kardeşler arasındaki bir tür lonca arkadaşlığı) sıkça rastlanmıştır. Kardeşler çoğu zaman bu birliği ve karşılıklı dayanışmayı korumak için miraslarına düşen paydan vazgeçmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak N. Tamassia'nın *16. ve 17. yüzyıllarda İtalyan Ailesi* adlı yapıtına bakınız: Bu olgu yalnızca İtalyan ailelerine özgü değildi; feodal düzene bağlı Batı' nın bütününde soyların dayanışması çoğu zaman mal ortaklığı yoluyla sürdürülüyordu. Kırsal kesimlerin tümünde kardeş topluluklarından oluşan, akrabalık ilişkisi içindeki birçok aile, aynı "ocağın", aynı "tencerenin", bölünmeden kalmış aynı toprağın çevresinde toplanıyordu. Aile reisi konumundaki kişi çoğu kez bu topluluğun çalışmasını düzenliyor, hatta belirli işleri yapmaya zorluyordu. M. Bloch'un *La Société Féodale* (Feodal Toplum) adlı yapıtına da bakınız.

Böylece, ailenin etkin kesiminin rolü, mülkü yönetmek ve onu devraldığı biçimde kendisinden sonraki kuşaklara aktarmaktır. Demek ki temelde, toprak, hayvanlar, ev ve aletler, ekonomik nesneler değil, tam tersine birer öznedir: Malvarlığının korunması, günlük davranış kurallarını ve evlenme söz konusu olduğunda yapılacak seçimi belirler.

Aileye kazanılan yeni üyeler, yani evlenme yoluyla gelen kadınlar, erkek soyuna doğrudan katılırlar. Aileye dışarıdan gelen bu kişiler, farklı soy zincirlerine sürekli katılımı temsil ederler; kendilerini kabul eden ailenin içindeki yerleri önceden belirlen-

* Lat., burada ve şimdi, anlamında. (ç.n.)

miştir; büyük ailenin toplumsal ve ekonomik işlevlerinin yapısı içinde öngörülmüş rolleri ve işlevleri vardır.

Bu bakış açısından, kolon ailesi, soy zinciri ve göçebe topluluk aynı özelliklere sahiptir. Ailenin kadınlar kesimini oluşturan bir bölüm, "aile kökenli" kızlar ve genç kızlardır; bunlar doğal olarak aileden ayrılmaya ve başka bir aile içinde başka bir soyun başlatıcısı olmaya adaydırlar; dışarıdan gelmiş bir başka bölüm ise, sözü edilen rolleri, işlevleri, görevleri daha sonra başka bir aile içinde üstlenecek olan "aile kökenli" kızların rolünü aile içinde yüklenmiş durumdadır. Kök aileden karıkoca ailesine geçiş çoğu kez, kan bağı olan yeni bir aileye katılma olarak kabul edilir.

Aileler arasındaki birleşmelerde gelin olarak verilen ve gelin olarak alınan kadınların zaman içinde birbirini izleyişi ve bunların sayısal oranıyla ilgili önemli ekonomik koşullar da işin içine girer. Bu alışverişlerin dengede kalma eğiliminde olduğu ileri sürülebilir; öyle ki, ana, çocuk, gelin, vb. olarak ailede bulunan kadınların sayısı yaklaşık olarak hep aynı kalır.

III.

Yaşlıların yetke sahibi olmasını, soyun bütünlüğüne duyulan saygıyı temel alan ve kan bağına dayanan bir topluluğun oluşturduğu bu büyük kurum, bazı durumlarda, örneğin Balkan kültür geleneğinin değişik biçimleriyle karşılaştığımız Sırbistan'a özgü *zadruga*'larda, yakın tarihe kadar varlığını sürdürdü.

Zadruga yalnızca bir aile değildi; aralarında kan bağı olan üyeleri birbirlerine ortak dayanışma, aynı konutu paylaşma, ortak tüketim ve üretim ilişkileriyle sıkıca bağlandığı korporatif bir birimdi. Bu kurumun ekonomik temeli toprak mülkiyetiydi: Geniş arazilere yayılmış bir yurtluk içinde *zadruga,* hem bir akrabalık kurumu hem de kimi zaman hatırı sayılır büyüklüğe ulaşan bir insani yerleşim merkeziydi.

Temel yapı olarak geniş ve açık olan ev, yapıların halka biçiminde birbirine eklenmesiyle genişliyordu. Güç, bu gücün kulla-

nılması ve hukuk, bu tür birçok ailenin gruplaşmasından doğuyordu; güç, kan bağına dayalı topluluğun en yaşlı ataerkil kişisi olan *staresina* tarafından temsil ediliyordu. Ona ayrılan bölüm evin kalbiydi; evin merkezinde bulunan büyük odada aile bireyleri birlikte yemek yemek için toplanıyorlardı; genç çiftler, oğullar ve dul kadınlar onun evinin çevresinde yapılmış evlerde oturuyorlardı. Arabalıkları, ahırları ve ambarlarıyla bu yapılar *zadruga*'yı oluşturan geniş yapılar bütününü meydana getiriyordu.

L. Baric'in, bu kurumun gelişmesi üzerine yaptığı bir incelemede gözlediği gibi, *zadruga* her türlü girişim mantığının dışındadır: Yönetim, görevlerin dağıtımı ve iç disiplin, temel amaç olan var olanı koruma düşüncesinin gereklerine uyar.

Aile reisi, işbölümünü iş ekonomisinin gereklerine göre değil, *zadruga*'nın varlığını korumak ve genişletmek için yapılması gereken işleri gerçekleştirecek biçimde düzenlerdi. Bunun anlamıysa, çalışmanın pratik olarak somut bir karşılığının olmaması ve üretilen ürünlerin maddi değeri göz önüne alındığında, bu değerin belirli bir piyasa oluşturmamasıdır. Demek ki ücret söz konusu değildi; buna karşılık, bir zorunluluk ölçütü, yani çalışan herkesin, ortaya koyduğu değerden bağımsız olarak özveri göstermesi ve kendisini, kendisinden yararlanılmaya bütünüyle hazır tutması gerekiyordu.

Bu katma değersiz ve sıkı korunma disiplini, ki genellikle Akdeniz bölgesinde çoğul ailenin farklı biçimleri bu disiplini uyguluyordu, kapitalist girişim anlayışından ve mal fazlasıyla emek sömürüsünün yol açtığı tehlikeli çelişkilerden henüz uzak, bir çeşit varlığını sürdürme ekonomisi olan bir ekonomik ilişkiler düzeninin yansımalarını gözlememizi sağlar.

Ama bu tutum kendi içinde, parçalanma süreçlerini de barındırır: Geniş bir yurtluk, ticari rekabet ve para değişim düzeninin var olduğu bir ortamda kurulursa, sahip olduğu gizli ya da saklı değerin, kendi hesabına bir değer üretmesi gerekir. Yurtluk mantığının, pazar mantığını izlemesi gerekir. İç ve dış zorlamaların, malların, gereksemelerin, üretim artışının ve işbölümü genişle-

mesinin ev düzeni içinde gerilime yol açtıkları ölçüde malvarlığı birikimi, yalnızca soyun varlığını sürdürmenin ötesinde zorunluluklar dayatır: Bu durumda, evliliklerin yol açtığı sorun o ölçüde önem kazanır ki, özünde hiyerarşik kurallara bağlı kalan gerçek bir ekonomik strateji haline dönüşür:

"Evlenme stratejisinin önde gelen işlevi, soyun kendisini sürdürecek araçları, dolayısıyla da işgücünü sağlamak olmakla birlikte, malvarlığının korunmasını da sağlaması ve bunu, para dolaşımının az olduğu bir düzen içinde gerçekleştirmesi gerekir. Geleneksel olarak miras alınan malvarlığı payı ile evlenme sırasında elden çıkarılan bölümün aynı olmasından ötürü, *drahoma*'nın (*adot*: –*adoutà* sözcüğünden–, bağışta bulunmak, *drahoma* olarak vermek) miktarını belirleyen mülkün değeridir; bu *drahoma* da, tıpkı müstakbel eşin ailesinin talep ettiği *drahoma*'nın, sahip olduğu malvarlığına bağlı olması gibi, *drahoma*'yı veren tarafın evlilikle ilgili beklentilerini belirler. Bundan çıkan sonuç ise, ekonominin *drahoma* aracılığıyla, evlilik yoluyla yapılan değişimleri düzenlediğidir; evlilikler, ekonomik açıdan aynı düzeyde olan aileler arasında gerçekleşme eğilimindedir" (P. Bourdieu, "Les stratégies matrimoniales dans la mystique de reproduction" – "Soyun Sürdürülmesinin Gizemi İçinde Evlilik Stratejileri", 1959-71 yılları arasında Béarn'da sürdürülen soruşturma, *Annales* dergisi, No. 4-5, 1972).

Böylelikle, çoğul aile (ya da en azından çoğul ailenin mantığı), yapısının bazı temel görünümlerini (görev ve yetkenin birbiriyle kaynaşması, malvarlığının dayanışma içinde korunması, aile adının ve malların sonraki kuşağa aktarılması) biçimsel olarak korumakla birlikte, nitelik olarak derinlemesine değişikliğe uğradı.

Üstelik, aile kurumunun topluluk olarak gücü, bağlı olduğu toplumsal sınıfa göre değişir, ki bu da söz konusu sürecin hızlanmasına bağlıdır: Kentte yaşayan ve yurtluklara, büyük çiftliklere, ortakçı çiftliklerine sahip olan aileler, kuşaktan kuşağa gelişip güçlenirler; egemen sınıflarla ezilen sınıflar arasındaki ayrım arttıkça, efendi aileleriyle halk tabakasından aileler arasındaki me-

safe artar. Sayıca çokluk, Ortaçağ'dan beri güç aracıdır. Aristokrat ailelerin temsil ettiği siyasal, toplumsal ve ahlaksal yapının gücü, kendini silah gücüyle gösterir, bu ailelerin arkasında kendilerine bağlı silahlı insanlar ve serfler vardır. Bu aileler, soylardan oluşan bir topluluğun çatısını meydana getirirler ve çok sayıda köylü ailesi üzerinde kurdukları sürekli ekonomik, ahlaksal ve insani egemenlik aracılığıyla zenginleşirler. Kendilerine saraylar, hisarlar yaptıran ve geniş alanlara hükmetme tutkusunu taşıyan bu berkitilmiş aile garnizonları, birbirleriyle sürekli yarışma halindedirler ve aralarındaki şiddetli geçimsizlikler yüzünden sık sık sarsıntı geçirirler. N. Tamassia'ya göre, 18. yüzyılda bu aileler büyük liman kentlerinden satın alınan hizmetçi, köle ve nikâhsız kadınlar ordusuyla büyüyorlardı (*La famiglia italiana nei secoli decimoquinto e decimosesto* – On Beşinci ve On Altıncı Yüzyıllarda İtalyan Ailesi, Milano, 1910).

Buna karşılık, kolon ailesi, köylü ailesi kaçınılmaz bir parçalanmaya uyum sağlamak zorundaydı. Bu aileler, iş üreten birer makineydi, dolayısıyla da başkalarının servetini büyütmekten başka işlevleri yoktu.

Efendinin ailesi, kendisine çeşitli yollardan bağlanmış olan köylü ailelerinin sürekli parçalanması sayesinde zenginleşti. Ortakçılık, bu duruma bir örnek oluşturur: Orta İtalya'da ve Po Ovası'nda, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna, hatta daha da sonrasına kadar ortakçılık sürdü. Birbirleriyle dayanışma halinde olan ve bu tutumlarıyla dağılmazlık örneği oluşturduğu izlenimini veren ortakçı-kolon ailesinin çoğalma ve gelişme çabası göstermesine karşılık, kendisini dağılmaktan kurtarabilmesine olanak yoktu.

Köylü, ailesiyle birlikte çiftlik sahibinin arazisine yerleşiyor ve kendisine verilen ev ile toprağı işleme hakkı karşılığında, elde ettiği ürünü onunla yarı yarıya paylaşıyordu. Bu iş ilişkisi, toplumsal anlaşma görüntüsü verse de, aslında bir bağımlılık ilişkisiydi: Ortakçı, arazi sahibine bir rant sağlıyor, o da ona, hangi ürünlerin yetiştirileceği, kullanılacak yöntemler ve ekilecek miktar konularında kendi seçimini zorla kabul ettiriyordu.

Ortakçı ailesi, çoğu zaman sayıları otuz kişiyi bulabilen kalabalık bir ailedir. Büyük arazi parçalarını işleyebilen geniş bir çalışma birimi, bir "kolektif işçi"dir; bu durumda, çoğu zaman eski bir soylu aile olan efendisine bağımlıdır.

Klasik "geniş" ailede olduğu gibi, çeşitli karıkoca ailesi çekirdekleri de, çoluk çocuğuyla birlikte aynı çatı ve aile büyüklerinin değişmez yetkesi altında oturuyordu. Evlenmek, aile reisi olmak demek değildir. Erkekler nispeten erken yaşta evlenmiş olsalar da (C. Klapisch ve M. Demonet'nin, 15. yüzyıldaki Toscana ailesi, özellikle de Piza kırsal alanında yaptıkları bir araştırmaya göre, 25 yaşına gelmiş olan delikanlıların yarıdan fazlası evlenmiş oluyordu; erkek nüfusun içinde aile reisi rolünü üstlenenler ise yalnızca %15 oranındaydı), evlendikten sonra, uzun bir süre ekonomik, toplumsal ve ahlaksal bakımdan, büyüklerin yetkesiyle temsil edilen ailenin bütünüyle denetimi altında kalıyorlardı. Köylü, genel iş düzeni içindeki hesaplı davranışlarıyla, elindeki kıt kaynakların yönetimiyle geçirdiği uzun yıllardan sonra çok önemli bir mevki olan aile reisliğine yükseldiğinde, oğulları ve gelinleriyle birlikte oturuyordu; kızlarıysa genellikle başka köylerde ya da başka çiftliklerde evlenmek üzere evden ayrılmış oluyordu.

Böylelikle, toprak sahibine yarı feodal biçimde bağlılığın kendisine tanıdığı sınırlı seçim olanaklarının elverdiği ölçüde ortakçı ailesi yüzyıllar boyunca, çağımıza kadar, Akdeniz'e özgü İlkçağ ailesinin özerk yapısını korudu; bunu, toprak mülkiyetine sahip olmamasına ve aile bireylerinin çalışmalarının meyvelerinden yalnızca bir bölümünü elinde tutmak zorunda bırakılmasına karşın başardı.

Köylü aileleri, ortak çalışma ve ortak tüketim esasına göre düzenlenmişti: Ailenin sağlıklı her bireyi, yaşına ve cinsiyetine göre belirli bir görevi yerine getiriyordu. Erkekler en ağır ve önemli tarım işlerini yapıyorlardı: Tarla açma, çift sürme, bahçe belleme, zeytin dikme ve bağ yapma, ağaç budama, tohumlama, vb. Bu işlerin hesabını, toprak sahibini temsil eden kâhyaya en ufak ayrıntısına kadar vermek zorundaydılar. Hem patronda, hem de kâhya-

da bulunan bir kayıt defterinde, arazinin yönetimiyle ilgili her çalışma, her bir köylü ailesine ayrılmış bölüme kaydediliyor, özellikle de ortakçının ödemek zorunda olduğu borçlar işleniyordu.

Çocuklar daha yedi-sekiz yaşından itibaren çalışmaya başlıyor, sabah erkenden kalkarak, tarla sürmeye giden babalarının peşine takılıyorlardı. Toprağın çok sert ve sabanla sürülmesinin özellikle zor olduğu Emilia'da örneğin, sabana beş-altı çift öküz koşuluyordu. Çocuklar, açılan izlerin içinde hayvanları üvendire ile gütmeye çalışıyor, köylüyse saban demirini toprağa derinlemesine daldırmaya uğraşıyordu.

Ailenin bütün öteki bireyleri gibi toprak sahibinin, kocalarının ve babalarının yetkesine boyun eğmiş olan kadınlar da tarlalarda, özellikle bağbozumlarında, hasat zamanında ve tamamlayıcı besinler olan yabani ürünlerin (mantar, ot, meyve) toplanmasında çalışıyorlardı. Bunun dışında da evde yaşlı kadınların gözetiminde iş görüyorlardı. Pazardan çok az mal satın alınıyordu; köylünün pazardan alışveriş edecek parayı biriktirmesine olanak yoktu. Çiftlikte üretilen keten ve kenevir, çarşaf, iç çamaşırı, masa örtüsü, vb. yapımında hammadde olarak kullanılıyordu; giysiler evde eğirilen ipliklerle dokunmuş kumaşlardan dikiliyordu.

Ailenin bin bir emekle meydana getirdiği ürünlerin hiçbiri mülk sahibinin gözünden kaçırılamaz, bir bölümü her zaman ona ayrılırdı: Piliç, yumurta, tavşan, domuz eti Noel ve Paskalya kutlamalarında mülk sahibinin evine götürülürdü; araziden sağlanan ürünlerle birlikte belirli miktarda kumaşın da her yıl verilmesi gerekirdi. Efendiye bağlılığın ve boyun eğmişliğin ifadesi olan bu armağanlara "kralın intifa hakkı" denirdi.

Sözü edilen bu aile türüne biçim olarak az ya da çok benzeyen ve Orta İtalya'da yaşamış olan bu ailenin (yineleyelim) varlığını sürdürmesi zordu. Ortakçılık anlaşmasını yapmış olan aile reisi öldüğü zaman, yaşları ilerlemiş olan oğulları, aileleriyle birlikte topluca çiftlikte yaşamayı sürdürmeye karar verdiklerinde, mülk sahibi bunu ender olarak kabul ederdi. Çiftliğinde belirli sayıdan fazla insan bulunması çıkarına değildi.

Gerçekten, herhangi bir etkinlik göstermeyen insanların sayısındaki artış, köylünün bunların tüketimini karşılamak için ayıracağı çalışma payının da artmasına yol açıyordu. Toprak sahibinin çıkarı ise, yeni tarlalar açmak için bu çekirdek aileleri parçalama yönündeydi. Çiftlik sahibi, çiftliklerinde feodal düzenin uzantılarını korumak yerine (ki bu düzenin izlerine rastlama olanağı vardı), evliliklerde yapılan seçimler üzerinde denetimini elden bırakmayarak yeni çekirdek ailelerin sayısını çoğaltmayı gözetiyordu. Çoğu zaman, evlenmeden önce mülk sahibinin iznini almak gerekirdi.

1950'den itibaren derin ekonomik ve toplumsal nedenlerle bu tür ailelerin parçalanma ve kırsal alanların boşalma süreci hızlandı. Uluslararası tarım ürünleri piyasasının oluşması, fiyatların düşmesine ve sanayileşmiş çalışma sistemlerinin yerleşmesine yol açtı; toprak sahipleriyse, her türlü dönüştürmeye ve iyileştirmeye karşı çıktı. Öte yandan, toprak ve ev sahibi olmayı düşleyen ortakçılar, büyük savaşım vermelerine karşın bu amaçlarına ulaşamadılar: Büyük ölçülere varan işten çıkarmalar oldu; birkaç yıllık bir süre içinde binlerce köylü ailesi, birkaç kişiden ibaret kalan aileleriyle birlikte çiftliklerinden ayrıldılar. Sanayi alanında iş bulamayanlar, kentlerde küçük dükkânlar açtı ya da yeni tarım işletmelerinde ücretli olarak çalışmaya başladı.

IV.

Ataerkil yapı, Akdeniz kültürlerinin bütününde rastlanan yaygın bir özelliktir. Bu ailenin en ileri götürülmüş örneklerinden biri, özellikle kırsal göçebelik dönemindeki eski Yahudi ailesidir.

Kitab-ı Mukaddes dolayısıyla iyi bilinen, İbrahim'in Tanrı'nın buyruğu üzerine öz evladı İshak'ı* kurban etmeye hazır olması, ataerkil gücün pratik olarak sınırsız olduğu bir hukuk koşulunu

* Kur'an'da İsmail. (ç.n.)

yeteri kadar açıklıkla göstermektedir. Aslında burada söz konusu olan şey, ataerkil yetkeden çok, erkek soyunun gücüydü; başka bir deyişle, eskilerin, yaşayan atalar yetkesinin, soya ait dayanışmanın, onu temsil eden en yaşlı insanda kişileştirilmesiydi. Yaşlı atanın yetkesi kadınlara, çocuklarına ve bunların eşlerine kadar uzanıyordu. Sürü hayvanları, birikmiş ve canlı zenginliğin maddesel biçimi, refahın simgesi ve kaynağı, soyun mülküydü; onun korunması ve geliştirilmesi son çözümlemede evlilikler konusundaki seçimi yönlendiriyordu.

Soyun sürüp gitmesi tabii ki evliliğin temeliydi: Erkekler, kadınlar ve çocuklar toplumsal bir birimin gerçekleştirilmesi için gerekli olan canlı zenginlik kaynağını oluşturuyordu; bu birliğin yürütülmesi ve korunmasıysa, onun refah düzeyine ve onu oluşturan bireylerin çokluğuna bağlıydı. Bir erkek, çocuk bırakmadan öldüğünde, dul kalan kadın, kayınbiraderiyle evleniyordu: Bu evlilikten doğan çocuklar, kısmen, ölen erkeğin çocukları olarak kabul ediliyordu. Levirlik adı verilen bu kurum –ailenin neslini sürdürmesinde meydana gelebilecek kesikliklerin çıkaracağı sorunların giderilmesini amaçlayan toplumsal müdahale mekanizması– daha başka birçok halkta olup biteni açıkça gözler önüne serer: Bir aile tarafından gelin olarak verilen kadınlar, onu alan ailenin mülküne geçiyorlardı, bu aile ise onlardan doğurganlıklarına göre, mirasla ilgili haklara uygun olarak –bu durumda, ölen kocanın erkek kardeşi hak sahibiydi– istediği gibi yararlanıyordu.

Örneğin eski Türklerde, bir erkeğin geride bıraktığı dul karıları, o erkekten yaşça daha genç olan yakınlarından biriyle evlenmek zorundaydılar. Örneğin ölenin oğullarından biriyle (tabii ki her birinin kendi dünyaya getirdiği çocuğun dışında), erkek kardeşleriyle, hatta erkek kardeşlerinin oğullarından biriyle evlenirlerdi.

Ataerkil ailenin özelliklerini Yunan ve Roma ailesinde de bulabiliriz. Arkaik dönemde baba, evlatlarından yaşamının sonuna kadar yararlanıyordu. Onları bir başkasının buyruğuna verebilir ya da kendi işinde istediği gibi kullanabilir, çocuklar ağızlarını

açıp bir tek söz söyleyemezlerdi. Bu, verilebilecek aile örneklerinin en katı olanıdır; geleneğe göre özel bir tören yapılarak, erginliğe ulaşmış erkeğe özgür bir insanın sahip olduğu ayrıcalıklar ve haklar verilebilirdi, ancak bu uygulama çok yaygın değildi ve babanın oğul üzerindeki yetkesi sağlam ve tartışılmaz olmayı sürdürüyordu. Soy zinciriyle ilgili katı bir sistem, yetke derecesini eskiliğe bağlıyordu; bu, atalar soyunu her türlü ekonomik ve toplumsal varlığın, ailenin sahip olduğu ve her bireyin kişi olarak dayandığı kutsal bir kişiliğin kaynağı olarak kabul eden bir anlayıştan ileri geliyordu.

Bu aile anlayışı ve getirdiği yükümlülükler, fahişelik ve nikâhsız yaşama gibi kurumların varlığını önleyemiyordu. Bu kurumlar aracılığıyla aile yaşamı ve cinsel yaşam birbirinden bağımsız fakat birbirini bütünleyen iki ayrı çevre olarak ortaya çıkıyordu. Bu anlayışı, Demosthenes'in bir tümcesi çok iyi anlatır: "Fahişelerle zevke düşkünlüğümüzden, nikâhsız kadınlarla her günkü hizmetlerimizi gördürmek için birlikte oluyoruz; karılarımızı ise bize yasal bir evlat vermeleri ve ailenin sadık bekçileri olmaları için alıyoruz."

Arkaik toplumlarda, erkek yetkesi ve özellikle yaşlılarınki, kabile mantığını, aynı atadan gelenlerin birliğini kişileştirir. Orta Atlaslar'daki Berberi kabilelerinde evlilik, evlenecek kimselerin aileleri arasında kararlaştırılır; bu geleneğin Akdeniz'in bütün bölgelerinde geçerli olması olasıdır: Evlilik töreni, daha önce birbirlerine yabancı olan aileler arasında bir kan bağının oluştuğunu belirtir. Bununla birlikte, kadının kabilesi evlendikten sonra da, onu denetleme ve etkileme konusundaki haklarını sürdürüyordu: Gerçekten, ailesinden yıllarca uzak kalsa bile evli kadın, geldiği ailenin bir bireyi olarak kalmayı sürdürüyordu. Uğradığı her türlü haksızlığın öcünün, kocası ya da kocasının ailesi tarafından değil, kendi ailesi tarafından alınması gerekirdi.

Aynı olayı daha küçük ölçekte Akdeniz Avrupası'nın değişik halklarında, Korsika'da, Sardinya'da, Yunanistan'da, Girit'te, vb. gözlemleyebiliriz. Erkek kardeşler kendilerini kızkardeşlerinin

davranışlarını gözlemekle yükümlü kılarlar; evlilik öncesi yapılan görüşmeler bütün ailenin ortak konusudur. Eskiden Sardinya'da çıkan uyuşmazlıkları çözmek için başvurulan bir öç alma yasası olan *barbaricin*'e göre, haksızlığa uğrayan bir aile bireyinin öcünün alınmasından bütün aile sorumludur.

Demek ki, bir anlaşma yapılması, bir anlaşmazlığa çözüm bulunması, bir saldırının cezalandırılması gerektiği zaman işin içinde, kendisini temsil edenler aracılığıyla soyun bütünü vardır.

Aynı mantığa Kuzey Afrika'nın Berberi kabilelerinde, evlilik sonrasındaki ekonomik sorunların çözümünde de rastlanır. Damadın ailesinin gelinin ailesine, sahip olduğu mülkün bir bölümünü bağışlaması demek olan başlığın ticari ödün değeri yoktur; gelinin parayla satın alınması söz konusu değildir. Olay çok daha karmaşıktır: Başlık aracılığıyla, evlilikleri, farklı soyların kendi aralarında yaptıkları kadın alışverişi olarak düzenleyen bir toplumsal sistemde, kendisine katılan bir kadın dolayımıyla avantajlı duruma geçen bir aile, bu aktarımın, kadının geldiği ailede bir boşluk yarattığını kabul etmek zorundadır.

Başlık bu kabullenişin somutlaşmış biçimidir: Kadının sahip olduğu ticari bir değerin karşılığı değil, iki aile arasındaki toplumsal ilişkinin onaylanmasıdır: Bir yandan bir dengenin bozulmasını ifade etse de (bir aile yitirirken öteki kazanmaktadır), öte yandan bu bozulmayı onarmaya başlamaktadır bile, çünkü, gelin olarak verilen aile bireyine karşılık alınan başlık bir bakıma, aileye yeni katılacak bir kadına karşılık verilecek olan başlığın güvence altına alınmasıdır.

Kuzey Afrika'da büyük boyutlara ulaşan aile birlikleri Berberilerin yaşadığı bölgelerde olduğu kadar, Araplarda da yaygındır.

Ataerkil ailede baba, çocukları ile torunları üzerindeki yetkesini ölünceye kadar eksiksiz korur. Çölde göçebeler çadırlarını, bağımlılık ilişkilerine ve aileler arasındaki birleşmelere uygun olarak önceden belirlenmiş bir düzene göre kurarlar. Kampın merkez çekirdeğini, ailenin en yaşlı kişisinin, onun kardeşlerinin, çocuklarının, yeğenlerinin ve bunlara bağlı olanların çadırları oluşturur.

Tarımsal topluluklarda da aynı şekilde, önceden belirlenmiş birlikte oturma şemaları ve bağımlılık kuralları köylerin yaşamını düzenler; bunların bileşimi, soylar ve aile grupları arasındaki iletişimin ideal şemasını şehircilik açısından ve ekolojik açıdan yansıtır.

Mısır köylerinde, aile topluluğunun kutsal biriminin simgesi olan *duvvar,* aile soyunun bütününe kendi yaşamsal dayanışma gücünü verir. *Duvvar,* ataların gücünün oluştuğu ve bulunduğu yerdir; aile reisi toplantılarını burada düzenler ve ailelerin ortak malvarlığını yönetir; konuklar burada ağırlanır ve yatırılır.

Mağrip'te, tüm aile topluluğunun kutsal bireşimi *horma*'da yoğunlaşıp ifadesini bulmuştur; bu, hukuksal ve yönetsel yetkeyi elinde tutan üstün bir güçtür.

Aile orada da, kendi dölünden gelen aile bireylerinin yaşamlarını sürdürme ya da yitirmeleri konusunda karar verme hakkına sahiptir; bu güç, komşu halklarda görülenin tersine, aileden ayrılmış kişilere kadar uzanır. Suç işlemiş olan kadının ailesine geri gönderilmesi, ailesinin de soyunun şerefini korumak ve kurtarmak amacıyla ona istenen cezayı vermesi gerekir.

Evlilik, sözcüğün geniş anlamıyla bir birleşme ve ekonomik bağlaşmadır. Maddesel varlıkların ve karşılıklı hizmetlerin değişim olanağını yaratır; farklı organizmalar arasında bir çıkar birliği ve toplumsal yaşam beraberliği kurar. Armağanların alınıp verilmesi, evlilik birliğinin kurulmasından önce ve sonra verilen yemek davetleri yalnızca simgesel öğeler değildir, doğmakta olan karşılıklı yükümlülüğün getirdiği bağlanmanın somut öğeleri, bu yükümlülüğün uygulamalarıdır. İki aile topluluğunu birleşmeye iten, belirsiz bir dayanışma duygusu ve gizemli bir güç değil, sahip olunan kaynakları koruma ve büyütme düşüncesidir. Birleşmiş bu iki topluluk her zaman aynı çatı altında bir araya gelmese de, ailelerin yaşlı bireylerinden birinin yetkesi altında sağlam bir kaynaşmayı sürdürür. İster tarımsal, ister kırsal-tarımsal topluluklar olsun, bu topluluklar toprağı önceden saptanmış kurallara göre birlikte işliyor, birlikte yönetiyorlardı. Toprak paylaştırılmıyordu:

Her aile geçici olarak toprağın bir bölümünü elinde tutuyordu. Bu dağıtım, topluluğu oluşturan ailelerin her birinin temsilcilerince meydana getirilen aile meclisinin aldığı karara göre yapılıyordu.

Peki bu, insanların beklentilerine cevap veren, karşıtlıklardan arınmış uyumlu bir toplum şeması mıdır? Öyle olduğunu düşünmek büyük yanılgı olur. Ataerkil toplumun ortaya koyduğu şema, insanları belirli işlevleri, görevleri yerine getirmeye, yoksunluklara katlanmaya zorlayan katı bir şemadır. Bu kurallar, o dönemdeki ortamın ve teknolojinin gelişme aşamasının çok olumsuz zorlamaları karşısında aile birliğinin sürdürülebilmesini garanti altına alabilmek için zorunluydu, ama öte yandan da aynı kurallar, toplumsal ve ekonomik yapının gelişmesini büyük ölçüde engelliyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru sayısız aile topluluğu hâlâ kabile ilişkileri çerçevesi içinde topraktan, kuyulardan, otlaklardan birlikte yararlanıyordu. Kabilenin sahip olduğu arazinin kullanım hakkı ve mülkiyeti ne satılabilir, ne de kiralanabilirdi: Bu bağlamda, toprağın bir ticari meta haline getirilebileceği düşüncesi saçmaydı.

Fransa'nın Cezayir'i (1830'dan itibaren), daha sonra Tunus'u (1881) ve Fas'ı (1912) sömürgeleştirmesiyle, buralardaki toplulukların ve ailelerin dokusunu altüst eden bozucu öğeler söz konusu bu ülkelere girmiş oldu. Devlet, zorla kamulaştırarak ya da satın alarak geniş bir toprak edinme işlemine girişti. Toprak mülkiyetinin bu işlemler sonucu el değiştirmesi, kırsal toplulukları dayandıkları aile örgütlenmesinin maddesel temelinden yoksun bıraktı. Bu üç Mağrip ülkesinde, sömürgeliler (kolonlar) tarafından ele geçirilen topraklar, yerli toplulukların elindeki toprakları 4 milyon hektar azalttı; buysa, ekilebilir toprakların yaklaşık olarak %20'si demekti. Bir sömürgelinin elinde tuttuğu ortalama 120 hektar toprağa karşılık, köylünün elinde yalnızca 12 hektar toprak vardı. Buysa, hızla gerçekleştirilmiş bir toplumsal dönüşüm demekti: Köylü, daha önce kendi ailesinin toprağını mülküne sahip olmaksızın işleyen, fakat kendisi için yaşamın temeli olan bu kay-

naktan yararlanma hakkını hiçbir şekilde elinden almayan bir toplumsal yapının parçasıyken, şimdi, toprağı elinden alınmış bir işçi durumuna geliyordu. Gerçekten, sömürgeleştirme yoluyla, sömürgelilerin ellerine geçirdikleri topraklar bir yana, yerli halkın elinde de toprakların birikimi teşvik ediliyordu: Bu, özel mülkiyetin teşvik edilmesi anlamına geliyordu. Özel mülk sahipleri yok değildi, ama bu durum nispeten yaygın değildi. Böylelikle, yığınla küçük çiftçi, ellerinde tuttukları küçük arazileri terk etmek zorunda kaldı: Tarım işletmelerinde işçi olarak ya da daha önce özgürce yararlandıkları topraklarda yarıcı olarak çalışmaya başladılar. Bu koşullarda, aralarındaki kan bağı kısa sürede koptu. Dayanışma, itaat ya da saygı ilişkilerini eski şemalara göre korumak, dayanışmanın ekonomik temelleri parçalandığında giderek daha zor hale geliyordu.

V.

Marx Kovalevskij, "Le système foncier communautaire" (Topluluklara İlişkin Toprak Sistemi) adlı yazısında, Cezayir'de toprak mülkiyetinin geleneksel sisteme karşıt nitelikler gösteren oluşumuyla ilgili sürecin bir özetini verir. Karl Marx, Cezayir'deki Kabiliye kabilelerinin toplumsal örgütlenmesi hakkında şunları yazar: "Ekilebilir topraklar konusunda hâlâ hak sahibi olduğu görüntüsünü veren yalnızca bölünmez ailedir: Dolayısıyla, toprağın mülkiyeti bölünmez aileye aittir; bu aile, baba, ana, çocuklar, çocukların eşleri, çocukları ve onların çocukları (torunlar), amcalar, halalar, erkek ve kız yeğenlerden oluşur. Ailenin mülkü geleneksel olarak ailenin bütün bireylerinin katıldığı bir seçimle saptanan yaşlı erkeklerden biri tarafından yönetilir. Bu kişi, satın alınması gerekeni satın alır, satılması gerekeni satar, toprakları kiraya verir, tahıl ekimini ve hasadını yönetir... Gücü ve yetkisi hiç de sınırsız değildir; önemli işler söz konusu olduğunda, özellikle taşınmaz malların satın alınması ya da satılması gerektiğinde, ailenin bütün bireylerine danışması gerekir [...] Aile, bireylerinin her

birine iş aletleri, ateşli bir silah, ticaret ya da zanaatçılık yapmaya yetecek kadar sermayeyi sağlar. Bu bireylerin her biri, işgücünü aileye adamak, yani çalışması sonucu ortaya çıkan kazancı aile reisine teslim etmek zorundadır; bunu yapmadığı zaman, ailenin dışına sürülmekle bile cezalandırılabilir."

Etkin bireylerin her birinin emeğinin, homojen bir parça olan aileye ait olduğunu ileri süren bu gözlemler çok önemlidir. Aile topluluğu, bir anlamda, bir "kolektif işçi"dir: Üretim gücü, bireysel üretim kapasitelerinin toplamı olarak düşünülmez; tam tersine, üretim gücü özünde bir toplam, bir bütündür, her üretici birim bu bütünün içinde yer alan, ona bağımlı bir öğedir.

"Kabiliyelilerde özel toprak mülkiyetine rastlansa da," diye sürdürür Marx, "bu bir istisnadır. Her yerde olduğu gibi, bu mülkiyet türü Kabiliyelilerde de kabile, topluluk ve aile mülkiyetinin parçalanmasının yavaş ilerleyen sürecinin ürünü olarak ortaya çıkar..."

Özel toprak mülkiyeti kurumu (Fransız burjuvasının gözünde) siyasal ve toplumsal alanda gerçekleştirilecek her türlü ilerleme için zorunlu koşuldu... Aile mülkünün parçalanması yolunda baskılar yapıldı, hatta zorlamalara bile başvuruldu; bu, en başta, boyun eğdirilmiş fakat her an baş kaldırmaya hazır olan kabileleri zayıflatmak için, daha sonra da, yerli halkın elindeki toprakların ileride Avrupalı sömürgelilerin eline geçmesini sağlayacak tek yol olarak düşünüldüğü için yapıldı...

Meclis üyesi Humbert, 30 Haziran 1873 oturumunda, bir yasanın tartışılması dolayısıyla şu düşünceyi ileri sürüyordu: "Bu yasa, amacı Cezayir'deki ekilebilir topraklarda özel mülkiyetin düzenlenmesini hazırlamak olan bir dizi kararın, kararnamenin, yasanın ve Senato'daki tartışmaların ulaştığı en üst noktadır..."

Sömürgelilerin çıkarlarına ilave olarak –diye yazar Marx– hükümet, boyun eğdirilmiş halkın, kabile toplulukları düzeninin bozulması yoluyla zayıflatılmasını da hedef alıyordu; meclis üyesi Didier, Fransız Ulusal Meclisi'ne 1851'de sunduğu raporda bu hedefi şöyle dile getiriyordu:

"Kan bağı temeline dayanan toplulukların parçalanmasına yoğunluk kazandırmalıyız: Egemenliğimize baş kaldırmalarının önüne geçmenin anahtarı buradadır" (K. Marx, "Le système agraire en Algérie au temps de la conquête française" – "Fransızların Fethi Döneminde Cezayir'deki Tarım Sistemi", *Marx, Engels, Lenin* adlı yapıtta M. Godelier'nin seçtiği metinler).

Aynı şekilde Orta İtalya'da, mal sahiplerini geniş araziler satın almaya ve bunları çitle çevirmeye iten yasaların yardımıyla ortak topraklar kamulaştırıldı ve bu da, faiz ve borçlanmayla birleşerek çoğul aile yapısının parçalanmasının nedenlerinden biri oldu.

Bu koşullarda, çok sayıda kardeşe, toruna, yeğene, geline, vb. destek veren ve toplumsal yaşam sağlayan bu ataerkil yapının, halk sınıflarının aile çerçevesi olarak kalmasına olanak yoktur. Tarım işçisi, küçük çiftçi ya da kolon haline gelmiş köylüler, bir kuşaktan ötekine sürüp giden bir yapıyı korumayı başaramazlar. Aile reisinin ölümüyle çoğu zaman aile birliği çöker ve tehdidini her zaman arkalarında hissettikleri açlık bu insanları eşrafın, büyük toprak sahiplerinin, patronların karşısında bütünüyle boyun eğmeye zorlar.

Büyük toprak sahipleri ve feodal gelenekler köylü kitlelerinin aile yaşamını, küçük karıkoca ailesinin sınırlarına kadar küçülmeye itmiş, onları hiçbir güvenlik umudu olmayan yoksulluğa mahkûm etmiştir.

Banfield'ın, bir Orta İtalya kasabası olan Basilicate hakkında yazdığı gibi, babanın, annenin ve oğulun içinde bulundukları koşullar, yaşadıkları günü kazasız belasız geçirmekten başka bir şey düşünmelerine olanak tanımaz: "Her sabah uyandığımda, bize yeni bir gün bağışladığı için Tanrı'ya şükrediyorum ve akşam olup da keçimle, domuzumla, kuzumla ve çocuklarımla eve döndüğümde, yatağıma yatıp, bizi kazasız belasız günün sonuna erdirdiği için Tanrı'ya yeniden şükrediyorum." Bir köylü kadının 1955 yılında not alınmış bu sözleri, en basit güvenceden bile yoksun bırakılmış bir insanlık durumunu olanca açıklığı ile gözler önüne sermektedir.

Yapılan birçok araştırma, küçük farklarla ortaya koymuştur ki, ülkenin orta bölgelerinde yaşayan aileler düşünce bakımından öteki bölgelerdeki ailelerden çok farklıdır. Bu ailenin tek amacı, aile çekirdeğindeki sevgiyi, küçük saygınlıkları ve onurları kurtarmaktı, ki bunlar, yaşanan ortamın getirdiği tehlikelerden, mülk sahiplerinin acımasızca saldırısından korunabilmek için ellerinde kalan, tutunabilecekleri tek daldı. "Aileyi merkez alan", kıskançlıkların, düşmanlıkların ve iğrenç egemenlik isteklerinin iç içe geçtiği bu değerlerin, çoğu zaman İtalya'nın güneyini temsil ettiği ileri sürüldü. Baskı altındaki halk tabakalarının düşünce tarzının derin kültürel bileşenlerine ters düşen beylik düşünceler bu temeller üzerine oturtuldu. Bu görünüşüyle "karıkoca" ailesi adı verilen aile, büyük çoğul aileye özgü olan, hısımlar arasındaki dayanışma dilinden ve mantığından uzaklaşmış sayılmaz.

Bu kısa çözümleme, Akdeniz kültürlerindeki kırsal aile biçimlerinin dinamizmi üzerinde söylenebilecek her şeyin söylendiği savında değildir. Bununla birlikte bazı açıklamalar yapılabilir.

Karıkoca ailesiyle çoğul aileyi görünüşte birbirinden ayıran kutuplaşmanın temel bir karşıtlık olarak yorumlanmaması gerekir: Çoğul aile, biyolojik ortakyaşarlıkta olduğu gibi, birbirlerine sıkıca kenetlenmiş birçok aile hücresini içerir. Bu yapı, hem maddesel yapısı, hem de ahlaksal dili bakımından dayanışma ve topluluk olarak genişleme eğilimindedir.

Eski ekonomik temellerin çözülmesi her yerde geniş kolektif yapıları parçalanmaya mahkûm ederek aileyi çekirdek türü özerk aile sistemine yöneltti. Bu sürecin yapay olarak yaratıldığı yerlerde, örneğin sömürgelerde, boyun eğmek zorunda bırakılmış halklarda, aile birliğine dayanan sistemlerin dramatik biçimde dağılması ve çoğu zaman, toplumsal yaşamı temellerinden parçalayan ve dramatik sonuçlar veren oluşumlar bu evrimi zorla hızlandırdı. Başka yerlerdeyse, dağılma süreci daha yavaş ve daha yumuşak biçimde gerçekleşerek eski yapıların geçici bir süre yaşamayı sür-

dürmesine ve insanların yeni özerk ailenin örgütlenme biçimlerine yavaş yavaş uyum sağlamalarına olanak verdi.

Bugün bu evrim pratik olarak sona ermiştir: Kapitalist üretim biçimlerinin getirdiği aile türü, eskiden insanların kişisel ve toplumsal yaşamlarını bütünüyle düzenleyen manevi ve maddi işlevlerinden büyük ölçüde yoksun kaldı. Geniş kent toplaşmaları, toplulukların ve dayanışma halindeki grupların değil, varlıkları bütünüyle kent hizmetlerinin dağıtım kanallarıyla piyasa tarafından beslenen ürünlere bağımlı milyonlarca bağımsız ailenin barınmasına izin veriyor.

Yaşlıların yetkesi üzerine kurulmuş aile denetiminin bu ağır mekanizmasından kurtuluş, gerçek bir kurtuluşa yol açmadı; çünkü eski ilişkilerin yerini modern üretim yapılarının yarattığı koşulların gereklerini karşılayabilen yeni örgütlenme biçimleri alamadı. Yeni toplumsal yaşam koşullarının ve işçi kesiminin ortaya çıkardığı bu durumu yansıtan ve geliştiren yeni bir topluluk düşüncesinin kendini göstermesi gerekir. Bununla birlikte bu süreç kesintisiz olarak ilerleyemiyor; kapitalist üretim, dağıtım ve tüketim biçimleri bu sürecin önüne birçok engel çıkarmakta.

Bunun dışında, maddesel temelleri ortadan kalkmış olmasına karşın eski hısımlık anlayışı, kapitalist üretimin gereklerine uyum sağlamış ailenin kazandığı yeni boyutlar içinde kısmen de olsa bütün bu zorlamalara direnen bir kültür gücünün varlığını koruyor. İster iyi olsun, ister kötü, gelenekler hâlâ içimizde yaşıyor ve aile içindeki rol dağılımı üzerinde etkisini sürdürüyor.

GÖÇLER

Maurice Aymard

AKDENİZ herkesin gözünde güneş ülkesi, tembeller ülkesi görünümünü kazanmıştır.

Yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte *charter* uçaklarına doluşup ya da otoyollara dizilip dalgalar halinde kıyılarına koşan Kuzeyli insan yığınlarının güneş ülkesi. Bu insanlar kımıldamazlar; bir başka yaşam ritminin kendilerinde yarattığı hayranlık ya da yorgunlukla birkaç hafta boyunca plajlara ya da kahvelerin teraslarına çakılıp kalırlar. Bazen de, kimi ağır, kimi telaşlı olan bu göçebeler, adadan adaya, bir Yunan tapınağından bir Ortaçağ kentine, Parthenon'dan Rodos'a, Pompei'den Amalfi'ye, Palermo'dan Segesta'ya ve Selinonte'ye dolaşır dururlar. Bu geçici istilacıların sayısı yüzyıldır giderek hatırı sayılır biçimde artmıştır. Dün bir avuç ayrıcalıklı zenginden ibaretken, bugün altmış milyona ulaşmıştır – ki bu rakam bütün Akdeniz havzasının 1600'lü yıllara doğru barındırdığı insan sayısına eşittir. Uzmanlara bakılacak olursa, yarın sayıları yüz milyonu aşacaktır. Artan turist sayısıyla birlikte turizmin yapıldığı dönem de değişmiştir. Daha 1900'lü yıllarda turizm, servet sahibi, işsiz güçsüz seçkinlerin ılımlı geçen Akdeniz kışlarını Nice'ten Taormina'ya kadar ayrıcalıklı yerlerde geçirmeleri demekti. Akdeniz yazlarının zaferiyse, insanları yığınlar halinde kendine çekmesi oldu. Bu insan selleri, Fransız ve İtalyan kıyılarından sonra İspanya'yı ve İtalyan Mezzogiornosu'nu, Yuna-

nistan'ı ve Anadolu'yu, Tiren, Adriyatik ve Ege denizlerindeki adaları kapladı; daha sonra Mağrip'e ve İçdeniz'in güney kıyılarına taştı. Artık buraları da yetmiyor: Güneş tacirleri Kanarya Adaları'ndan Maldivler'e ve Pasifik Okyanusu adalarına kadar bıkıp usanmadan yeni Akdeniz'ler yaratıyorlar.

İnsanların gecelemek için, tüketmek için, hatta etrafa bakınmak için para ödemek, hem de çok para ödemek üzere koyun gibi koşa koşa gelip barışçı bir istilaya giriştikleri bir turizm türü denebilir buna. Peki bu istila, geldiği yerdeki işsiz insanlara iş sağlayıp, sanayisi az gelişmiş ülkelerin ödeme dengelerine nefes aldıran değerli dövizleri sağlamıyor mu? Bu istilacılardan hiçbiri geldiği yerde yerleşmeye kalkmaz, hatta kalma süresini uzatmayı bile düşünmez. Kuzey'deki bürolarda ya da fabrikalarda mesai yeniden başladığında bu insan yığınları geldikleri ülkelere düzenli biçimde geri dönerler. Öyleyse barışçı bir istila söz konusudur, ama yine de masum bir istila değildir bu: Otellerin, "denize nazır" yapıların ve sayfiye evlerinin göz boyayan lüksüyle, doğal güzelliklerin biçimsizleşip bozulmasına yol açan bu istila, yarının arkeoloğuna bir fetih olgusunun izlerini sunacak. Bu istilanın ayrıca, istilacıları ağırlayan ve çoğu zaman para ekonomisinin getirdiği şoku göğüsleme gücünden yoksun, yarınları uğruna bugününü feda etmeye zorlanan toplumların eski ve kırılgan dengeleri üzerinde de yıkıcı etkileri vardır. Son olarak, yabansıllık ve folklor tüketicisi olan ve Akdeniz tarzı yaşama, bir gerçeğe katılır gibi değil de bir oyuna katılır gibi katılan bu istilacıları Akdeniz, tarihinde ilk kez yüzeysel olarak özümlemekte ve onlar tarafından özümlenmek, nesne durumuna indirgenmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır: Artık fosil haline gelmiş kış yaşamlarıyla, parayla satın alınan yazların sahte yaşamı arasındaki bölünmenin zehirli meyvesi olan, acılarla dolu bir yaşamın derece derece canlandırdığı oyuncularla kaplı bir oyun alanıdır Akdeniz.

Çünkü ilk kez zayıf durumdadır. Tatil süresince bize hoş gelen bu tembelliğe, dinlenmeye ve yaşamın tadını çıkarmaya ayrılmış zaman, çağdaş ekonomilerin çok daha acımasız gerçeğinin bir

başka yüzü olarak karşımıza çıkmaktadır: *disoccupazione*, yani sürekli iş bulamama olarak düşünüldüğünde, bütün bütüne işsizlik denemeyecek bir durum – çünkü bir iş bulunduğunda normal olarak işsizlik bitmiş olur. Sanayileşmiş toplumların yılda 200'ü bulan işgününe karşılık, bu eski toplumların yılda 50 ya da 100 gün çalışması, çok verimsiz topraklar üzerinde çok yoğun olarak toplanmış halkları beslemeye yetmemektedir.

Malthusçuluğu vaktinden önce benimsemiş Üçüncü Cumhuriyet Dönemi Fransası'nın dışında Avrupa, bu halklara yayılabilecekleri fazla bir alan sağlayamıyordu. Yurtlarını terk etmeye mahkûm olan bu insanların milyonlarcası önce 1880'li yıllardan başlayarak beyaz insanların yerleşmiş bulunduğu ülkelere, ABD ve Kanada'ya, Latin Amerika'ya, Avustralya'ya göç etti. Bu göç dalgası o kadar şiddetli oldu ki göç edilen ülkeler kapılarını kapattılar ya da biraz araladılar. ABD 1964'te "zengin ülkeler"in (Anglosaksonlar, Almanlar ya da İskandinavlar) yararlanmadıkları göçmen kabul kotalarını (1890'da Amerika'da yerleşmiş olanların %2'si) "yoksul ülkelere" (Akdeniz ülkeleri) ayırmaya karar verdiğinde, Sanayileşmiş Avrupa göçmen kabul yarışında başı çekmeye başlamıştı bile. Sırasıyla İtalyanlar ve Kuzey Afrikalılar, İspanyollar ve Portekizliler, Yugoslavlar, Yunanlılar ve Türkler, Almanya'nın, İsviçre'nin, Fransa'nın ve Benelüks ülkelerinin yolunu tutup 1955-75 yılları arasında gerçekleşen kalkınmanın "hamallığını" yapmak üzere buralarda yerlerini aldılar. Elli yıllık bir aradan sonra vaktiyle Okyanus ötesine yapılan göçler yineleniyordu: En kalabalık kırsal bölgelerde yaşayan genç erişkinlerin kitleler halinde ülkelerini terk etmeleri; geldikleri yere göre topluluklar halinde yeniden gruplanarak kabul edilişleri, bulunan ilk iş ve yeni toplumla bütünleşmeleri için gerekli asgari insan sıcaklığı; en ağır, en kaba ve ücreti en düşük işlerde kullanılmaları; ekonomik kriz baş gösterdiğinde, geldikleri ülkelere hemen geri gönderilmeleri; azınlıklar arasında ve azınlıklarla yerli halk arasında çıkan –özümlenmelerindeki zorluğu ortaya koyan– anlaşmazlıklar.

Bu yeni nüfus hareketinin yol açtığı dönüşümler kuşkusuz

kendini en fazla İtalya'da hissettirdi. Bir yüzyılı biraz aşan bir süre içinde (1860-1970) bu ülkeyi 25 milyon insan terk etti – söz konusu insanların hepsi ülkelerini kesin olarak terk etmediler, bu doğru; ama ülkenin 1960'taki nüfusunun yarısına ulaşıyordu bu rakam. İtalya'nın durumu birçok bakımdan örnek oluşturur. İlk göç dalgası, 11. yüzyılın hemen başlarında, özellikle Akdeniz ülkelerine, Mısır'a, Tunus'a, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na yönelikti. İtalyanlar Cenevizlilerin ve Venediklilerin mirasçısı olarak İstanbul'un "frenk" mahallesi olan Pera'ya –Galata– tüccar ve dükkân sahibi, mimar ve doktor, mühendis ve demiryolu işçisi olarak yerleşmişlerdi: Bir "teknisyenler" göçüydü bu. Fakat İtalyan Birliği'nin kurulması, yarımadanın toplumsal düzenini ve ekonomisini altüst etti. Yurtlarını terk edenler bundan böyle çoğunlukla kırsal kesim insanları, topraksız köylüler, yolculuk masrafını ancak karşılayabilen kişiler olacaktı: Bu insanlar –gittikleri yerlerde "grev kırıcı" sayıldıklarından iyi karşılanmayan– tarım işçileri, inşaat ve maden işçileri olarak çalışacaklardı. Bir sefalet ve suya düşmüş umutlar göçü.

1860-80 yıllarına doğru Piemonte, Toscana ya da Emilia'dan gelen bu insanlar Avrupa'ya, özellikle de Fransa'ya geçtiler: Fakat sayıları henüz yılda yüz bin dolayındaydı. 1860'tan sonra bu sayı iki katına, üç katına çıktı, 1901-10 yılları arasında 600 bini aştı ve 1913'te rekor sayılacak bir rakam olan 872 598'e ulaştı. O tarihten sonra en yoksul kırsal bölgelerden, Veneto'dan ve özellikle güneyden, Sicilya'dan, Calabria'dan, Puglia'dan ve Abruzzi'den geliyorlardı. Atlas Okyanusu'nu aşıp Arjantin'e, Brezilya'nın güneyine gidiyorlardı –oralarda Nova Venetia, Nova Trento, Nova Vicenza, Nova Milano gibi, geldikleri yerleri anımsatan kentler kuruyorlardı– en çok da ABD'ye gidiyorlardı. En yoksul kişiler olarak kentlerde yerleşip oralarda mahalleler, kişisel ilişki ağları oluşturuyorlardı: Little Italy, Brooklyn. S. Romano'nun yazdığı gibi, hamurunda "biraz din, biraz batıl inanç, biraz vatanseverlik ve biraz da gastronomi" olan ortak bir kültür. Bunların dışında tabii ki, ister gerçek ister söylence olsun Mafya da var. Böylece her

yerde, özümlenmeye direnen, diline, geleneklerine ve yaşam tarzına bağlı, zaman zaman "sarı" ve "bozguncu" bir İtalyan imajı kendini benimsetti. New Orleans'ta 1890 Ekimi'ndeki pogromdan (Yahudi kıyımı), Sacco ile Vanzetti'nin idam edilmelerine ve tümüyle dünün ve bugünün cinayet sendikası edebiyatına kadar, İtalyan asıllı Amerikan topluluğu bu imajın bedelini oldukça ağır ödedi. Ama bizler, Sadi Carnot'nun Sante Caserio tarafından katledilişinden sonra 1893 Ağustosunda meydana gelen Aigues-Mortes olaylarını (elli kadar insan ölmüştü) ve 1894'te Lyon'da olup bitenleri başvuru kaynaklarımızdan çıkarıp attık. L. Bertrand'ın 1907'de yazdığı, "İtalyan tehlikesi"nden söz eden kitabı bugün hâlâ okuyan var mı?

Hem Amerika'nın hem de faşizmin uyguladığı kısıtlamaların, öte yandan 1930'lardaki ekonomik krizin etkisiyle göç hareketi yavaşladı, neredeyse durdu. Savaştan sonraysa daha da şiddetli olarak, Kanada ve ABD'den çok İsviçre ve Almanya'ya yönelerek yeniden başladı: 1960 yılına doğru, endüstrileşmiş Avrupa'ya el emekçisi gönderen ülkelerin başında yine İtalya vardı. Fakat gerçekleşen "ekonomik mucize" ile birlikte, neredeyse geleneksel hale gelen bu göçün yerini daha şiddetli ve birincisine rakip ikinci bir göç aldı; bu kez söz konusu olan göç ülke içine, Kuzey İtalya'ya, Lombardiya ve Piemonte bölgelerindeki kentlere ve fabrikalara doğru yapılıyordu; hatta Güneyliler, Kuzey'deki köylüler tarafından terk edilen ve kendi topraklarına göre biraz daha verimli olan topraklara yerleşiyorlardı.

Yirmi yıl içinde (1951-71), Güney'den ayrılan kadın erkek yirmi milyon insandan yalnızca bir milyonu yurtdışına çıktı. 1969'un sıcak geçen sonbaharında Torinolular ve Milanolular da çevrelerini Calabrialıların ve Sicilyalıların oluşturduğu pis "getto"ların sardığını fark ettiler. Tabii ırkçılığın hiç silinmeyen yüzü de kendini göstermeye başladı: Burjuva semtlerinden bir daha geri dönmemek üzere kovulan bu güneyli insanlara artık gazete sayfalarında, işlenmiş her türlü suçun zanlısı olarak rastlanıyordu. Kuzey'in endüstri dinamikleri göç eden çok büyük kitleleri özümle-

meye yetmediğinden, bu insanların çoğu ilk aşamada Napoli'nin ve Roma'nın banliyölerinde oluşmuş *borgata*'larda ve teneke mahallelerinde üst üste yığılıp, uzak bir yeğen ya da iktidar partisinin önde gelenlerinden biri tarafından vadedilen bir büro işinin ya da bakanlıklardan birinde ayarlanacak bir işin hayalini kuruyordu... Bu arada onların boşalttığı Sicilya kırlarına, Marsala bölgesindeki bağbozumunda çalıştırılmak üzere Tunuslular çağırılıyordu: Irkçılık burada da yine yüzünü gösteriyordu.

İtalya böylelikle yüz yıllık bir süre içinde modern büyük göçler çevrimini tamamladı. Bu, Akdeniz ülkelerinin tümünde sırasıyla kendini gösteren, bu ülkelerin en verimsiz bölgelerini üzerinde yaşayan köylülerinden yoksun bırakan, onları modern ekonominin en alt düzeydeki gereksemelerini karşılamaları için yerlerinden eden bir göçtü. Fakat bütün bu göç hareketlerinin arkasında, yerlerini yurtlarını terk edip giden insanların karşı karşıya kaldıkları kültür vahşetini, dolayısıyla bu insanlara direnme gücünü sağlayacak yetersiz olanakları da görmek gerekir. Ailelerin dayanışması, dinsel dayanışma, eş olarak memleketten bir kadının seçilmesi; bundan başka, çöpçatanlar aracılığıyla akrabalara ve dostlara gönderilen mektuplar, hediyeler, anaya ya da aileye gönderilen paralar, maddi başarının cafcaflı bir şekilde sergilenmesi –Sicilya'nın bir köyünde dar bir sokağın gölgesine çekilen Venezüella plakalı kocaman Cadillac'lar, Palermo'da Monte Pellegrino'daki Azize Rosalia heykeline sunulan dolarlar– seçim dönemlerinde, tatillerde ya da işsizliğin yol açtığı kriz dönemlerinde memlekete dönülürken dolup taşan trenler. Karşılaşılan şokun şiddeti, araya giren mesafenin büyüklüğünden ileri gelen ayrıklık, L. Lombardi'nin yakın tarihte yayımladığı, Calabrialı göçmenler tarafından köylerinin "müneccim"ine yazılmış şu mektuplardan bize yansımaktadır:

"Çok ünlü üstat,

"Benden istemiş olduğunuz birkaç saç tutamıyla fotoğrafı gönderiyorum. Ayrıca, bana yapacağınız hizmetin değersiz bir karşılığı olarak 10 bin liretlik bir havaleyi de yolluyorum..." (Novara, 3 Mart 1973)

"Bana büyü yapan kimsenin adını söyleyemeyeceğinizi bildiren mektubunuzu aldım; hiç olmazsa evin içinden mi, dışından mı olduğunu söyleyin... Büyünün uzaktan mı, yakından mı, bir içecekle mi ya da başka bir yolla mı verildiğini açıklayın..." (Singen, 3 Kasım 1970)

"Gönderdiğiniz tozla ilgili mektubunuza cevap veriyorum. Benim ve karımın saçlarını koymamız gerektiğini anlatıyordunuz ve biz de saçları koyduk... ama bir de, üç adet tabut çivisi bulmamız gerektiğini söylüyorsunuz ki, burada, Kanada'da ölüleri gömmüyorlar, o işler İtalya'daki gibi olmuyor burada..." (Toronto, 12 Aralık 1970)

Sicilya'da, Calabria'da olsun, hatta Murcia'da ya da Peloponnesos'ta olsun, iç kesimlerdeki kırsal alanlarda durum son yirmi ya da otuz yıl içinde altüst oldu. Yaşlılarla çocukların oturdukları bu köyler henüz terk edilmemiş olsalar da, kaçınılması olanaksız varış noktasını gözler önüne sermektedir. Tıpkı öteki Akdeniz ülkelerinin, zamanında aynı sürecin farklı aşamalarından geçmiş olmaları gibi. Başlangıçta erkekler yalnız başlarına gurbete giderler, memlekete para gönderirler; bu parayla ailelerini besleyecek, bir tarla satın alacak ya da ticaret yapmak için para biriktireceklerdir; dönmeye hazırdırlar ya da zihinlerinde dönme düşleri kurarlar. Sonra, tüm umutlar suya düşünce, bu kez kadınlar gider ve kopukluk kesinleşir. İyi ya da kötü koşullar altında belirli bir süre gurbetteki bu evlatlarının gönderdiği parayla yaşamını sürdüren köy, sonunda bütünüyle terk edilir.

Bütün bu ayrılışlar, dünyanın ekonomik denetimini elinden kaçırmış, endüstri çağına gecikmeyle girmiş, dolayısıyla da tehdit altında bulunan ve bağımlı hale gelmiş bir Akdeniz tablosu çizmektedir. İtalya'da Birlik gerçekleştirildikten sonraki dönemde, Kuzey Afrika'da sömürge döneminde, İspanya ve Portekiz'de elli yıllarda, Yugoslavya'da ya da Türkiye'de altmışlı ya da yetmişli yıllarda hep aynı olay yinelenmektedir: Henüz sağlam bir yapıya kavuşmamış olan bu ülkelerin dışa açılmaları, ülke yöneticilerinin ülkelerini gelişmiş ekonomik düzenle bütünleştirme yolundaki istekleri ve bu isteğin geleneksel kırsal alanlarda yol açtığı kriz. Bunun sonucu olarak da insanların kitleler halinde yurtdışına ya da kentlere iş bulmak için ya da en azından bu umutla göç etmele-

ri. Köy artık yok olmaya ya da Kuzeyli turistler tarafından yeniden canlandırılıp yaratılmaya yazgılı bir anıdır. Akdeniz, birikmiş gecikmesini ve bu gecikmeyi umutsuzca kapatma isteğini güneşiyle ve işgücüyle ödemektedir: Buysa, aynı bağımlılığın iki ayrı yüzüdür.

Üç bin ya da dört bin yıl boyunca Akdeniz'in tarihini ve bütünlüğünü oluşturan öğe göçlerdi. Bugün ise aynı göçler bu bütünlüğü bozmakla tehdit ediyor. Bugün bu tehdide karşı hemen her yerde dilsel, politik, ekonomik eşdüzeylilik yüzünden kaybolmakta olan bir kimliğin arayışı içine tutkulu biçimde girildiği görülmektedir. Bu karşı çıkışın, bölgesel kararsızlıkları öteden beri küçümsemiş olan Jakoben ve merkeziyetçi Fransa'da en güçlü biçimde kendini göstermesi bizi şaşırtmamalı. Oksitanların *Volem vivre al pais*'ine, Korsikalılar *Fora i Francisi* ile karşılık verirler. Birbirini bütünleyen ve insanlara çekip gitmekten başka seçenek bırakmayan bir bütünleşmeye karşı aynı kaygıyı, aynı reddedişi ele veren iki haykırış.

Akdeniz Avrupası'nın bütün ülkelerinde, İspanya'da olduğu gibi Güney İtalya'da da bölgeler baş kaldırıyor, merkeziyetçi devletin güçlendirilmesi sonucu yok sayılma noktasına gelen kendi özerkliklerini kazanma peşinde koşuyor: Zaten savaş sonrası Yugoslavyası'nda görüldüğü gibi, merkeziyetçi devlet daha işin başında Akdeniz insanının dünyasına özgü politik, dilsel, ırksal, dinsel ve kültürel çoğulculuğu kaleme almak, anayasasına sokmak zorunda kaldı – daha sonra da gün be gün yaşama geçirdi. Güneyindeki Balkan Hıristiyanlarının 19. yüzyılda, İslam ülkelerininse 20. yüzyılda yeniden kavuştukları bağımsızlıkları, bir kez daha elde edilen bu saygınlığın korunması için gerekli güvence olarak her yerde ulusal devletin var olmasının zorunluluğu kabul ettirilmeye çalışılmış olmasına karşın, ulusal devlet Akdeniz kıyılarında doğmadı, yeniden kavuşulan bağımsızlığın bedeli olarak ona dışarıdan getirilip dayatıldı. Ve tutunması da kolay olmuyor. Acaba kaç Akdenizli, her biri kendi ülkesinde, bugün Katalanların gösterdiği şu tepkiyi gösterebilir: "İspanyolluk, belki; Kastilyalı-

lık asla!" Hemen her yerde ulusun yaratılması ya da insanların yüreklerinde yaşamasının sağlanması gerekiyor.

Uygarlıkların hepsinde alışılmış olarak bulunan, coğrafyanın bölücü, parçalayıcı özelliği yüzünden daha da belirginleşen, Akdeniz adalarını oluşturan dağlar ve etrafını çeviren deniz dolayısıyla, ister sinemacı, ister antropolog olsun meraklı bir gözlemci için olağanüstü büyüleyiciliğe sahip birer müze olmalarına kapılarak ayrıklığı, özgünlüğü, ufukların sınırlılığını ileri sürmeyelim hemen. Bugün karşı karşıya kalınan kriz, ölmekte olan toprağın ötesinde bir anlam taşıyor. Bugüne kadar varlığını sürdüren ve yüzyıllar boyunca ciddi olarak hiçbir zarar görmemiş olan temel dayanışmalar düzeyinde kendini gösteriyor.

Oysa istilaların ve fetihlerin ağır bastığı bir tarihten daha hareketli bir şey düşünülemez. Üç bin yıl boyunca Akdeniz, dışarıdan gelen halkları durmaksızın kendine çekti; bunlar ormanlardan, steplerden ya da çöllerden gelen insanlardı. Ve bu insanlar –Grekler, "barbarlar", Araplar ya da Türkler– izleri kıyılarında henüz görülmeye başlamışken Akdeniz'i ele geçirmeye ve bütünüyle egemenlikleri altına almaya kalkıştılar. Ama Romalılardan Osmanlılara kadar en büyük imparatorluklar bile, egemenlikleri altındaki halkları günümüzün en zayıf devleti kadar ezmedi: Edilgen bir itaat, uzaktaki bir hükümdara gösterilen politik ve dinsel bir saygı, ödenen düzenli vergiler, ender olarak da savaşa gönderilen askerler; pek ağır olmayan bir yükümlülük... Her defasında onların geleneklerine ve inançlarına saygı göstermek –bu saygıyı bazen para karşılığında gösterdiler– daha sonra yerel seçkinleri özümleme yoluna gitmek zorunda kaldılar.

Her istilacı, her egemenlik, bugün hâlâ fark edilen izlerini ancak böylelikle bırakabildi; ne taş üstünde taş bırakmama, ne de derinlemesine bir birlik kurma yoluna gitti. Zaten, sert ve akılsızca bir kök kazıma eylemine başvurmadan böyle bir şeyi başaramazlardı. Jön Türkler kendilerini rahatsız eden Ermeni sorunundan, baskı yöntemleriyle kurtulmak istediler. Kastilya İspanyası ilk kez, önce 15. yüzyıl sonu Yahudileriyle, bu olaydan yüzyıl son-

ra da İspanya Araplarıyla, insanları topluca sürme deneyini yaşadı; ama *limpieza de sangre** konusundaki kuşkulara bir çözüm getiremedi. Çok aldatıcı bir safkanlıktı bu: Bütün Akdeniz'de olduğu gibi İber Yarımadası'nda da kural, etnik ve dinsel toplulukların, yerleşmeler ve iktidarların gelgitleri yüzünden bazen yan yana, bazen iç içe, dolayısıyla da birlikte yaşamaları değil miydi? İşte zorluklarla dolu ve karşıtlıkların, anlaşmazlıkların ağır bastığı bu birlikte yaşama yüzünden ulusal devletlerin kabullenilmesi olanaksız hale gelmiş durumda. Anlaşmazlıklar ve kinler her yerde kabuk bağlıyor, derinlere kök salıyor ve insanlar zaman zaman birbirlerini dışlıyorlar.

İtalya'dan sonra Fransa da, Mağrip ülkelerindeki sömürgecilik deneyiminde başarısızlığa uğruyor ve bir milyonu aşkın vatandaşını metropole geri çekmekten başka çıkar yol bulamıyordu. Bugün de Korsikalıların, ellerinde teknik olanaklarla, sermaye ile ve adanın geleneksel yaşam biçimine ters düşen yaşamlarıyla sömürgeciler gibi adalarına yeni gelenlere karşı baş kaldırmalarına hayretle tanık oluyor. Kıbrıs'ta, Rumlarla Türkler arasındaki duyarlı dengenin kurcalanması, –Türkler adayı 1570-71 yıllarında fetheden Osmanlıların soyundan gelmelerine karşın Rumlara oranla daha yoksul bir topluluktur– her yönüyle sürekli olacağı belli olan bir fiili paylaşmaya yol açtı. Kıbrıs'ın bu bölgede bir istisna oluşturduğu doğrudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de parçalanması her yerde, Balkanlar'da ve Ege Denizi'nin çevresinde modern çağın ilk büyük insan göçlerinin olmasına yol açtı: İnsanların kitleler halinde sürülmeleri, Türklerin Yugoslavya'dan ve Yunanistan'dan çıkarılmaları ve buna karşılık, Yunan topluluklarının neredeyse tamamının Anadolu kıyılarından sökülüp atılması, ki bunlar Perslerden beri her türlü yabancı egemenliğine karşı varlıklarını sürdürebilmiş ve yüzlerini denize dönmüşlerdi; bunların boşalttıkları yerlere, denizle barışık olmayan Türk toplulukları yerleştirildi.

* Kan temizliği, safkanlık. (ç.n.)

Ama bize göre, bu çağdaş çatışmaların en anlamlısını kuşkusuz İsrail oluşturuyor: Bize göre en üzücü çatışma bu. 1948'de, eski ulusal Yahudi vatanının devlet haline dönüştürülmesi, seçilmiş halk için, iki bin yıl süren bir diasporanın sona ermesi, tarihin beklenen sonucunun gerçekleşmesi ve Tanrıları'nın kendilerine verdiği bir sözün yerine getirilmesiydi. Ama bu devletin varlığı Ortadoğu'nun tamamında, yabancı bir varlığın zorla içlerine sokulması olarak algılandı ve buna karşı savaşım verilmeye başlandı. Oysa gerçek çelişki, Akdeniz'in belirli bir boyutunu açığa vuran çelişki, Roma egemenliğine karşı iki kez kanlı biçimde baş kaldıran ve imparator Hadrianus tarafından 133 yılında Filistin'den sürülen Yahudi halkının bu süre içinde vatanından uzak yaşamasıydı.

Ortaçağ'da İslam topraklarına ve Hıristiyan Avrupa'nın her yerine dağılan İsrail toplulukları her yerde kentlerin gettolarında ayrık olarak zor koşullarda yaşayan azınlıklar durumunda kaldı. Normal zamanlarda, tâbi oldukları devlet güçleri tarafından korunan ve hoşgörüyle karşılanan bu toplulukların ticaret teknikleri ve para işlerindeki ustalığı, içinde bulundukları topluluklarca hem takdir edildi, hem de horlandı, ama onlardan vazgeçilemedi; yine de Yahudiler Avignon papalarının ve İstanbul sultanlarının en iyi mültezimleri (*fermiers*) oldular. Zaman zaman zulüm gördüler, katledildiler, kovuldular, yeniden gurbete çıkmaya zorlandılar: 1500 dolaylarında İspanya'dan ve İtalya'dan, kendilerine kucak açan Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştiler. Kimi zaman da, ki bu daha da acıydı, özümlenme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar; Akdeniz'deki ilk tektanrıcı din olan, ama kendi inancını yayma peşinde koşmayan ve hem Hıristiyanlığın, hem de Müslümanlığın önceli olan dinlerinin buyruklarını yerine getirmeleri engellenmek istendi.

Avrupa siyonizminden doğan, Doğu Avrupa'daki Yahudi katliamlarından sağ kalanlar tarafından yaratılan, Hitler'in katliamlarından kurtulanlar tarafından halkı oluşturulan İsrail, devlet olarak kurulduktan sonra müslüman ülkelerde yaşama koşulları hassaslaşan Yahudileri de kendine çekmeyi başarmıştır. Fakat bütün

dünya Yahudilerini İsrail'de toplama peşinde değildir – özgünlüğü de buradadır. Dünyanın her yerinde, Amerika'da olduğu gibi Avrupa'da da sürekli bir karışma sonucu düzenli olarak yenilenen dinamik Yahudi toplulukları giderek güçlenmektedir. Katolik krallar tarafından İspanya'dan kovulan Marranoların soyundan gelen Kuzey Afrika Yahudilerinin Fransa'nın güneyinde yerleşmeleri buna bir örnektir. Dahası, İsrail yöneticileri bugün ülkelerinin yeniden bir göçmenler ülkesi haline geldiğini görmekten kaygı duymaktadırlar.

Yüzyılımız böylelikle, Akdeniz'in bir başından ötekine, tarihin birleştirdiği, yan yana getirdiği ya da iç içe soktuğu ne varsa bozmaya, ayırmaya, dondurmaya çalışıyor. Ağır ilerleyen bir yerleşikliğe geçme sürecinin varış noktası olarak her halk bir ulusla, bir devletle, sınırlarla çevrilmiş bir toprak parçasıyla özdeşleşiyor. Burada söz konusu olan, temel bir kopmadır: Özünde hareket bulunan bir olgunun yitip gitmesidir bu. Çünkü bugün Akdeniz çevresinde yaşayan halkların çoğu dışarıdan gelmiştir ve bu gelişler oldukça yakın tarihlerde olmuştur. Öyle ki, İÖ 2000 yıllarından başlayarak Ortaçağ'a kadar bu halkların Akdeniz yöresine geliş tarihlerini görece bir kesinlikle söyleyebiliriz.

Bu göçebe topluluklar, vardıkları topraklar verimsiz ve dağlık da olsa, burada topraklarına bağlı yerleşik topluluklar haline geldiler. Kendilerinden önce o topraklara gelmiş olanları egemenlikleri altına aldılar, nüfus olarak onları geçtiler, onları özümlediler ya da topraklarından kovdular. Böylece Grekler, Akdeniz havzasının ilk sakinleri olarak kabul ettikleri Pelasgoslara, Leleglere ya da Karlara; Araplar da Mağripli Berberilere aynı şeyi yaptılar. Hayvan yetiştiricisi olan bu topluluklar, yük taşıma ya da savaş aracı olarak kullandıkları hayvanları buralara getirip o iklime uyum göstermelerini sağladılar: Grekler atı, Araplar hecin devesini, Türkler deveyi getirdiler. Ama geldikleri yerde tarım tekniklerini de öğrendiler – bunu çoğu zaman bu ürünleri daha iyi dağıtabilmek için yaptılar: buğday, üzüm, zeytin ve incir, sebze, meyve ve çiçek... Akdeniz havzasına ilişkin tarım kültürleriyle ilgili söz

dağarcığının tamamı –tam olarak adı konulamayan– "Helen-öncesi" topluluklardan kalmadır.

Bu topluluklar kuvvet kullanarak, diplomasi yoluyla ya da kurnazlığa başvurarak kendilerinin saydıkları ve sahipleri olarak kaldıkları kıyı topraklarda kök saldılar. Buralarda kentler, devletler kurdular. Başlangıçtaki kara insanına özgü deniz korkularını zamanla yenerek denizci halklar haline geldiler ve kendilerini maceranın çekiciliğine kaptırmaktan alıkoyamadılar: Keşifler yaptılar, koloniler kurdular, denizi tekrar tekrar fethettiler. Akdeniz tarihi, havzaya yeni gelen bu halkların yol açtığı art arda gelen genişleme hareketlerine sahne oldu: Grekler, Fenikeliler, Romalılar, Araplar, Hıristiyanlar, Osmanlılar. Aşama aşama kurdukları bu birlik Roma İmparatorluğu ile zafere ulaştı; sonra, Ortaçağ'da ve Modern Çağ'da, günümüzdeki büyük uygarlık, din, halk ve dil sınırlarını sağlamlaştırdı. Ama bu öğeler öte yandan bu dünyanın parçalanmasına, farklılaşmasına da yol açtı. Çünkü gelip geçen her egemenlik kendi izini bırakırken, bunların hiçbiri kendinden önceki egemenliklerin izlerini ne tam olarak örtebildi, ne de silebildi: Derinlemesine alınan her kesit bu müstesna tarih katmanlarını ortaya çıkarmakta ve çeşitli bölgelerde görülen sürekliliği oluşturan ayırıcı nitelikleri gözler önüne sermektedir.

Akdeniz'in insani düzeydeki bugünkü çehresini, tarih içinde üç bin yıllık bir süreye yayılan ve üç büyük bölüme ayrılan göçler dizisi oluşturur.

Bunlardan birincisi, en uzun süreni, aynı zamanda en kitlesel olanı Hint-Avrupalıların gelişidir; bu göç dalgası ile gelenler İÖ 2000 yılından, Barbar istilasının sonuna kadar yarımadalarda ve kuzey kıyılarda yerleştiler. Söz konusu göç dalgası iki aşamada oldu. Önce, ikinci binyıldan başlayarak Hititler, Grekler, İtalikler, Keltler geldiler. Sonra, Roma İmparatorluğu'nun yeni gelenleri içine alma konusundaki başarısızlığının ardından, imparatorluğun zenginliğinin ve uygarlığının büyüsüne kapılan farklı etnik kökene sahip çok sayıda savaşçı topluluk geldi; bunlardan Frankların, Lombardların ve Slavların, geldikleri yerdeki halkların yaşamları

ve dilleri üzerindeki etkileri kalıcı nitelikte oldu. Ama bu etki, şiddet kullanımı ve uzun süren gerileme dönemlerine yol açan yıkımlar sonucunda gerçekleşti: İkinci bir Grek istila dalgası İÖ 2. yüzyılda Mykenai ve Argos'taki Akhaia krallıklarını ortadan kaldırdı; Dorlar, barbarların baskısı karşısında Roma'nın yıkılmasından sonraki dönemle karşılaştırılabilecek bir ortaçağ döneminin başlatıcısı oldular.

Tarihçiler bu yeni gelenlerin sayıları hakkında varsayımlarda bulunmakta, ilk gelenler konusunda yalnızca belli belirsiz izlere rastlamaktadırlar: yangınların düzeyi; terk edilmiş kentler; kullanılan aletlerde, çanak çömlekte, ölü gömme törelerinde zaman açısından kopukluk. Bu kavimlerden bazılarının, Anadolu Hititlerinden Güney İtalya Normanlarına kadar olan toplulukların, başlangıçta küçük askeri gruplar oldukları, daha sonra yaptıkları fetihlerle aristokrat yönetici sınıflar haline geldikleri anlaşılıyor: İktidarlarının geçiciliği de buradan kaynaklanıyor. Ama bu grupların belli başlıları, kendilerinden önce gelenleri olduğu gibi, sonra gelenleri de özümleyebilecek yeteneği gösterdiler: Bunun bir kanıtı, 7. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasında kıta Yunanistanı'nı işgal eden Slavların Helenleştirilmeleridir. Ya da tersine kanıt getirilerek, bunların Akdeniz'in güney kıyılarına yüzeysel olarak yerleştirilmiş oldukları ileri sürülebilir. Bu kıyılarda ticaret yapmalarına izin veriliyor (Nil Deltası'ndaki nehir kollarının biri üzerinde kurulmuş olan Naukratis'te Greklerin yaptığı gibi), imparatorluk içinde politik bakımdan egemenlik altında tutulup onun bir parçası kabul ediliyor (Büyük İskender'in ya da Roma'nın yaptığı gibi), buraya kendi yöneticilerini atayıp mallarını yerleştirebiliyor, İskenderiye gibi ya da eski askerlerden oluşan koloniler gibi merkezler kurabiliyorlardı; ne var ki buralarda hep azınlık olarak yaşıyorlardı.

Bunlardan başka iki ayrı göç hareketinden daha söz edilebilir; bunlar sayıca daha az oldukları kuşkusuz iki büyük göçebe topluluğudur: Araplar ve Türkler. Birinciler 7. yüzyıldan başlayarak Ortadoğu'nun tropikal çöllerinden kopup gelmişlerdi; Bizans'ın za-

yıflamış direncini kırarak iki yüzyıl içinde Bağdat'tan Cebelitarık'a kadar yepyeni olan inançlarını ve dillerini oradaki halklara benimsettiler, hatta daha da kuzeye taşarak İspanya'yı ve Sicilya'yı işgal ettiler, İtalya ve Fransa kıyılarını yakıp yıktılar. Orta Asya'nın soğuk bozkırlarından gelen ikinci grup ise, 11. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da yerleşti: Üç yüzyıl sonra Osmanlı devleti, daha Konstantinopolis'i ele geçirmeden, Balkanlar'da köklü bir biçimde yerleşmeyi başardı, daha sonra Cezayir'e kadar bütün İslam Akdenizi'ni egemenliği altına aldı; ama Mağrip ülkeleri bu vesayetten çabuk kurtuldu, ondan sonra da ayırıcı temel çizgi kuzeyle güney yerine, denizin doğusuyla batısı arasında oldu.

Araplarla Türklerin yayılması birbiriyle örtüşmez: X. de Planhol bu iki kavmin yayılma alanlarını hecin devesiyle devenin ekolojisine bağlar. Bunlardan birincisi dağa ve soğuk iklime uyum sağlayamıyor, ikincisiyse sıcağa gelemiyordu. Bununla birlikte bu iki kavim arasında ortak bir nokta vardı: Araplar ve Türkler, asıl yerleşme bölgesi olarak seçtikleri yerlerin dışında azınlığı oluşturuyorlardı. Araplar, Mısır'ı İslamlaştırıp Araplaştırabildiler –burada bugün hâlâ güçlü bir Kıpti azınlığı vardır– ama orada yerleşmediler ve Batı'ya doğru ilerleyerek zaferler kazanmaları, Mağrip Berberilerini harekete geçirmeleri sayesinde gerçekleşti. Osmanlı sultanlarının göçebe Türkmen kabilelerini Balkanlar'a aktarıp orada yerleştirilmeleri konusundaki gayretlerine karşın, Rumeli'deki Türk toplulukları imparatorluklarının toprak kaybetmesi sırasında hiçbir direnç göstermedi. Din değiştirme konusunda hiçbir zorlama izine rastlanmaz, bu doğru: "kâfirler" ödedikleri özel bir vergi karşılığında imparatorluğun her yerinde varlıklarını sürdürebilirlerdi. Ve İstanbul, Kanuni Sultan Süleyman döneminde en önemli Türk kenti haline gelmeyi başardı, ama çelişkili olarak aynı zamanda en önemli Rum, Ermeni ve Yahudi kentiydi de... Kırsal alanlarda, farklı din, dil, etnik köken ve yaşam tarzları arasında karmaşık bir hiyerarşi kuruldu; bunların sınırları birbiriyle örtüşmüyordu: Göçebe dalgası nüfusun yoğun olduğu bölgelere, özellikle de her türlü ilkel biçimin barındığı dağlık bölge-

lere hiç dokunmadı. Bedeviler ile yerleşik düzendekiler arasında, daha yeni yeni sona ermekte olan uzun bir savaşım başladı.

İnsanların yerleşik düzende yaşadığı günümüz dünyasında ve bizim Batı dünyamızın yaklaşık bin yıl önce dengeye oturttuğu bu dünyanın bir bölgesinde, Akdeniz'in yüzyıllar boyunca kendine çektiği ve ona bugünkü görünümünü kazandıran, sürekli hareket halindeki bu halkları zihnimizde canlandırmakta zorluk çekiyoruz. Arkeologların, dilbilimcilerin ya da ilk Latin yazarlarından kalan dehşet dolu metinlerin, aktardıkları bilgilerin eksikliği ya da aşırılığı yüzünden, Akdeniz dünyasına insani boyutunu kazandıramamış oldukları duygusuna kapılıyoruz. O dönemin insanlarını zihinlerimizde canlandırabilmek için daha başka metinlere, alçak kabartmalara başvurma gereksemesini duyuyoruz. Örneğin, 12. yüzyılda yazılmış Mısır metinleri, öküzler tarafından çekilen, içlerine kadın ve çocukların doldurulduğu arabaların Kuzey halklarının, deniz halklarının izlediği yolu izlemesini anlatıyor. Alçak kabartmaların birinde, Aeneis'in alevler içindeki Troya'dan, sırtında taşıdığı babasıyla ayrılışını görüyoruz. Troya'nın alınmasından sonra, Akhaia'lı kahramanların "geri dönüşleri"ni anlatan metinleri okuyoruz. Bunların en ünlüsü olan Ulysses'in yolculuğu, söylencede adı geçen ve Akhaia'lı denizciler tarafından keşfedilen Kharybdis ve Skylla, Kiklop mağarası, Kirke mağarası gibi antik yerlere boyut kazandırır. Bunlardan başka, İtalya'nın güneyinde ya da Sicilya'da Greklerin koloniler kurmasını anlatan, söylence niteliği kazanmış anlatılarda görürüz bu insanları: Topraksız kalmış ya da siyasal sürgüne uğramış, ailelerinin son göbeğini oluşturan bir avuç insan; kâhinlere danışan bir topluluk şefi; birkaç gemi, kıyıları gözden kaybetmeden ve her türlü önlemi elden bırakmadan yapılan uzun yolculuklar: Yerleşme yerinin seçilip kutsanması, bu yeni alanın kura ile dağıtılması ve yeni bir sitenin kurulması; içerilerde oturan yerli halklarla sürdürülen zorluklarla dolu ilişkiler ve kurulan bu kentlerden bazılarının, örneğin Taranto ya da Sybaris'in, Siracusa'nın, Gela'nın ya da Agrigento'nun elde ettikleri olağanüstü zenginlik; bu zenginliğin

Yunan dünyasının sınırlarında, kendilerininkiyle aynı araçlara sahip olan Kartaca'nın tahıl ve madenler bakımından zengin bir Akdeniz Uzak-Batısı'nı ele geçirme yolundaki zorlu rekabeti karşısında elde edilmesi.

Toprağa tutkuyla bağlanma ile adalar arasında, özellikle de Akdeniz'in orta kesimindeki adalar arasındaki bu sürekli hareketin birbiriyle bağdaşması olanaksız karışımının bize bir şeyi çok iyi kanıtladığına kuşku yoktur. İster Doğu'dan, isterse Batı'dan gelmiş olsun bütün uygarlıklar burada peş peşe sıralanırlar.

Fransa'ya bağlanmasından önce Korsika'ya, ikinci binyılda burada yaşayan ve Filitosa'daki taş anıtları dikmiş olan Torrelilerden sonra sırasıyla İberler ve Ligurlar, Kartacalılar ve Romalılar, Bizanslılar ve Sarazinler, Pizalılar ve Cenovalılar geldiler. Bunu, yalnızca arkeolojinin ölü bir geçmişe tanıklık etmesi olarak mı almalıyız? Birbiri ardından gelenlerin yaptıkları katkıların tümü tek bir dünya içinde eridi. Cargèse'de biri Latin diğeri Ortodoks iki kiliseyi karşı karşıya görürüz. İkincisinin ikonası Aynaroz Dağı'ndan (Athos), 17. yüzyılın sonlarında Türklerin Peloponnesos'u yeniden fethetmelerinden sonra oradan kaçıp adaya gelen ve orada zar zor kabul gören bir Yunan topluluğu tarafından getirilmiştir; bu bize, Yunanlılarla Arnavutların 15. yüzyılın sonlarında Güney İtalya'da ve Sicilya'da birçok kent kurmuş olduklarını hatırlatır.

Bazılarının, Akdeniz uygarlığının ilk beşiklerinden biri olarak görmek istedikleri –Girit'ten de önce– Malta, birbiriyle en az bağdaşan malzemelerden hareketle yavaş yavaş oluşturulmuş bir kültürün ortaya koyduğu çelişkiyi daha iyi sergiler. Burada, Hal Tarxien ve Mgaar taş anıt dönemleriyle, 1565'te Türklerin istilasına karşı direnilip zafer kazanılmasından sonra Kutsal İttifak tarafından kurulmuş yeni La Valetta kentini yan yana bulabilirsiniz; ya da Aziz Pavlus'un yeraltı mezarıyla –bir deniz kazasından sonra bu adada üç yıl kalmıştı– Arap ve Katalan etkilerinin birbirine karıştığı eski ortaçağ kenti M'dina'yı (Citta Vecchia – eski kent) yan yana görebilirsiniz. Dört yüz bin kişiyi barındıran bu kent (Kutsal İttifak tarafından kurulduğu sıradaki nüfusunun kırk katı) yüz el-

li yıllık İngiliz işgalinden sonra Katolikliği devlet dini olarak kabul etmiş durumda; ve Mağrip Araplarından kalan, yüzeysel olarak romalılaştırılmış bir lehçeyi, Latin alfabesiyle yazmakta. Bu dil özellikle kendilerini "Garap" (Arap) olarak tanımlayan köylüler tarafından kullanılıyor; kentlerde oturan seçkinlerse, kültür dili olarak uzun süre İtalyancayı kullandıktan sonra bugün İngilizcede karar kıldılar.

Peki, ya Sicilya için, Kuzey'den gelen İtaliklerin bir kolu olan Sikanlardan beri birçok halkın, Greklerin, Kartacalıların, Romalıların, Bizanslıların, Müslümanların, Normanların, Anjoulıların ve Katalanların karşı karşıya gelip birbirlerine meydan okudukları bu içine kapalı dünya için ne demeli? Orası hep bir sömürge olarak kalacak, der "Leopardo". Buraya gelen her istilacı, bir öncekinin henüz sıcaklığını koruyan yerine oturdu; Palermo Katedrali, Büyük Cami'nin yapısı üzerine kuruldu; Siracusa Katedrali'nin, Athena Tapınağı'nın üzerine kurulmuş olması gibi. Sicilya, tarihsel anıtlar bakımından sahip olduğu müstesna zenginliğini gelip geçen bu yabancılara borçludur; özellikle de bu anıtların en büyüklerini bırakmış olan Yunanlılara: Avrupa'nın aydın kesimi Yunan mimarisini 18. yüzyılda İtalya ve Sicilya'da yeniden keşfetti. Fakat burada, iki bin yıldır donup kalmış olan tahıl tarımına bağlı eski *latifondo* (toprak mülkiyeti) uygarlığı, zaman zaman sarsılmakla birlikte, Roma'ya baş kaldırmakta; tıpkı daha önce, devlet tarafından benimsetilmek istenen her türlü "modernleştirme"ye kararlılıkla kafa tuttuğu gibi, Napoli'ye yaptığı gibi.

Akdeniz en azından dört bin yıldır –belki de bunun iki katı bir süre boyunca– insanları kendine çekti, onları kıyılarında yerleştirdi, "uygarlaştırdı"; bu, yakın tarihlere kadar böylece sürüp geldi. Böylelikle de, ardı arkası kesilmeyen bu akınların aşıladıkları yeni kan sayesinde kendini canlı tuttu. Bu canlılığın bedelini de hoyrat ve kanlı bir tarihle ödedi. Bu tarih, yıkımlarla ve yağmalamalarla, kıyımlarla, sürgünlerle, topluluklar arasında meydana gelen kanlı çarpışmalarla kesintilere uğramış bir tarihtir. Buna karşılık, yeni gelenler burada hazır buldukları tekniklere, yaşam

tarzlarına, dinsel inanışlara çabuk uyum sağlayıp yerleşik tarım düzeniyle gezginci hayvancılık arasında, kuru tarım ile suların dâhice evcilleştirildiği tarım arasında, kentlerle kırsal alanlar arasında, insanı düş kırıklığına uğratan ve giderek verimsizleşen bir toprağın sunduklarıyla daha fazlasını vadeden deniz arasında kurulmuş bulunan kırılgan ve kararsız geleneksel dengelerin sunduğu olanaklardan alabildiğine yararlandılar.

İnsanları kendine çeken ama aynı zamanda da kendi kültürünü onlara özümleten bir odak. Öte yandan, insanların, hayvanların, bitkilerin, malların ve tekniklerin, dinlerin ve simgelerin dolaşımı için ayrıcalıklı bir alan. Bu dolaşım kimi zaman o kadar hızlı olur ki, bir yenilik karşısında, onun çıktığı yerde mi gerçekleştirildiğini, yoksa dışarıdan mı getirildiğini anlamakta güçlük çekeriz: Tarihçiler ve tarihöncesi uzmanları bu etkilerin izini sürerken sık sık yollarını şaşırırlar. Ve bu durum tarihin doğuşundan beri böylece sürüp gider: Çömlekçiliğin 7. binyılda Orta Fırat bölgesinde ortaya çıktığı düşünülür; bu zanaatın deniz kıyısına ulaşması yaklaşık bin yıl almıştır; ama kıyıya ulaşır ulaşmaz da baş döndürücü bir hızla Suriye'den Büyük Sahra'ya, Anadolu'dan Balkanlar'a, daha sonra da bütün Batı Akdeniz'e yayıldı; böylelikle, ilk seramikler daha 6. binyıldan önce İtalya'da (Puglia'da), Fransa'da (Marsilya yakınlarında), İspanya'da (Cuenca yakınlarında) görülmeye başladı; ama bunlardaki üslup o kadar farklılık gösteriyordu ki bu yeni tekniğin uygulandığı her yerde özgürce uyarlandığı, bir bakıma yeniden yaratıldığı ileri sürülebilir. Bu dönem her bakımdan ilginçtir, çünkü bir yandan Verimli Hilâl ülkelerinin –Filistin'den Mezopotamya'ya kadar– yaratıcı işlevini ortaya koyarken, öte yandan Batı'nın uzun süren gecikmesini ve değişimlerin uçarcasına yol almasında denizin oynadığı belirleyici rolü gözler önüne sermektedir: Düşünceler bu ortamda nesnelerden daha hızlı dolaşır. Aynı dönem, bin yılından sonra yavaş yavaş tersine dönmeye başlayacak olan bir gidişin de habercisidir.

Öte yandan, yine bu dönem, Akdeniz'in resmi tarihine ritmini veren hareketliliğin ardında başka düzeyde bir hareketliliğin de

göstergesidir. Aynı şeylerin sürekli yinelendiği izlenimini veren, ama öteden beri var olan geleneklerce belirlendiği için geri planda kalan bu hareket, insanların günlük yaşamlarında içinde bulundukları etkinliktir. Onların içinde bulundukları ortama uyum sağlama, dış çevrenin isteklerini algılayarak bunların içinden özümleyip kendilerine mal edebileceklerini seçme yeteneklerini ortaya koyar. Akdeniz'in canlılığını uzun süre korumuş olmasının nedeni, insanların sanki bir bitkiyi sulayıp beslercesine düzenli olarak üzerinde dolaşmalarıydı.

Akdeniz'in tarihi, göçebelerle yerleşik düzendekiler arasında süregelen uzun bir savaşımla özdeşleşse de, sonunda ikinciler her yerde bu savaşımı kazanmış, göçebeleri yerleşik düzene geçirmiş, onların hareketliliğini sınırlamış, denetim altına almış, hatta bu hareketlilikten, onları egemenlikleri altına alma yolunda yararlanmışlardır. Arapların ve Türklerin yaptıkları fetihler bazı bölgelerde gözle görülür duraklamalara, eski köylü topluluklarının göçebeleşmesine yol açtı kuşkusuz: Büyük Sahra'nın Atlas Dağları kesiminde, Zagros Dağları'nda ve İran'ın Fars bölgesinde ya da Eflak bölgesinde böyle oldu. Ama bugün, Mağrip'ten Kürdistan'a kadar olan yerlerde görüldüğü gibi Balkanlar'da da artık göçebeliğin kala kala yalnızca tortusu kalmıştır: Birkaç bin, bilemediniz on bin, yirmi bin insan; bunlarsa kentler için hiçbir zaman tehdit öğesi değillerdir. Zaten erken tarihlerden başlayarak Akdeniz havzasının geniş bir bölümündeki kırsal yaşamı başka yasalar düzenlemeye başlamıştı: yaylacılık. Yaylaya çıkmaktan amaç, dağların ve yaylaların bütünleyici kaynaklarını ovalarınkiyle birleştirmekti; sürülerin kışlık otlaklardan yazlık otlaklara hareketlerini düzenliyordu, bu hareket kimi zaman uzun mesafeler kat etmeyi gerektiriyordu; yaylacılık bunların güzergâhlarını, verecekleri molaları, hatta sürü sayısını bile saptıyordu. İspanyolların Meseta'sı ya da Napoli Krallığı'ndaki Puglia Gümrüğü böylece 16. yüzyılda milyonlarca koyunun bir yerden bir ötekine yaptığı hareketi düzenliyordu. Hayvanların sayıca artması, belirli bir noktadan sonra, yaylaya çıkanların sayısında azaltmaya gidilmesine yol aç-

tı: Yaylaya tüm bireyleriyle aileler yerine, hayvancılığı meslek edinmiş olanlar, paraları sürü sahiplerince ya da köy birliklerince ödenen çobanlar çıkar oldular. Bunlar biraz gizemli, kendilerine özgü sırları olan ve büyücü olduklarından her zaman kuşku duyulan kimselerdi: Yerleşik toplumun uzağında kalmış son göçerlerdi bunlar.

Ama başka tür bir yolculuk daha var ki çok daha fazla sayıda insanı harekete geçirmekte. Yakın tarihlerde gerçekleşmiş olan kentleşme olgusuna kadar nüfus bakımından en kalabalık yerler olan dağlık bölgelerden geliyor bu insanlar. İnsan kıtlığı çeken tahıl ekili ovalara hasat zamanlarında, bağbozumlarında, zeytinlerin, turunçgillerin toplanmasında gerekseme duyulan el emeğini sağlarlar; onları her yerde, Toscana'daki Maremma'da, Puglia'da, Tesalya'da çalışırken gördüğümüzde, bu gidiş-gelişlerin sınırlı bir çerçeve içinde gerçekleştiğinin farkına varırız; köy "çavuşları" aylarca önce büyük toprak sahipleriyle pazarlık etmiş, etkinliğin hangi düzen içinde gerçekleştirileceğini saptamışlardır. Bu insanların kimi yine de zamanı geldiğinde buralara geri dönmez: Böylece, dağlık bölgeler her salgın sonunda ovaların nüfusuna yeniden katkıda bulunur. Bazı dağlık bölge insanları da bunların tersine devletlerin ve kentlerin hizmetine girmeyi yeğler. Devletlere asker olarak hizmet ederler; Venedik dukalarının ve Osmanlı sultanlarının zaman zaman yararlandıkları Yunanlılar, Arnavutlar gibi. Kentlerdeyse, dükkân sahibi, zanaatçı, küçük tüccar olarak çalışırlar. İspanya böylece 18. yüzyılın sonuna kadar düzenli olarak çok sayıda Fransız göçmenini kendine çekti. Aynı dönemde Kuzey İtalya'da Alto Lario *burg*'larından kopup gelen insanlara Como Gölü'nün batı kıyılarında rastlanıyordu; bu insanlar buradan Milano'ya, Cenova'ya, Ancona'ya, Roma'ya, Napoli'ye, Palermo'ya doğru Güney'in yolunu tutuyor, oralarda, bizim Parisli *bougnat*'larımız (kömürcü) gibi, *Lombard*'lar adı altında bazı meslekleri tekellerine alıyorlardı: taş yontucuları, ayakkabı tamircileri (Roma'da, Campo dei Fiori kesiminde), şarap satıcıları (Palermo'da). Ama bunları tek başına kalmış insanlar gibi düşünmemek ge-

rekir: Her *burg*'dan insanlar önceden belirleyip seçtikleri yere gidip yerleşiyor ve gittikleri her kentte birbirlerini bularak topluluklar oluşturuyor, böylelikle de sonradan gelen gençlere kucak açıyor, karşılıklı yardımlaşmayı sağlayıp, anlaşmazlıklar çıktığında uyulacak kuralları saptıyorlardı; ve çoğu kez, gönderdikleri parayla yaşamlarını sürdüren memleketleriyle ilgili işler hakkında kararları buralarda alıyorlardı.

Bu profesyonel göçler, ister geri dönülsün, ister dönülmesin, çağımızdaki büyük göçten iki temel noktada ayrılır. Bu insanlar Akdeniz'in dışına kaçmak yerine, ona yönelmişlerdir; oturma mekânı ile çalışma mekânı arasında bir bölünmeyi, dağlık bölgelerle ovaların birbirini bütünlemelerini yansıtırlar: Bu bütünleşmedeki derin birliği kendilerince ifade ederler. Ve günümüzde, Yahudi ya da Lübnan diasporası gibi, bir yandan topluluklar arasındaki birleşmeyi güçlendirip genişletirken, öte yandan onların varlıklarını sürdürmelerine güvence getirirler.

Akdeniz'in doğusundan batısına bir bütün olduğunu kanıtlayan ve insanların hareketliliğinden çok daha ilginç olan bir hareket söz konusudur bu yörede: Hayvanların ve bitkilerin dolaşımı. Nasıl ki Orta Amerika Yeni Dünya'nın beşiği ise, 5. binyıldan başlayarak Akdeniz kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar günümüzden üç, dört binyıl önceki Ortadoğu da Eski Dünya için "neolitik devrim"in beşiği oldu. Yerleşik düzene geçişin ilk belirtileri olan köyler ilk kez burada görüldü. Belli başlı hayvan türleri burada evcilleştirildi: 9. binyıldan hemen önce koyun, daha sonra 5. binyıla doğru keçi, domuz ve nihayet sığır. Tahıl kültürünün sistemli bir şekilde yapılmasına da burada başlandı; yumuşak buğday, arpa, daha sonra uygarlığın simgesi olmaya aday üzüm ve zeytin gibi bitkiler ve bunlarla birlikte kuru tarım teknikleri burada doğdu. Evcilleştirilen hayvanlar işte bu ilk beşikten çıkarak bütün Akdeniz havzasını dolaştı, daha sonra bu alanın sınırlarını aşarak Avrupa'nın tümüne yayıldı, sonunda da Yeni Dünya yönünde sıçrama yaptı. Saydığımız bu bitkilerden yalnızca üzümün ve zeytinin yayılması sınırlı kaldı, bu da, iklim koşullarının zorlamasından ileri

geldi: Yine de, dâhice kazanılan başarılar sonucu bağlar doğal sınırlarının ötesinde Fransa'da, Almanya'nın Ren bölgesinde, bir "Roma mirası" olarak kaldı.

Batı, Ortaçağ'da Ortadoğu'dan yine bazı alıntılar yaparak bahçelerine yeni sebzeler, meyveler, çiçekler kattı: enginar, kuşkonmaz, marul, patlıcan, balkabağı, kavun, armut, erik, şeftali ve turunçgiller, şekerkamışı ve dut, Şam'ın gülleri... Bunların Batı'ya aktarılması Haçlılardan çok, Sicilya'da ve İspanya'da, Arap fetihlerinin Bağdat'tan Endülüs'e kadar sistemli biçimde yayılmasına bağlı olarak, Verimli Hilâl'de uygulanan sulama tekniklerini buralarda uygulayan Müslüman bahçıvanların keşfedilmesiyle dolaylı olarak gerçekleştirildi. Roma İmparatorluğu bu sulama tekniklerine pek dikkat etmemişti. İslam bahçelerinin ve onları taklit eden İtalya ve İspanya bahçelerinin zenginliği daha uzun süre Avrupa'nın kuzeyindekilerin yoksulluğuyla karşıtlık oluşturacak ve Hıristiyan dünyasının Palermo'da, Valencia'da ve Elche'de meydana getirdiği *huerta*'larda bu bahçeleri taklit etmezden önce yapıp yapabileceği, Araplardan kalan bu bahçeleri iyi durumda tutmaya çalışmak olacaktı – bahçecilikle ve sulamayla ilgili söz dağarının tümü Arapça kökenlidir. Yine uzun bir süre Atlas Okyanusu Avrupası tahılını ve bitki varlığını düzenli olarak yenileyecek tohum ihtiyacını işte bu bahçelerden, Akdeniz kıyılarından sağlayacaktı: Olivier de Serres, 1600'lere doğru, "Midy'den Septentryon'a* gelen tohumlar çok yararlı," diyordu.

Binlerce yıldır, hatta daha düne kadar insanların ve metaların bu sessiz ve sürekli dolaşımı sayesinde Akdeniz hem kırsal uygarlıkların, hem ticari uygarlıkların doğduğu ve yayıldığı alanı oluşturdu; bu alanın beşiği ise, bugün bölünmüş, istikrarsız ve tehdit altında bulunan Ortadoğu'ydu. Akdeniz, yazıyı ve bizim "Arap rakamları" dediğimiz, aslında Hint'ten gelen rakamları buradan aldı. Jeolojik yapısının azizliği yüzünden, sanayileşmiş Avrupa bugün gerekseme duyduğu temel enerji kaynağını yine Ortadoğu'

* Eski Fransızcada "Güney'den Kuzey'e". (ç.n.)

dan istiyor – daha önce bitkilerin yaptığı gibi petrol de Akdeniz'i doğudan batıya katediyor: Her an kuruma olasılığı bulunan ve onsuz yapamayacağı bir kaynağa bağımlı olduğunu kısa bir süre önce kavradı Akdeniz ve bundan endişe duyuyor. Basit bir rastlantı mı bu, yoksa her şeyin tinsel yönünü göz ardı eden teknikçi uygarlığımızda değerlerin değiştiğini gösteren bir işaret mi? Çünkü Ortadoğu dediğimiz o dar beşik, yetiştirilen ürünün hasadının düzenli yapılabilmesini güvenceye alan bir Toprak Ana'ya bağlı dinleri verdiği gibi, günümüzde bu kaynakların denetimi için birbirleriyle çekişen üç büyük tektanrıcı dini de verdi. Ve bu üç dinle birlikte bütün bir simgeler, ritüeller ve değerler dizgesini sağladı; bir eskatoloji verdi; tarihin yıkılıp gideceği ve insanlara, işledikleri günah yüzünden kovuldukları ve dağıldıkları o "Bahçe"ye sonunda yeniden dönerek orada yerlerini alacakları bir yeni dönemin başlayacağı umudunu verdi. İnsanları hacı olmak için Roma'ya, Mekke'ye ve Filistin'deki kutsal yerlere gitgide daha kalabalık kitleler halinde çekerek kendini kanıtlayan inatçı bir umuttur bu.

VENEDİK

Fernand Braudel

ÇOCUKLUĞUMUZDA hepimiz Robinson Crusoe'nun mutluluğunu yaşamayı düşlemişizdir: Adanın önünde batan gemi, içindeki zenginlikler karaya taşınırken her şeyin rast gitmesi, sığındığımız mağaranın hemen yakınında sivri uçlu kazıklar haline dönüşmeye hazır ağaçlar buluvermemiz, bu ağaçların dikildikten sonra dallarla ve yapraklarla donanıvermesi. Hepimiz, ulaşılması olanaksız bir krallıkta bilinmeyen bir hayatın olağanüstülüklerini yaşamayı kurmuşuzdur zihnimizde: Günlük yaşamımızın bize sunduklarının bir başka şekilde yeniden düzenlenmesiyle oluşmuş bir özgürlük adası.

Venedik de bir adadır, erişkin ya da yeterince erişkin insanlar için, gereğinden fazla büyümüş, ama hâlâ düş kurmasını becerebilen çocuklar için bir başka dünyadır. Ulaşılması olanaksız bir ada değil tabii, ama ona gerçekten ulaşıldığı ileri sürülebilir mi? Tanımadan önce zihnimizde o kadar çok düş kurmuşuzdur ki, onu olduğu gibi görmemize artık olanak yoktur. Bizim sevdiğimiz, içimizde yaşattığımız Venedik'tir. Bir büyü, bir düş, bizi yanılsamalara düşüren bir tuzak; Venedik bizim için işte bütün bunlardır ya da öyle olmasını bekleriz. "İşte, düşlerimdeki Venedik!" demişti Musset, 1833'te bir kış gecesi kente ilk kez geldiğinde. Oysa Jean-Paul Sartre, kanal kanal, adacık adacık dolaşırken "gizli Venedik'i arar çılgınca", her defasında "hep başka yerde" bulduğu

"gerçek Venedik"i; o hep önünde duran ama aslında kendisinden uzakta, "karşı yakada" olan, ulaşılması olanaksız "dingin gizem"i arayıp durur. Venedik'in büyü dolu havasını, söylencesel varlığını, çekiciliğini yaratan, onun gerçekdışı oluşudur. Bir yarısını gördüğümüz, öteki yarısınıysa düşlediğimiz bu dünya, kendi üzerine kapanırken bizim de üzerimize kapanır. Bizim beklediğimiz de zaten budur. Her birimiz kendimize özgü biçimde severiz Venedik'i, bu dünyaya keyfimizce dalar, kendi aradıklarımızı bulup çıkarırız: Yaşama sevinci, ölüm çöküntüsü, soluklanma, oyalanma, çılgınlık ya da farklı bir yaşamın verdiği basit bir aralık duygusu.

Hem İlahi Hem de Şeytani Bir Su

Hem gerçekdışı, hem gerçek bir kent. Bu duygu belki de, su ile gökyüzü arasında bir hiçlikten doğmuş izlenimi vermesinden, koskoca dünyamız üzerindeki bütün kentlere coğrafyanın her zaman sunduğu toprağın, ışığın, kaynak sularının, yeşilliğin oluşturduğu mantıklı bütünlüğün burada bulunmamasından kaynaklanmakta. Bu kentte toprak o kadar belli belirsizdir ve o kadar güvenli biçimde korunmuştur ki yalnızca suyun ve gökyüzünün aynası yansır gözümüze. Toprak vardır tabii, lagünde suyun yüzüne belli belirsiz çıkan o çamurlu kum tabakasını andırır. Venedik'in yükünü taşıyabilmesi için bu toprağı yeniden varetmek, taşlarla berkitmek, dahası binlerce, hatta milyonlarca ağaç gövdesiyle, toprağın içine dikine çakılmış milyonlarca meşe gövdesiyle berkitmek gerekmiştir. Venedik, suya gömülmüş bir ormanın üzerinde yükselir.

Ve en küçük savsaklamada, en küçük dikkatsizlikte, su orada hazır beklemektedir; kabına sığmaz, sinsi, her şeyi örtmekle tehdit eden lagünün suları, yakınlardaki Adriyatik'in suları, Alpler'in eriyen karını kente doğru yuvarlayan derelerin, ırmakların suları. Ve kış günlerinde, kasımda, aralıkta, ocakta, şubatta gökyüzünde patlayan ve yüksek bacaları yere indiren, kanalların çalkantılı sularında yüzlerce gondolu batıran şiddetli fırtınalara eklenen yağ-

mur selleri. Venediklilerin eskiden, en azından 17. yüzyılın sonuna kadar *calcagnetti*'lerin üstüne tünemeleri, ayaklarını yerden 40 cm'den fazla yükselten o garip tabanların, o gerçek cambaz ayaklıklarının üstünde yürümeleri boşuna değildi; çamura, *calli*'lerin durgun sularına, eğimsiz yapılmış daracık sokaklarda biriken sulara batmaktan korunmak içindi. Bugün hâlâ biraz kuvvetli bir sağanak yağacak olsa, sular sokakları kaplar, taşların bütün girintilerine dolar.

Su, hep su: Kentin ana maddesi, ana malzemesi sudur. Ve her şeyden önce, Venedik'in döl yatağı olarak kabul edilebilecek lagünün suyu. Ama kimbilir! Belki de kanallar, en ünlü kanallar, düşleri anılarımızda yaşayanlar, ilk neden değil de, birer sonuçtur. İlk neden, sudan oluşan ve kenti çevirip kuşatan o ovadır; Adriyatik yönüne ne bütünüyle kapalı, ne de açık olan o su ovasıdır. O olmasaydı, hiçbir şey var olmazdı. Venedik'in varlığı o ovadan başlamıştır, onun varlığıyla açıklanır, çıkış noktası orasıdır; sanki ufuksuzmuş gibi görünen o alanlardan, üzerinde sandalların, *pali*'lerin, ikili üçlü demetler halinde dikilmiş ve güvenli su yolunu gösteren o kazıkların arasında sanki uykudaymış gibi yol aldıkları alanlardan başlar – ki bana göre bu kazıkların, çok eski ırmakların çizdiği, bugün üzerini tuzlu suyun örttüğü menderesleri izlediğine kuşku yoktur ve bir ölçüde hâlâ rehberlik görevlerini sürdürmektedirler, çünkü uzun sefer hattında çalışan motorlu teknelerin, *vaporetto*'ların gereksediği yeterli derinlik ancak buralarda vardır. Venedik'in dün kendini tehdit altında gördüğü zaman yaptığı şey, bu *pali*'leri söküp çıkarmaktı: Böylelikle lagün yabancı gemiler için yaban, kullanılmaz, içine girilemez bir tür çöl haline geliyordu.

Lagünün bu kadar önemli olduğunu, kendine özgü bir krallık olduğunu yalnızca Venedikliler bilir; ona şarkılar yakmışlar, bilimsel kitaplarda bile onu anlatmışlardır. Büyülenmiş, kendini kente kaptırmış olan yabancı, canlı bir bitkinin kendi çiçeğine ulaşması gibi kente ulaşan bu İçdeniz'i kolaylıkla gözden kaçırır. Zaman zaman kentin kanallarında görülen, Albert Marquet'nin de

resimlerinde rastladığımız, gün ışığının beyaz, mavi, pembe, gri, ender olarak mor, daha ender olarak da yeşile döndürdüğü bu birbirinden ayrılmaz, gerçekdışı su ovalarının büyüsünde kaybolup gitmek istemez yabancılar. Uzaklarda, ufuktaki adaların kıyıları ya da kumsallar, suyun üstünde yüzeye çok yakın, belli belirsiz kahverengi bir çizgi oluşturur.

Kente gelen bazı ünlü ziyaretçiler lagünden bir ölü alan olarak –Ne saygısızlık!–, "Roma *Campagna*'sı (kırsalı) kadar hüzünlü" bir alan olarak söz ederler. İyi ama, Roma *Campagna*'sı o kadar hüzünlü müdür? Ve lagünün "sonsuz sessizliği" o denli tekdüze midir? Onlarca, belki de yüze yakın ada, oluşturdukları yeşil beneklerle uzaktan uzağa bu tekdüzeliği bozar. Otlar, ağaçlar, evler; burada bir din okulu, şurada bir hastane ya da manastır; bahçeler, meyvelikler. Venedik Hali'ne gitmek üzere Rialto'ya yönelmiş iri teknelere işte bu adalarda sebze, meyve ve çiçek yüklenir. Casanova'nın hoşlandığı bir görüntüdür bu: tepeleme kavun, karpuz yüklü, suyun üstünde kayarak ilerleyen yüzlerce iri tekne. Ve balıkçılar hep oradadırlar, çünkü lagünün sığ sularında her zaman balık vardır. Venedikli romantik ressamların kendilerini tutkuyla kaptırdıkları yelkenleri toprak sarısı ve kırmızı bir sürü tekne işte bu nedenle burada toplanır. Her ne olursa olsun Venedik işte buraya, Fransa'daki Morbihan bölgesinin benzeri olan, güçlü su akıntılarına sahip bu bataklığa kök salmıştır; bir tür doğal sığınak oluşturan bu bölgede, barbar istilalarına kadar uzanan çok eski zamanlardan, özellikle 7. ve 8. yüzyıllara uzanan Lombardlar döneminden itibaren yaşamaya başlamıştır. Balıkçı kulübelerinin ortasında –belki de lagün üzerinde dolaşırken bugün hâlâ rastladığımız, kazıklar üstüne oturtulmuş o barınaklara benzer kulübelerdi bunlar– verimsiz kumu çapalayan köylülerin, tuz toplayıp satan zavallı insanların arasında, anakarada, Terra Ferma'da yerleşik bazı zengin toprak sahiplerinin zaman zaman kendilerine sığınacak yer aradıkları da olmuştur. Denizle ve yakınlardaki İtalya kıyılarıyla ilişki kurulur kurulmaz lagünün üzerindeki alçak adaların her birinde köyler, kasabalar çıkmıştır ortaya. Giderek de bu

köylerin yerini gerçek kentler almaya başlamıştır. Bunlar önce Lido'nun güneyinde Malamocco'da, kumların arasından Adriyatik Denizi'ne açılan geniş bir şeridin bulunduğu yerde kurulmuştur. Daha sonra Torcello'da; bugün burasını eskiden olduğu gibi yararsız otlar kaplamıştır ve eski zenginliğinden eser kalmamıştır, çünkü lagünün nemlilik koşullarında değişmeler olmuş, buysa bölgeye zarar vermiş, ölü sular yaratan tehlikeli alüvyonlar bölgeyi sararak ölüme mahkûm etmiştir. Torcello bugün bir çöldür: Sönüp gitmiş görkemine yalnızca Roman üslubu köprüleri, Santa Fosca' daki 8. yüzyıla dayanan değirmi kilise ve 13. yüzyıla ait mozaikleriyle, çan kulesiyle, kırmızı tuğlalarla bezenmiş kubbeleriyle sessizliğe terk edilmiş kilise-katedral tanıklık eder. Sular Torcello'ya yaptıkları gibi,Venedik'e de ihanet etmiş olsalar, San Marco Katedrali ile Çan Kulesi bu ihanetin hüzünlü tanıkları olarak kalmış olsalardı, kentin bugün ne hale gelmiş olacağını bir düşünün.

Ama sular Venedik'e ihanet etmedi; suların kenti her tehdit edişinde, insanlar kentin yardımına koştular, bugün de koşmaktalar. Venedik, örgüsünü ören Penelope'dir. İşte bu sayede büyüdü, gelişti ve üzerinde kurulduğu yerin coğrafya koşulları yalnızca bir tek kentin başarıya ulaşmasına elverdiğinden, lagün çevresinde kurulmuş öteki kentler, onun gölgesinde yaşamlarını sürdürmeye çaba gösterdiler. Murano, camcıların doluştuğu bir ada haline geldi, çünkü Venedik daha 1290'dan başlayarak bu ateş sanatının tehlikeleri yüzünden, camcıların kentte çalışmalarını yasaklamıştı. Burano, dantel işleyenlerin ve balıkçıların sağladığı gelirle durumunu idare etti. Lido, dar bir kum şeridinin oluşturduğu bu garip ada, uzun süre ıssız bir kumsal olarak kaldı. Derebeylik 16. yüzyılda burasını top atışları için hedef olarak kullanıyor ve Macaristan'dan, Polonya'dan ithal edilen sığırlar, Rialto yakınındaki Beccaria mezbahalarına gitmeden önce, sonu gelmez yolculuklarının yorgunluğunu atmaları için burada dinlendiriliyorlardı. Venedikli *patrici*'ler arbalet (kundaklı yay) atışı yapmaya ve şahinlerini eğitmeye buraya geliyorlardı. Byron, atlarını bu adaya taşıttırmıştı ve her gün, suların gelgitiyle sertleşmiş kumlarla kaplı on

kilometrelik bu kumsalda Shelley'le birlikte, açıklığın ve ıssızlığın verdiği sarhoşlukla, denizin ve rüzgârın kokusunu ciğerlerine çekerek at koşturuyorlardı. Bugün Lido – 1900'ler üslubunda otelleri olan bu korkunç semt– bir dinlence yeri haline geldi, bunun da ötesinde, sinemanın belli başlı merkezlerinden biri oldu.

Peki, San Marco'nun çan kulesinden ya da bir helikopterden lagüne bakmak, hatta güney yönündeki Chioggia'ya giden bir *vaporetto*'nun içinde lagünü kat etmek Venedik'i anlamak için yeterli olabilir mi? Sularında biraz dolaşmak, sağına, soluna bakmak gerekmez mi? Lagün, Venedik'in yaşamının ve tarihinin ilk boyutlarını kazandığı yerdir: Lagün, Venedik'in koruyucusudur; suları yükseldiğinde, kentin içlerine kadar sokulur, geri çekilirken de onu yalayarak temizler; lagün, kenti dünyaya bağlayan yoldur. Önünde set halinde uzanan kum şeridi yalnızca beş yerinden geçit verirdi, bunları kazasız belasız aşmak da kolay değildi. Bugün onlardan üçü kalmıştır: San Nicoló, Malamocco, Chioggia. En önemlileri olan Malamocco, aşılması zorluklar gösteren bir geçittir ve kasten öyle bırakıldığı söylenir. Venedikliler "Malamocco kanalını düşman gemileri girer diye derinleştirmekten korkuyorlar," demişti Montesquieu.

Fakat kenti koruyan ve *vero propagnacolo della pubblica libertà** diye anılan lagünün kendisi de sürekli tehlikedeydi: Adriyatik Denizi'nin yüksek gelgitleri, onu koruyan kum şeritlerini, *lidi*'leri her an bozabilirdi; ırmakların taşıdığı alüvyonlar onu doldurmakla tehdit ediyordu; dahası, ırmakların taşması, su düzeyinin yükselmesine neden oluyor, bu da kenti sular altında bırakıyordu. Tatlı ya da tuzlu suların neden olduğu bu su baskınları, bu *acque alte, altissime, alte e notevolissime*,** San Marco Meydanı'nı düzenli olarak sular altında bırakıyordu. Kimi zaman bu baskınlar o derece şiddetli oluyordu ki, *si naviga per la piazza*, yani meydanda tekneler dolaşabiliyordu (31 Ekim 1746); ya da Mer-

* Halkın özgürlüğünün gerçek koruyucusu. (ç.n.)

** Kabaran, çok kabaran, önemli ölçüde kabaran sular. (ç.n.)

ceria bile kanala dönüşüyordu. Daha yakın tarihlerde, hepimizin bildiği o kritik aylarda Venedik topraklarının genel olarak suya gömülmesinin yarattığı dramatik sorunları hatırlamayan, suların kapladığı, bir sis tabakasının üzerine çöktüğü San Marco Meydanı'nda tahtadan geçitlerin uç uca eklendiği ve bunların üstünde bir yayayı yalnız başına, sanki ilk kez ayak bastığı bir yerde yürüyormuşçasına yavaş yavaş dikkatli adımlarla yürürken gösteren fotoğrafları görmemiş olan var mıdır? Daha çok ekim, kasım ya da aralık aylarında meydana gelen bu felaketlerin eskiden yol açtığı bir zarar daha vardı: Kentin suyunu sağlayan kuyuların, hem saray kuyularının, hem de *pozzi pubblici*'lerin (kamuya ait kuyular) bozulmasına yol açıyordu. Sular çekildiğinde bunları en kısa zamanda onarmak gerekiyordu.

Venedik'in yaşadığı bir çelişkiydi bu; bir sular kenti olan bu kentte, 19. yüzyılın sonlarına kadar, demek ki Stendhal'in hayatta olduğu günlerde bile hâlâ içme suyu tesisatı yoktu. Meydanlardaki ve saray avlularındaki kuyularda yağmur suları biriktiriliyor, daha sonra bu sular süzülerek kullanılıyordu. Tatlı ve içilebilir su kaynağı bulmak (bazen bir kanalın tabanında) çok ender rastlanan bir olaydı. Eskiden belediye temizlik işlerinde, çeşitli mesleklerde, hatta evlerde kullanılan su, bu işin ayrıcalığını elinde tutan *barcaruoli*'lerce sağlanıyordu. Brenta Irmağı'nın suyunu taşıyordu bu tekneler –Venedikli mühendisler, verdiği zararlardan dolayı bu ırmağı, setler kurarak Chioggia yönüne döndürmüşlerdi; ırmak artık lagüne boşalmıyordu–, birer su sarnıcı haline dönüştürülmüş bu tekneler burada dolduruluyordu. Daha sonraları Fusina'da, atlardan yararlanılarak çalıştırılan oldukça karmaşık bir düzen sayesinde içi su dolu bu tekneler ırmaktan lagüne aktarılıyordu.

Venedik'in Kalbinde

Venedik'e ilk kez gidiyorsanız, seçeceğiniz yola, oraya varacağınız saate önceden karar vermeye değer. Herkesin yaptığı gibi kente trenle girebilirsiniz, yani Mestre'den başlayan ve Büyük Kanal'ın bitimindeki gara kadar giden mendireğin üzerinden girebilirsiniz; ya da karayoluyla, gara çok uzak olmayan Piazzale Roma'ya kadar gelebilirsiniz; buradan ötede artık araba kullanamayacağınız için, arabanızı, araçların yığılı bulunduğu çok katlı otoparka bırakmanız gerekir. Fakat denizyolundan gelmek, kralların geldiği yoldan gelmek demektir. Yola nereden çıkmış olursanız olun, Venedik'e ulaştığında geminiz San Nicoló geçidini aşacak ve lagünün ortasındaki derin kanal boyunca Zattere'ye ulaşıncaya kadar yol alacaktır. Varsayın ki sabahın erken bir saatinde geliyorsunuz ve henüz uykunuz açılmadığı için kente yaklaştığınızı fark etmediniz. Uyanır uyanmaz güverteye çıktınız; birdenbire, kentin tam kalbinde bulursunuz kendinizi. San Marco Sarayı'nın karşısında, daha doğrusu Piazzetta'nın karşısında gemi ağır ağır dönerek kıyı boyunca uzanan caddeye yönelecektir. Çok düşük bir hızla Dukalar Sarayı'nın, San Marco'nun çan kulesinin önünden ilerleyecek ve Büyük Kanal'ın ağzını geçecektir. *Dogana da mar* (Deniz Gümrüğü) üzerindeki altın yaldız kaplı Fortuna heykeline elinizi uzatsanız dokunacakmışçasına yakın geçeceksiniz. Biraz sonra, Zattere'de, Mestre'ye giden petrol tankerlerinin izlediği ve denizin geniş bir kol oluşturduğu yere yöneleceksiniz. İşte, Büyük Kanal'ın girişinde Azize Meryem adına, ona olan şükranların ödenmesi amacıyla 1630-31 yıllarındaki veba salgınının ertesi günü yapımına başlanmış Koruyucu Salute Kilisesi. Güney yönünde, uzaktaki evleriyle ve Redentore Kilisesi'nin kubbesiyle işte Giudecca. Venedik kubbeler kenti değil miydi? Daha yakında, yine kubbesi ve çan kulesiyle San Giorgio Maggiore Adası.

Venedik'in kalbinin asıl attığı yer, ne meydanları, ne de Rialto köprüsünün kemeridir; kentin limanı olan *bacino di San Marco*,

San Marco demirleme yeridir; burada sular en hafif rüzgârda çalkalanmaya başlayıp, kazıklarına bağlı duran gondolları salındırır, gözünüze aşina *vaporetto*'lar rıhtımdan rıhtıma atlıyormuşçasına buradan geçer, uzak ülkelere gitmek üzere hareket etmiş uzun yol gemileri de; suyun üzerinde sessizce yol alan ve kimi zaman bembeyaz olan bu gemiler insana sanki kâğıttan yapılmış, gerçekdışı gemiler oldukları izlenimini verirler.

Ne olursa olsun Venedik'e ilk kez işte buradan, suyun kıyısından tembel tembel bakmak gerekir. Demiryoluyla gelmişseniz ve ayaklarınız sizi hiç şaşmadan San Marco meydanına doğru sürüklüyorsa, Venedik'in resmi kalbi olan bu meydanı, büyük törenlerin yapıldığı, asalak güvercin sürülerinin ve telaşlı turistlerin doldurduğu bu alanı çabucak geçin. Henüz bazilikaya da, Dukalar Sarayı'na da girmeyin. Dosdoğru Piazzetta'ya gidin. Eskiden aralarında, ölüme mahkûm edilen soyluların ya da başkalarının asıldığı iki sütuna da fazlaca bakmayın. Çünkü Venedik dökeceği kadar kan dökmüştür. Unutun bütün bunları! Nedamet Köprüsü'ne de aklınızı fazla takmayın, Piombi hapishanelerine de – bu hapishanelere mahkûmlar sözü edilen köprüden geçerek giderlerdi. Sağa dönün siz. Orada sizi Todaro Kahvesi beklemekte. Bu kahve adını, San Marco'dan önce bu gururlu kentin koruyucusu olan azizden almıştır. Geniş terası, insanın arayıp da bulamayacağı bir gözlem yeridir. Bu terasın hemen yanı başında, dingin suların müziğini çalan orkestrayı duyarsınız. Sular, hafif gondolların tabanlarına pat pat vurur, rıhtımın taşlarını bıkıp usanmadan döver durur. Bir de hava güneşliyse, esen meltem size denizin kokusunu getiriyorsa, kapatın gözlerinizi. Düş gücünüzü biraz zorlarsanız, Venedik bütün zaferleriyle gözlerinizin önüne serilecektir: Alçak güverteli kadırgalar, şişkin karınlı *nave*'ler, hatta, İsa'nın göğe çıkışının kutlandığı Sensa Bayramı'nda Venedik dukasının her yıl denizle nikâh tazelediği törenlerin, güvertesinin üzerinde yapıldığı Bucintoro kadırgası. Ve her yeri dolduran maskeler, yalnızca maskeler. Yaşama sevinci, tarihle gerçekleştireceğiniz bu buluşmadadır işte!

Zamanın Dışında

Bir mucize, ya da en azından, insanı şaşkınlığa düşüren bir kenttir Venedik: Burada zaman, başka yerlerde aktığı gibi akmaz. Bir büyü yapılmış ve bunun sonucu Venedik zamanın dışında kalmıştır. Biz kocayıp giderken, bu kentte sanki hiçbir şey kımıldamaya, eskimeye cesaret edemez. Beğeniye ters düşen bazı şeyler bulursunuz tabii; zamanımızın gürültücü nesnelerini kastediyorum: Kentin bir parçası olan ve otobüs işlevi gören *vaporetto*'lar örneğin; bunlar Büyük Kanal'ın bir ucundan ötekine durup dinlenmeksizin gidip gelirler; ama o kadar uzun zamandan beri oradadırlar ki! Ya da daha yakın zamanlarda ortaya çıkan motorlu tekneler; suyun yüzeyini dalga dalga karıştırıp bozan, çok da gürültü çıkaran o iğrenç tekneler. Öte yandan, bazen bagajınızı atıp kendiniz de içine yerleştiğinizde pek de fena olmuyor! Bunlar aslında insanın kolaylıkla yok sayabileceği ayrıntılar, yeter ki yok saymak isteyelim. Onlara sırtınızı dönersiniz ve bir anda, yolunuzda ilerlerken ne türden olursa olsun, sağınıza solunuza sanki göz zevkinizi okşamak için yerleştirilmiş, hiç de yabancısı olmadığınız bir geçmiş zamanlar dizisine dalıverirsiniz.

İster tarih ya da sanat aşkıyla, ister bilgiçlik taslama tutkusuyla olsun, bu yapıları tek tek tanımaya çalışmanın verdiği eğlenceli duyguya bırakabilirsiniz kendinizi. Giovanni Antonio Canal'ı seviyorsanız –Canaletto adıyla tanınan bu ressam 20 Nisan 1768' de Venedik'te ölmüştü–, onunla bayram günlerinde bir tiyatro dekoru kadar güzel Venedik'te yeniden dolaşabileceğiniz gibi, onun tablolarındaki meydanlarda ve çarşılarda yarenlik eden Venediklilerle de birlikte olabilirsiniz. İsterseniz, onun Santa Maria Formosa yakınındaki Salizzada San Lio'da bulunan evini arayıp bulabilirsiniz. O evde kendinizi, örneğin Amsterdam'da Rembrandt'ın evini tavaf ederken hissettiğiniz gibi, bir müzeyi geziyormuş gibi hissetmezsiniz. Venedik'te geçmiş, şimdiki zamanla doğal bir bütünleşme içindedir. Francesco Guardi'nin içinde doğduğu basit

evi de yolda yürürken aynı kolaylıkla bulabilirsiniz. Venedik âşığı bu büyük ressam, Henri de Régnier'nin gözünde, "göklerin ve suların sırrına ermiş"ti. Ama bu ayrıcalık, Venedik'te doğup büyümüş bir insan için doğal değil mi? Ve zihninizde doğan bu anılara kendinizi bırakmaktan hoşlanıyorsanız, bir akşam vakti gidip Cimarosa'nın, kendini Venedikli sayan bu bestecinin evini bulun, ya da bulduğunuzu varsayın ve onun hafif olduğu ileri sürülen müziğini yeniden dinleyin – Venedik'te bestelenmiş bir müzik ağır, kasvetli olabilir miydi? Ya da Alfred de Musset ile Georges Sand'ın fırtınalı aşklarını yaşadıkları odayı görün – hayır, dersiniz, bu hikâye böylesine bir yoksullukla sona ermemeliydi. Ya da Wagner'in 79 yaşındayken, 1 Şubat 1883'te kalp krizinden öldüğü Vendramin Sarayı'nı gezin. Ama, d'Annunzio gibi Wagner de, bizim Venedik'te sevdiğimiz şeylerin karşısında yer almıyor mu? Gereğinden çok gürültü patırtı, tumturak, gereğinden çok gurur. Casanova'nın kendine düzdüğü övgüleri dinleyelim daha iyi. Nefes alır gibi yalan söyler, ama bu yalanların bir ağırlığı yoktur.

Venedik'te, insanın geçmiş zamanı zihninde canlandırabilmesi için tarihi yardıma çağırmasına gerek yoktur. Geçmiş her bir yandan yumuşak, çok yönlü, kalın bir tabaka halinde sizi sarar, farkında bile olmadan içine gömülüverirsiniz, geçmiş zamanın yanında sönük kalan şimdiki zaman da uyuşukluk içinde batıp kaybolur. İçine daldığınız gurbet duygusu, algılarınızın tuhaflığı ve ısrarlı tekdüzeliği, sonunda, yanılsamayı bir gerçekliğe, gerçek bir ortama, gözünüzü alan, zihninizi dolduran bu yinelemelerin durmaksızın yeniden yarattığı bir tutkuya dönüştürür: Her yanda su ve taş; her yanda su ve kırmızımsı tuğlalar; her yanda su ve arkalarında düzgün iz bırakan gondollar; her yanda su ve meyve, odun, tuğla, kiremit yüklü tekneler, bunların sırıklarına abanmış, küpeştesi boyunca yürüyerek bu düz mavnaları ayaklarının altında ilerletmeye çalışan denizciler vardır. Ve o evler, her biri sanki başını sudan çıkarmış, sanki varlıklarının tek nedeni bu gizli çabaymış duygusunu uyandıran evler. Sonra o dar sokaklar, sizi sanki hiçbir yere ulaştırmayacakmış duygusu veren, bir kanal bo-

yunca uzanırken birden bir köprüye dönüşüveren, bir süre bir yöne, daha sonra başka bir yöne giderek kendisini engelleyen kanallardan ve evlerden kurtulmaya çalışan dar sokaklar. Gerçek şu ki, bu labirentte bir an için kaybolsanız bile, yerlerinden hiç kımıldamayan ya da öyleymiş gibi duran belli başlı işaret noktalarını karşınızda bulur ve bunlara göre yürüyüşünüze yön verebilirsiniz; sanki denizde, kıyıdaki işaretleri kollayarak ilerliyormuşsunuz gibi. Gerisi kolaydır, kalabalığı izlemek, Venedik'te söylendiği gibi, kendini akıntıya bırakmak yeter. San Marco yönünden gelirken Merceria'ya yönelin, daha aklınıza bile gelmeden kendinizi Rialto'da bulursunuz.

İşin mucize sayılacak yanı, bu işaret noktalarının hiç de aynı eskilikte olmadıkları halde yaşamlarını bir arada sürdürmeleri, birbirleriyle sarmaş dolaş olmalarıdır; geçmişten geleceğe doğru ilerlemekte olan zaman kesitlerini birbirlerine sonsuza kadar karıp karıştırırlar. Farklı diller yoktur burada, her şeyin birleşmesinden oluşan tek bir dil vardır; tek bir dönem değil, iç içe geçmiş dönemler vardır. Venedik'te düşler kuran Le Corbusier'ye kulak verin. Şu ünlü San Marco Meydanı'nda durmaktadır – bu meydanın resimlerini o kadar çok görmüşüzdür ki, düzenini çok doğal buluruz. Ama Le Corbusier'nin bize verdiği şu derse bakın! "Venedik, San Marco Meydanı," diye not alır Le Corbusier, "birbirini izleyen dönemlerin uyumlu ve parlak bir biçimde iç içe geçmesi; eski *procurator*'luklar, yeni *procurator*'luklar, türkleşmiş kubbeleriyle, hiçbir başka süsü çağrıştırmayan bir gotikle işlenmiş, Roman üslubunda bir San Marco; Campanella, o söylencesel çan kulesi... Direkleriyle Dukalar Sarayı. Her türlü teknik, her türlü malzeme... Venedik bize müthiş ustalıklı bir uyum dersi veriyor."

Uyum, tarih dönemlerinin iç içe geçmesi, ama öte yandan da zamana bağlı olmama. İşte bu yüzden ve daha başka nedenlerden dolayı burada her şey hem güncel, hem ölü, ama yine de canlı. Venedik'e, bu kenti tuvallerine aktarmış eski ressamlarının ve ziyaretçilerinin gözüyle, onlara hiçbir eleştiri eklemeksizin bakabiliriz; Carpaccio gibi dinginlikle bakabilir ya da Guardi ve Cana-

letto gibi bakıp orada dâhice yapılmış fotoğraflar görebiliriz; ya da Ruskin'in, Jean Cocteau'nun gözleriyle bakabiliriz. Görüntüler, renkler, tutkular aynı olabilir. Tarihe aykırılık olanca hızıyla uçup gitmiştir. Piazzetta sizi büyüler, Marcel Proust'u da büyülemişti. Zattere'ye bayılırsınız, Ruskin de bayılıyordu. Daracık sokaklar, sanki evlerin kütlesi bıçakla kesilerek ortaya çıkarılmış gibi gelir size; bunlar Goethe'nin dediği gibi, kollarınızı iki yana açarak genişliğini ölçebileceğiniz darlıktadır ve "daha da dar olanlarında, yumruklarınızı kalçalarınıza dayadığınızda, dirseklerinizin her iki yandaki duvarlara değer". Dünyanın başka hiçbir yerinde –Hollanda dışında– bir 15. yüzyıl ya da 16. yüzyıl resminde gördüğünüz renkler, ışıklar, görüntülerle, birkaç dakika sonra müzenin kapısından çıkıp Büyük Kanal'la karşı karşıya kaldığınızda gördüklerinizi aynı anılar yumağı içinde bütünleştirip kaynaştıramazsınız. Alışık olduğunuz bugünkü Venedik'i, hiçbir zihinsel çaba göstermeksizin Carpaccio'ya ya da Canaletto'ya, Guardi'ye ya da Tiepolo'ya bakarken ya da Venedik'in banliyösündeki villaların duvarlarına, öncekiler kadar ünlü olmayan ressamların yaptıkları freskleri izlerken buluverirsiniz. Onların tekneleriyle Venedik sularında süzülür, onların renklerinin içine dalarsınız: tuğlaların yumuşak pembesi; sudaki değişken ışık; köprü basamaklarındaki taşların beyazlığı; etrafı saran hafif sis; İtalya'nın kimi zaman sönük, kimi zaman da çok parlak güneşi, Hollanda'nın aynalı gökyeşili sularının, fırtınalarının kimi zaman azı, kimi zaman fazlası. Venedik, yarımadaya sırtını dönmüş ayrı bir dünyadır. Onun yeri zeytinliklerin, palmiyelerin ve hatta bağların ötesindedir. Adriyatik Denizi'nin borası, mistrali denizin ve lagünün yüzünü buruşturur, bulutları eğip büker ve kenti iliklerine kadar dondurur. Uzun bacalar burada birer süs değildir: Carpaccio'nun zamanında olduğu gibi bugün de evlerin damlarından bir sürü baca yükselir. Ateşin sıcaklığı olmadan, her yıl geri gelen o sert, acımasız kışları atlatmanın olanağı var mı? Zaman oldu lagünün yüzeyini buzlar kapladı ve insanlar Zattere'den Giudecca'ya, hatta San Marco'dan Fusina'ya yürüye yürüye gidebildiler. Tarih tutan-

ların yazdıklarına bakılırsa, bazı sabahlar evlerin cephesi buz tuttuğundan ayna gibi parlardı ve Venedik'in hizmetindeki Arnavut atlıları, buzlarla kaplı Büyük Kanal'ın üzerinde gezerek çalım satarlardı. Aynı tarih yazıları, Leonardo Donà'nın başına gelenlerden de söz açar: Aydınlanma Çağı'ndan çok önce ortaya çıkmış olan bu aydınlık kişi, 10 Ocak 1606'da duka seçildiğinde, geleneğe uyarak halka para atmayı reddetmişti; buna kızan halk da onu kartopu yağmuruna tutmuştu.

Geçmişe ve şimdiye ait bütün görüntülerin birbirinin içine bu denli kolaylıkla, bu denli güçlü bir şekilde geçmesi; insanın Venedik'te hiçbir şeyin değişmemiş olduğu, değişemez olduğu izlenimine bu denli güçlü olarak kapılması, bütünüyle olmasa da, bu kentin sahip olduğu bir ayrıcalıktan, beyefendilerin dolaşmak için kendi ayaklarından değil de, araçların tekerleklerinden yararlandıkları bugünkü dünyada, sizin Venedik'te gezmek için o sevimli yürüyüşlerden başka bir araca başvuramamanızdan ileri gelmiyor mu? Bugünküleri andıran, geçmişe ait bütün o görüntülere yürürken dokunursunuz, onları kucaklarsınız, değerlendirirsiniz, onları yıldızlaştırırsınız. İsteyelim ya da istemeyelim, her ayrıntıyı ağır çekimle görmemiz gerekmektedir. Dünyanın başka hangi kentinde, neredeyse her köşe başında karşınıza çıkan köprülerin sahanlıklarını taş merdivenlerden çıkıp inerek aşarsınız? İnsanların yürüyerek dolaşmaları, bu yayalar kentinin sessizliği de Venedik'te sizi şaşkınlığa düşüren öğelerden biridir.

Yükseliş ve Düşüş

İşin hoş yanı, Venedik'in, herkesin dokunduğu, soluduğu ama ellerinizin arasından su gibi akıp giden bu karmaşık geçmişinin yazarlara ve tarihçilere verdiği farklı esinlerdir. Her yazar, Venedik'te görmek istediği neyse onu görür. Kâğıt üzerine içtenlikle dökülen tutkular, baştan aşağı pembe bir peyzaj çizebileceği gibi, kapkara bir görüntü de sunabilir; renkler arasında sağlanan uyum kimi zaman sizi kendine çeker, kimi zaman da iter. Yapacağınız

şey, duraksamaya yer vermeden, kendi renklerinizi seçmektir. Venedik üzerine söylenebilecek her şey söylenmiştir; ve karşıtlarıyla birlikte söylenmiştir.

Sonuçta, istedikleri kadar ünlü ve saygın olsunlar, Venedik'ten ille de şu ya da bu tınıyı almak isteyen, geriye kalanları önemsemeyen telaşlı yolculardan hoşlanmıyorum; örneğin, vaktiyle egemen olan ama sonradan gerileyen bu kentin düşüş döneminde, ille de onu olgunlaştıran meyvelerin çürürken çıkardıkları kokunun duyulması gerektiğini ileri sürenleri sevmiyorum. Ya da tersine, yalnızca şanlı dönemini ve Veronese'nin tablolarına koyduğu bolluk günlerinin yaldızını koruduğunu söyleyenlere katılmıyorum. Venedik'te her şey kapkara olmadığı gibi, ışığa da boğulmamıştır. Venedik bizim üzerimizde neden ille de ya büyüklük ya da düşüş izlenimi yaratmalı ki!

Üstelik hangi büyüklük? Venedik'in en önemli büyüklüğü, elle tutulur, gözle görülür olanı, maddesel ve siyasal zaferleridir. Adriyatik'in Kraliçesi, Akdeniz'in egemeniydi Venedik. Cenova'yı 1381'de yenilgiye uğrattıktan sonra, Avrupa'daki bütün devletlerin, bütün kentlerin üzerinde yer aldı ve bu durumunu bir yüzyılı aşkın bir süre korudu. Fransa'nın küçük kralı 8. Charles'ın 1494'te Alpler'i aşıp Napoli'ye kadar ilerlemesi bile *Serenissima*'yı* gereğinden fazla heyecanlandırmadı. İtalya prensleriyle masaya oturdu, fikir alışverişinde bulundu, sonunda da istilacı güle oynaya evine döndü.

Bunun nedeni, Venedik'in bütün ipleri elinde tutmakta oluşuydu. Dukanın ve sikke altınının, Afrika altınının, Orta Avrupa'nın parasının toplandığı merkezdi; biberin, baharatın, ecza maddelerinin, ipeğin kraliçesi, Suriye'den koca koca balyalarla ve gemi yüküyle gelen pamuğun merkeziydi. Alman tüccarlar, bu dünya nimetlerini elde edebilmek için Venedik'e inerlerdi; ne var ki Venedik onları daha iyi gözaltında tutabilmek için "Fondaco dei Te-

* *Serenissima*: Venedik'i anlatmak için kullanılan İtalyanca sözcük. "Mutluluk dolu" ya da eskiden İstanbul için kullanılan "Dersaadet" anlamında. (ç.n.)

deschi"ye hapsetmişti, çünkü Venedik'te her ne kadar ticaret yapmaya hakları varsa da, Doğu ile yapılan kârlı ticaret trafiğine burunlarını sokamazlardı. Venedik her şeyi yutuyordu: Yunan adalarının likörsü şaraplarıyla kuru üzümü, Puglia'nın yağı, Mezzogiorno şarapları –bu şaraplar öncelikle Almanya'nın mahzenlerine giden şaraplardan daha fazla alkollüydü–, Napoli'nin, Levant'ın, Sicilya'nın buğdayı, Kıbrıs'ın ve Adriyatik'in tuzu...

Bütün dünyanın böylesine sömürülmesi, yağmalanması çok uzun sürmeyecek ve Venedik günün birinde bu rolü başkalarına kaptıracaktı. Bu krallık asası sırasıyla Venedik'ten Anvers'e, Anvers'ten Amsterdam'a, Amsterdam'dan Londra'ya, Londra'dan da New York'a geçecekti. Venedik başkalarını soymuştu, onu soyma sırası da birilerine gelecekti elbet. Oyunun kuralı budur. San Marco'nun atları Konstantinopolis'ten aşırılmıştı; tersanenin girişindeki mermer aslanlar, Amiral Morosini'nin Peloponnesos'tan apartığı ganimetlerdi. Buna karşılık, 19. yüzyılda, Parthenon'un frizleri Atina'ya veda ettikten sonra, kendilerini British Museum'da bulmamışlar mıydı? Tutarlı bir bütünlüğü olan her ekonomik alanın merkezinde bir kent vardır; tıpkı bir piramidin, kendi uç noktasında son bulması gibi. Venedik 1381'den 1498'e kadar piramidin işte bu uç noktasıydı; belki de bu dönem, Cenova'ya karşı kazandığı zaferden (1378-81) önce başlamıştır ve belki Vasco da Gama'nın Lizbon'a zaferle dönmesinden (1498) birkaç yıl sonra bitmiştir.

Venedik'in bu zafer dönemi, içinde her şeyin birbirine karıştığı uzun bir tarih dosyasıdır: çalışkan bir halkın erdemleri, akılcı bir yönetimin bilgeliği, tarihin yüze gülmesi ve bütün bunlara bir ölçüde eklenen iğrenç vahşetler. Venedik böylece, Bizans İmparatorluğu'na hizmetlerini sunmayı başardı ve onun pazarlarıyla, gösterdiği yakınlıkla beslenip zaaflarından yararlanarak büyüklüğe erişti. O koca yapıyı içten içe yedi bitirdi, kurtların ağacı kemirmeleri gibi. Öte yandan 4. Haçlı Seferi'ni Konstantinopolis'e yönelten de yine Venedik oldu. Venedik'in büyüklüğünün temelinde, Konstantinopolis'in yağmalanması (1204), kapitalizme öz-

gü bu "şenlik" yatar; Bizans İmparatorluğu'nun didik didik edilerek soyulması Büyük Venedik'i yaratmış, zenginlerini daha zengin kılmış, oligarşik yönetimini daha da kendi üzerine kapalı hale getirmiştir. Rakibi Cenova'yı 1381'de saf dışı bıraktıktan sonra Venedik, Doğu trafiğinin, yani o dönemin uluslararası ticaretinin egemeni olmuştur.

İyi ama, şimdiye kadar sık sık incelenmiş ve içindekilerin çok iyi bilindiği bu dosyayı yeniden açmanın yararı nedir? Başlangıçta her şey biber ve baharat çuvallarıyla, Avrupa'nın tutkunu olduğu değerli yiyecek maddeleriyle başladı; oysa henüz kahveyi, çayı, çikolatayı, tütünü ve dağıtımı ancak 16. yüzyılda başlayacak olan alkollü içkileri tanımıyordu bile. Ama bu değerli mallara sahip olabilmek için, Ortadoğu ile bağlantı kurmak, bu işi rakiplerden daha iyi yapmak gerekiyordu. Bu istek 14. yüzyılda *galere da mercato* sisteminin kurulmasına yol açacaktır; bunlar, Cumhuriyet'in yaptırıp tüccar *patrici*'lerin hizmetine sunduğu büyük ticaret gemileridir. Aynı zamanda, pamuk, ipek, deri piyasalarını denetim altında tutmak; iki değerli madenle, altın ve gümüşle oynamak; poliçe ve banka mektubu sistemini yaratmak gerekiyordu –bunlara *scritta* (yazı) deniyordu–, çünkü banka sicillerine kaydedilen bir satırlık bir yazı ve rakamlarla bir hesaptan ötekine büyük miktarda paralar aktarılıyordu. Venedik'in büyüklüğü Rialto Meydanı'nda görülür; burada, küçük San Giacometto Kilisesi'nin yanında büyük tüccarların, bankacıların ve sigortacıların her gün bir araya geldikleri Borsa vardır; kente özgü meslekler bu kadar değildir tabii, bunlardan başka *Arti*'ler vardır; yün, ipek, cam işlerler; niteliksiz emekçiler vardır ki bunlar uysal proletaryayı oluştururlar, onlar olmadan hiçbir iş yürümez, gemiler boşalmaz, yüklenmez, mallar kente dağılamaz; bunlar, büyük tüccar ve bankacı kesiminin istekleri dışında hareket etmeyen belirli büyüklükte bir halk tabakasını oluşturur, mal ve para trafiğinin içinde yerlerini alırlar; bunun dışında bir de tersane vardır ki 15. yüzyılda 2000-3000 işçiyi bir araya getiren, Avrupa'nın en büyük sanayi kuruluşudur. Her yıl ekim ayına doğru kadırgalar karaya çekilir,

ilkbahardaysa yeniden suya indirilir.

Büyük bir etkinlik içinde olan, çok zengin, kendinden emin bu Venedik, Comines'in 1495'te şaşkınlıkla izlediği ve şaşırtıcı doğruluktaki şu sözleri söylediği Venedik'tir: "Hayatımda gördüğüm kentler arasında en başarılı olanı." Egemen olma, en ön sırada yer alma alışkanlığı kentin düşünce, sanat, yaşam tarzını, halk gösterilerini biçimlemiş, bütün bu etkinliklere sinmiştir. "Venedik'in Zaferi" teması 1584'te, Senato salonunun süslemelerinde Jacopo ve Domenico Tintoretto'nun hâlâ işledikleri temadır. Ve kent, günümüze kadar hem yabancıların, hem kendisinin gözlerini kamaştırma becerisini korumuştur; tıpkı bugünün İngilteresi'ne, geçmiş imparatorluk döneminin damgasını silinmez biçimde vurmuş olduğu gibi. Bir alanda öncü olanlar, ilk adımı atanlar, bunun izlerini şöyle ya da böyle her zaman taşırlar. Düşüş, bu garip ve ne anlama geldiği pek anlaşılmayan sözcük, sonuç olarak ne bir yüz karasının, ne umutsuzluğun, ne de sonu gelmez pişmanlıkların ifadesidir. Venedik, yaşamını sürdürdü; İngiltere, Fransa, Avrupa gözlerimizin önünde yaşamlarını sürdürüyorlar.

Venedik'te, yaşama umutsuzluğunun, iç çöküntüsünün, kokuşmuşluğun, zevk düşkünlüğünün görüntüsünü bulmanızı, "çevrenizde her şey ölürken, sizin de ölüyormuş duygusuna kapılmanızı" isteyenler romantiklerdi. Venedik'le ilgili olarak "lagünün hastalık ateşiyle dolu havası"ndan, "yürek parçalayıcı melankolikliği"nden, "düş kırıklığının yüceliği"nden söz eden Barrès, yukarıda Chateaubriand'dan aktarılan sözleri olduğu gibi aktarabilirdi. Barrès'e göre Burano, Torcello, bu "çamur yuvaları", bu "kefenler", "yüceliklerini ölümün oluşturduğu" yerlerdir. San Francesco del Deserto'nun, lagündeki adalardan biri olan bu adanın "trajik dekoru" içinde, Mısır'dan dönerken burada konaklayan Aziz Francesco'nun dua etmek için kuşları susturduktan sonra, "onlara yeniden ses vermeyi" unutmasından beri kuşların ötmediği doğru değil midir? Ayrıca, San Francesco'yu çevreleyen sular, bu köle

denizin her noktasında olduğundan daha ölüdür. Buysa, üzeri örtük olarak, Thomas Mann'ın *Venedik'te Ölüm*'de işlediği temadır; orada, bir insanın ölümüyle bir kentin ölümü arasında koşutluk kurulmaktadır. Ama bütün bu ruh hallerinin, Venedik'in, İtalya Savaşları'nın başladığı uzak tarihlerden 18. yüzyılın sonuna kadar yaşadığı gerçeklerle hiçbir ilgisi yoktur.

Venedik'in gerilemesi, iç yapısının ona dayattığı ya da belirlediği bir durum değildir; bugünkü Fransa ya da İngiltere için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bu imparatorlukları çökerten, büyüklüğünü gerileten nedenler bizim dışımızdaydı. Bunun sorumlusu, değişen dünyadır. Venedik de aynı şaşkınlığa düştü, yeni durumun getireceği sonuçları tartamadı. Bizler daha mı ileri görüşlüydük peki? Daha dün Gallieni'leri, Lyautey'leri kutluyorduk; Kipling, İngiliz Hindistanı'nın zafer şarkılarını söylüyordu. Zaferlerini yansıtan dekorlardan ve egemen varlığının simgeleri olarak imparatorluğunun her yanını donattığı kanatlı aslanlarından yaşamın yavaş yavaş çekildiğini herkes gibi Venedik de fark edemedi. Kendi egemen varlığına inanmayı sürdürdü; en azından 1718'e kadar; 1688'de fethettiği ama elinde tutmayı başaramadığı Mora'yı Türklere geri verdiği o gecikmiş Pasarofça Antlaşması'na kadar. Bu antlaşma birçok bakımdan Fransa'nın 1962'de Cezayir'den çekilmesiyle karşılaştırılabilir. Tabii, terazinin kefelerine konan ağırlıklar farklıdır; Fransız ulusuyla, gerçekte, bir kentin dar sınırları içinde kalmak zorunda olan Venedik ulusu arasında da farklar vardır.

Venedik'in düşüşü için ileri sürülebilecek nedenler, dünya trafiğinin Akdeniz'den yavaş yavaş Atlas Okyanusu'na kayması ve büyümeye başlayan ulusal devletlerdir. 16. yüzyılın başından itibaren Venedik bu aşılmaz duvara çarpmaya başlar: Bir yandan, Büyük İmparatorluk kurma peşinde koşan İspanya ve Fransa, öte yandan bunlara eklenen dev bir Türk İmparatorluğu; bir başka çağın devi olmakla birlikte, onu tüketip bitirecek bir dev. Teknik bakımdan bu deve karşı üstünlükleri vardı –tersaneleri, deniz gücü, yetiştirdiği mühendisler, topçuları– ama kazandığı zaferlerin bile

(İnebahtı 1571) yarınları yoktu. 1572'de Kıbrıs'ı, 1669'da Kandiye'yi ve sonunda, 1718'de de Mora'yı elden çıkarır. Ama gösterdiği cesarete diyecek yoktur: Dünyanın bütün zenginliklerini elinde tuttuğuna göre, başka ne yapabilirdi ki! En azından özgürlüğüne sahip olmasını bildi. Sonunda, 1797'de Bonaparte'ın ordularına yenik düştü; ama bundan iki yıl önce Amsterdam, Pichegru'nün ordularına yenilmemiş, küçük Alman devletleri cam gibi tuzla buz olmamışlar mıydı?

Şenlik ya da Venedik'in İkinci Zaferi

Venedik'in, özgürlüğünün son iki yüzyılını, ortaya çıkan yeni durumlara kendini uyarlamaya çalışarak yaşamak için gösterdiği çaba, hiç kuşkusuz onun gururunu ve bunun da ötesinde sağlığını korumasını bildiğini gözler önüne serer. Düşüş halindedir, bu doğru, ama canlılığıyla, sağlıklı oluşuyla, düşünce planında gösterdiği parlaklıkla, kazandığı başarılarla yine Avrupa ile aynı çizgidedir. Kendine bu aynada bakacak olursa, hoşnut olmaya hakkı vardır.

Ekonomik planda işler iyiye gitmemektedir, ama o kadar da kötü sayılmaz. Terra Ferma'da gelişen büyük toprak mülkiyeti, sürekli gelişme halindeki tarımın yol açacağı büyük verime bel bağlamıştır: Mısır ekimine başlanır ve bu kültür yerleşir; dut ağaçları çoğalmaya başlar, ipekçilik alanında, pirinç ve kenevirde olduğu gibi bolluk görülür; hayvan besiciliğinde o ölçüde ilerleme sağlanır ve belirli bir dönemde o kadar büyük kazançlar sağlanır ki, 18. yüzyılda Venedik'te bir yeşil devrim yaşandığı söylenebilir. Atalarının mirasçısı olan ve geniş yurtluklar satın alan *patrici*'ler, bu topraklar üzerinde o kadar büyük kazançlar sağlarlar ki, kentteki küçük girişimcilerin ve Yahudi tüccarların, Doğu'nun eski ticaret yolları üzerinde yeniden canlanan ticaretten sağladıkları kârlara dönüp bakmazlar bile (eskiden biber için olduğu gibi, Moka kahvesi Mısır'ın İskenderiye limanına gelir, Rus fetihleri Ukrayna buğdayını Karadeniz'e yöneltir, buradan da Venedik gemilerine yüklenir).

Deniz ticaretine karşı hevesleri o kadar azalır ki, yaptırdıkları kır evleri –Brenta kıyılarında ve daha başka yerlerdeki görkemli villalar– sosyete yaşamına kır yaşamının zevklerini katar. Venedik'e ancak kış yaklaştığında dönerler; kent, yılın bu mevsiminden başlayarak bir bayramlar ve gösteriler kentine dönüşür ve burada herkes, genç ya da yaşlı olsun, somurtkan ya da neşeli, yoksul ya da çok zengin olsun, yaşamın tadını çıkarır ya da bir kez daha çıkarır.

Turizmi, dindışı müziği, tiyatroyu, operayı, karnavalı, maskeleri yaratan Venedik değildir; ama bütün bu sayılanlar koşa koşa ona gelmişlerdir. 18. yüzyılda bu kentte yaklaşık otuz bin yabancı sürekli oturmaktaydı. Sensa Bayramı geldiğinde bu sayı yüz bine çıkıyordu, yani kentin nüfusu iki katına ulaşıyor, dükkânlar müşterilerle dolup taşıyor, Malvoisie şarabı su gibi akıyor, kentin 200 kahvehanesi ve 17 tiyatrosu ağzına kadar dolduğu gibi, şans oyunlarının oynandığı o biraz tehlikeli salonlar bile adam almıyordu... Müzikçiler, şarkıcılar, cambazlar, gondolcular, ressamlar, komedyenler, oyun yazarları, hafifmeşrep kadınlar kutlanan bu bayramların birer parçasıydılar. Bunların yanında, gördükleri küçük hizmetlerle yaşamlarını kazanan bir sürü insan vardı.

Arazi ve saray sahibi bir *patrici* ailesi olan Tron'lar, kentin ilk tiyatrosunun sahibiydiler –San Cassio Tiyatrosu–; gişeye para ödenerek tiyatroya girme usulünü ilk kez bu ailenin getirdiği söylenir: Halk, içeri girip parterde sıkış tepiş oturuyor, çoğunlukla da ayakta kalıyordu; zenginlerin yeriyse localardı. Ama bu kalabalık halk kitlesi gerektiğinde birlik olmasını biliyordu: Monteverdi (1567-1643) geleneğini sürdüren ve kibarlara seslenen operaların sahnelenmesine son verilmesini sağlayan işte bu kitle oldu. Perde aralarında cambazlar, kaba güldürü yapanlar, hoş sözler söyleyenler sahneyi dolduruyordu; eski Commedia dell'Arte kendini yenilemiş, Goldoni'nin etkisiyle doğallığa, tazeliğe kavuşarak yeni bir komedi türü olarak ortaya çıkmıştı. Ve bütün bunlar –tiyatro oyunları, konserler, halk bayramları, kutsal kişiler adına kutlanan dinsel bayramlar, yıldönümleri, vaftiz törenleri, düğünler, ün-

lü yabancılar için düzenlenen kabul törenleri– bir kutlama töreni yapılmasına vesile oluyordu.

Stendhal'in sonradan adını koyacağı gibi "Avrupa'nın en şenşakrak kenti", art arda gösterilerin yapıldığı büyük bir sahneydi. Karnavallar Venedik'te altı ay sürüyordu, maske taşımanın serbest olması nedeniyle her türlü özgür davranışın hoşgörüyle karşılandığı altı aylık bir çılgınlık dönemi. Noel yortusundan önce gelen dört haftalık küçük perhiz dönemiyle, kırk altı gün süren büyük perhiz döneminde maske taşınmıyordu, buna karşılık dinsel müzik, özel konserler, müzikli ayinler bu boşluğu dolduruyordu. 7 Aralık 1686'da Venedik'ten Londra'ya ulaşan haberler arasında şöyle bir haber de vardı: "Ruhlarımızın büyük bir bağlılıkla Kurtarıcımız'ın doğuşunu beklediği şu günlerde, geçtiğimiz Çarşamba günü, akşam yemeğinden sonra Incurabili Kilisesi'nde dinsel bir opera sergilendi; librettosu Dr. Piccolli'nin usta kaleminden çıkan, müziği ise, bu konuda virtüoz olan Signor Pallavicino tarafından bestelenen bu operanın, 'Masumluğun Zaferi' başlıklı oratoryosu küçük kızlar tarafından seslendirilmiştir; bu küçük yavruların meleksi sesleriyle söylenen oratoryo, bütün dinleyicilerin alkışını aldı. Oldukça büyük olan kiliseyi soylu bayanlar doldurmuştu; ilgi o kadar büyük oldu ki, geç kalanlar içeri giremedi ve gösteri üç saat kadar sürdü; bu gösterinin yeniden yapılacağı ümit ediliyor."

Törenler; Venedik kendine özgü bir sanayi mi kurmuştu? Bir iktisat uzmanı buna bir tür yaşamı sürdürme etkinliği, diyebilir. Eğlendirenler açısından bakılırsa, gerçekten gerilimi yüksek, aralıksız süren, insanı tüketen bir etkinlik. Çalınan müzikler, sahnelenen oyunlar bir sezon bile sürmüyordu; halk durmaksızın yenilik istiyordu. Vivaldi, bestelerini koştura koştura yapıyordu; müziğine söz mü eklemek gerekiyor, Goldoni bunu hemen orada, on beş dakika içinde hallediveriyordu... Venediklilerin bu coşkun yaşama sevinci belki de bu acelecilik yüzünden –bugün bile– gözlerden kaçar. Vivaldi'yi ya da Scarlatti'yi dinleyin, mucize hemen gerçekleşir. Peki ya ressamlar, Venedik'in yaşamını, müzikçilerin

notaya döktüğü ya da Goldoni'nin oyunlarını yazdığı acelecilikle sergilemiyorlar mıydı? Kentin en ünlü ressamlarından biri olan Giambattista Tiepolo (1696-1770) bende her zaman, engelli koşu yapan bir sporcu izlenimi bırakmıştır; resimlerindeki kişiler acelecidir, iki üç çizgi ya da fırça darbesiyle çizilmiştir; çizgileri çoğu zaman hoşgörülü değildir. Onun kayınbiraderi Francesco Guardi, birçok bakımdan izlenimci bir ressam değil midir? Işığın peşinde, acele ve hafif fırça darbeleriyle geçici izlenimleri yakalama peşinde koşmaz mı? Öteki birçok Venedikli ressam gibi o da kentinin göğünü, sularını ve sürüp giden düğün bayram havasını yakalamaya, fotoğraflamaya (böyle de denebilir) var gücüyle kendini vermiştir, ama ne Tiziano, ne de Tintoretto ile boy ölçüşmeye kalkışan ressamlardan biridir. Ünlü Giovanni Antonio Canaletto (1697-1768) ile başlayacak olursak, bu ressamın, İngilizlerin, tüccarların ya da sanat koruyucularının verdikleri siparişlerden başını kaldıracak vakti yoktur; günün birinde de kapağı Londra'ya atar. *Veduta*'nın, yani görüleni görüldüğü biçimiyle tam olarak yansıtan peyzajın yaratıcısı olmasa bile, bir akım haline gelmesini sağlayan odur. Yabancılar, Venedik Okulu ressamlarının delisidirler, onların tablolarına değerinin üzerinde paralar öderler, kendi kentlerine çağırıp dururlar bu ressamları: Antonio Bellucci, İngiltere'de ve Viyana'da yaşamıştır; Jacopo Amigoni, Flandre'da ve Madrid'de (burada ölmüştür); Pietro Rotari Saint-Petersburg'da; Gaspare Diziani ve Bernardo Bellotto (Canaletto' nun yeğeni, Genç Canaletto da denir) Polonya'da; Rosalba Carriera Paris'te el üstünde tutulur; Giovanni Antonio Pellegrini, Viyana'ya geçmeden önce İngiltere'dedir; Tiepolo, Würzburg'da çalışır, daha sonra iki oğluyla birlikte İspanya'ya gider, orada ölür. Venedik'e sadık kalan yalnızca Guardi'dir: Ara sıra, doğduğu kent olan Trentino'ya gitse de, dönüp geldiği yer Venedik'tir. Ama tabloları Avrupa'yı baştan başa dolaşmaktadır. Louvre Müzesi'ne gittiğinizde sizi orada birçok Guardi, bir Canaletto beklemektedir; bu, görünüşte saf, yalnızca beğeni ölçütüne saplanmış, resim sanatının kendine özgü kaygılarından uzak olmakla birlikte, yine de

zaman zaman bu kaygıların tablolarda şimşek hızıyla çakıp söndüğü bir sanattır.

İki Zafer Arasında

Demek ki "gerileme" dönemini yaşayan Venedik'in ardında, garip bir yaşlılık dönemi gizlidir ve bu dönemin, 1797 felaketine ve Bonaparte'ın ortaya çıkıp ordularıyla kenti köle haline getirmesine karşın, günümüze kadar uzandığı ileri sürülebilir. Öte yandan, Venedik'in, sahip olduğu büyüyü kısmen de olsa kurtarıp korumuş olması, gerileme döneminin ardından, 18. yüzyılın sonunda dünya politikasından bir daha dönmemek üzere elini eteğini çekmiş olmasına bağlı değil midir? O büyüyü, verdiği bu ödün karşılığında korumamış mıdır?

Venedikli bir arşivci tanırım, doğduğu kente âşık, üstelik *patrici* kökenli; "Serenissima" ile ilgili arşivlerin korunduğu "Archivio dei Frari"de bulunan belgelerden bugün, müteveffa San Marco Cumhuriyeti'nin Dukası'yla, Senatosu'yla, hatta Onlar Meclisi ile (bugün böyle bir meclise yine gerekseme var) ve karmaşık yönetim çarklarıyla, bazı kimselere tanıdığı ayrıcalıklarla, din ve ahlak yönünden gösterdiği aşırı hoşgörüyle ve de soylu *patrici*'lerinin başlarına taktıkları perukları ve üzerlerine giydikleri kara giysilerle –neden bunları da eklemeyelim; böylece, kurduğumuz düşü zihnimizde daha iyi canlandırabiliriz– gözümüzün önüne getirmekten daha kolay bir şey olmadığını yarı şaka, yarı ciddi söylemekten hoşlanır.

Bu düşü ya da şakayı bütünüyle ciddiye alalım bir an için; Venedik'in genellikle zor anlaşılır olan yazgısı –yakın zamanlardaki, günümüzdeki yazgısı demek istiyorum– Fransa'daki Epinal örneğinde olduğu gibi, gözlerimizin önünde olanca canlılığı ve netliğiyle canlanır.

Bu düşün gerçekten 1815'te, 1849'da hatta 1900'de ya da 1945'te –kuracağınız düşe bu tarihlerden hangisi uygun düşüyorsa– tam anlamıyla gerçekleştiğini varsayın. Bu tarihlerden birinde

bütün görkemiyle var olan bir "Serenissima"nın elinden o koşullarda ne gelirdi acaba? Bu soruyu sormak, bu kentin yazgısını oluşturan, bildiğimiz biçimiyle yaşadığı bütün sorunlarını ve bilmecelerini gözler önüne sermek anlamına gelecektir – peki ama, neden bir başka biçimde gerçekleşmedi bütün bu olup bitenler?

Özgür olduğu dönemlerde Venedik de uzun süre, insanı şaşırtan bir meclise, "Cinque Savii alla Mercanzia" meclisine sahip oldu, yani Ticaret Alanındaki Beş Bilge'nin (bilge sözcüğünü uzman olarak çevirmek daha doğru olurdu) oluşturduğu meclis. Bu beş meclis üyesini zihnimde bugün olağanüstü bir toplantıda canlandırıyorum; tedbirli, aklı başında ve hatta enerjik (geçmiş yüzyıllarda her zaman enerjik davranamadılar). Alacakları mantıklı kararı düşünüp bulmak zor değil: Venedik, biber ve baharat ticaretini bütünüyle elinde tuttuğu dönemlerde olduğu gibi büyümek ve hem maddi, hem manevi erincine yeniden ve hemen kavuşmak istiyorsa –kendisi için bir avunma, bir hoşça vakit geçirme, bir bekleyiş dönemi olan ve sonradan gelen ikinci erincine değil– onu çevreleyen ve kıskacına alan modern yaşama kollarını açmalıdır; onu kendine çekmeli, bu yeni yaşamı, örneğin Mestre'yi, karşısında mantar gibi yerden bitmiş olan bu iç karartıcı ve tehlikeli, giderek ağırlığını duyuran, lagünün bir kıyısında transit petrol ticaretiyle ve bunun gerektirdiği etkinliklerle günden güne büyüyen bu rakip kenti özümlemesini bilmeli; ve kendisine çok yakın olan Trieste'nin gösterdiği olağanüstü çabayı göstermeye de kalkışmalı, yani onun sahip olduğu geniş deniz trafiğine, sanayi kuruluşlarına ve tersanelere sahip olmaya kalkışmalı. Bu tehlikeli yolu izleyen ve yeterli yayılma alanına sahip olmadığı için her yana dağılmış bulunan işgalci bir sanayinin zenginliklerine ve bu arada da getirdiği çevre kirliliğine boğulmuş olan Cenova'nın, böylesi bir karara uyduğu söylenebilir.

Venedik böyle bir yazgıdan, modern yaşamın gelip dayandığı nokta olan sanayi devrimi sonrasının bu dengesiz gelişmesinden kendini kurtarmış olmasından ötürü –ve bu gözlemi, Venedik'in neden Venedik olarak kaldığını kendi kendilerine soranlara anlat-

mak, tekrar tekrar anlatmak gerekir–, ikinci zaferine, bayramlarına, değişmezliğine, dünyamızdaki insanların en şiddetli ve en basit tutkusuna –sevmek, mutlu olmak, düşler kurmak– sadık kalabilmiştir. Zira, sakın yanılmayalım: Yaşadığı düşüş dönemini hazmetmesi bu temkinliliği güçlendirmiştir, ama Venedik'in, harika renklere sahip bir böceğin "kurutulup saklanması" gibi, kendini bugüne taşımış olması, bir şeylerden vazgeçmiş olmasından ileri gelmiyor. Böyle olmasını büyük bir tutkuyla isteyen, Venedik'in vaktiyle olduğu gibi bugün de değişmeden kalmasını isteyen bütün bir dünyadır. Modern görünüme bürünmek için en küçük bir çaba göstermiş olsaydı; Cenova'nın başına geldiği gibi, otoyolların ahtapot kollarıyla rıhtımlarına kadar uzanmasına göz yumacak olsaydı, bütün dünya ayağa kalkardı. Çünkü Venedik artık yalnızca Venediklilerin değildir, hepimiz onun sahibiyiz, o bizim kentimiz, düşümüz, gerektiğinde kaçıp sığınacağımız dinginlik yuvamızdır. Kendine dönmesin hiç, kımıldamasın, öylesine gerekseme duyduğumuz Uyuyan Güzel'imiz olsun bizim! Hem kendisi için, hem bizim için zaman akıp gitmesin artık! O baş döndürücü hızla geçen zaman!

MİRAS

Georges Duby

KAYNAK ORADA, Akdeniz'in oluşturduğu o geniş mekânda – uygarlığımızın dayandığı yüksek kültürün derin kaynağı. Burada, sahip olduğumuz dünya görüşünü bize kabul ettiren temel çerçeveden, tektanrılı din dizgesinden söz etmiyorum, ki bu dizgenin İçdeniz'in kıyılarında biçimlendiğini, oradan da daha içerilere yayıldığını görmüştük. Ben, söz konusu kültürün, dinin dışında kalan bölümünden, bağrında inançların hemen yer ettikleri, istila edilen, fethedilen bölümünden söz ediyorum. Bu inançlar günümüzde artık gerilemiş ve birer dinsel saygı nesnesi haline gelmiş durumda; kutsal anıtları müzeler ve kitaplıklar olan, egemen ideolojinin aygıtlarının, okulların, üniversitelerin canlı tutmaya, yüceltmeye çalıştıkları nesneler. Cleveland'da ya da Stockholm'da, Krakov'da ya da Kiev'de insanların aklına Venedik, İstanbul, İskenderiye, Roma, Atina geldiğinde, içlerinde kaçma, mutlu bir denizin güneşli kumsallarına doğru yola çıkma isteği uyanır kuşkusuz; ama bu aynı zamanda, ister bilinçli, ister bilinçsiz, bir an bile olsa, o ana kaynağa, çocukluklarından beri kulaklarında yer etmiş bulunan o doğurgan topraklara, üzerinde yarı-tanrıların, bizimkiler kadar soluk ve kaba olmayan yaşamlarını sürdürdükleri o yerlere dönme, ayak basma isteği olarak da düşünülemez mi? Daha güzel bir dil konuşan ve doğru oranları ortaya çıkarma yetisine sahip yetkin insanlar. Yetkin insanı düşlediğimiz, insan ol-

manın gururunu, mutluluğunu duyduğumuz anlarda, gözlerimizi hep Akdeniz'e çevirmez miyiz?

Kıta içinde yaşayan bütün halklar da, tarihin ortaya çıkışından başlayarak gözlerini Akdeniz'den hiç ayırmamışlardır. Bu cömert kaynaktan sürekli fışkıran filizler çekicilikleriyle bizi köklerine inmeye davet ederler. Vix'te, domuz çobanlarını ve odun yakıcılarını yöneten kadın için, beraberinde öbür dünyaya götürmeye o kadar önem verdiği bronz vazo –büyük mesafeler aşarak göz kamaştırıcılığı sayesinde kültürün çekiciliğini yansıtan o eşya– kendisinin de o zamanlar bilincine henüz varılmakta olan bu kültürün bir parçası olduğunun kanıtı değilse nedir? Roma egemenliğinin kendisini bu kadar kolaylıkla kabul ettirmesi; ırmak boylarında, ormanların ve bataklıkların kıyılarında kurulmuş köylerin başkanlarının Romalı lejyonerlerin yolunu gözlemeleri; onların kendilerine ekmek, şarap, eğlence ve yaşamın bütün zevklerini getireceklerini bilmelerinden ileri gelmiyor muydu? Ve yine aynı Roma'nın birkaç yüzyıl sonra çöküş nedeni, uygarlık götürme rolünü gereğinden fazla yerine getirmesi değil miydi? Akdeniz'in kültür mirası, imparatorluğun her bir yanına dağılmış, sınırlarını koruyan garnizonlara kadar ulaşmıştı; ve bu çekici meyve, bu mutluluk serabı, yani Roma'nın sahip olduğu kültür, sınırlarının dışında yaşayan kabileleri, bu sınırları zorlamaya itmişti.

Bu çekici güç, etkisini her zaman gösterdi. Bugün milyonlarca insanı Zadar'da, Alicante'de ya da Cerbe'de yalnızca birkaç gün geçirebilmek amacıyla yığınlar halinde, bitkin düşünceye kadar sokaklarda dolaşmaya iten bu önüne geçilmez yönelişi; her yaz yinelenen o korkunç göçü –ki Parthenon'un mermerlerini yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bu kalabalığı yönlendirebilmek, bir an için o alana sığdırabilmek için, onu çevreleyen sit alanlarının, ona sevimlilik kazandıran yapıların çaresizlik içinde ortadan kaldırılması gerekti– yüzyıllardır biriken bir yoğunlaşmanın yol açtığı hareket olarak görmek, bin beş yüz yılı aşkın bir süredir süregelen baskının bir uzantısı olarak kabul etmek gerekir; ki bu baskı, sonunda Roma İmparatorluğu'nu temellerinden sarsmış ve

Akdeniz'in politik bütünlüğünün kesin olarak yıkılıp gitmesine yol açmıştı. Ostrogotlar, Vandallar ve bütün kabile şefleri, konsüllük simgelerini kuşanıp imparatorluğun bazilikalarına doluştular; ağızlarından çıkan sözleri Latin retoriğinin kurallarına uydurmaya çalıştılar, ılıcaları, amfiteatrları onarmaktan onur duydular, atalarından kalma gelenekleri bir yana atıp yeni gelenekler edinmek için birbirleriyle yarıştılar. Bu yeni gelenekler, Akdeniz gelenekleriydi; onlara kendi geleneklerinden daha üstün görünüyordu; kendilerini çeken bir gücün tutsağıydı hepsi, tıpkı bugün bizler için de aynı şeyin söz konusu olması gibi. Daha sonra gelen Lombardlar da, Franklar da Roma'ya boyun eğdiler. Paris'te gömülmeyi vasiyet eden Clovis, savaşçılarını Akdeniz kıyılarına göndermişti. Amaç tabii ki fethetmek, yağmalamaktı. Ama aynı zamanda –ve belki de bundan daha çok– üstünlüğü göz kamaştıran bir kültürden yararlananlar arasındaki yerini almaktı. 18. yüzyılda sayısız konaklamadan sonra Aziz Petrus'un mezarına ulaşan İngiliz hacıları, Alpler'in ötesinde yalnızca huzur aramaya gelmiyorlardı. Charles Martel, Narbonensis'e doğru ilerlerken, aklında yalnızca ganimete konmak yoktu; Cüce Pépin burayı aldığında, Charlemagne Alpler'i aşarak Roma'ya Augustus sanını almaya geldiğinde, akıllarında yalnızca ganimete konma düşüncesi yoktu. Epik şarkılarda çamların, zeytin ağaçlarının, Alyscamps'ların,* II. Wilhelm'in savaş başarılarının övülerek yüceltilmesi insanlarda aynı duyguyu, daha uygar ülkelere yerleşme isteğini uyandırdı ve Ortaçağ'ın ortalarından başlayarak atlı grupların birbiri ardınca güney yönünde yaydan boşalmışçasına atılmalarına; bin yılının hemen sonrasında Bourgogne ve Champagne şövalyelerinin Aragon'a, Kastilya'ya, Portekiz'e kadar inmelerine; Alman kralına sadık toplulukların Emilia'ya, Toscana'ya, Latium'a kadar gelmelerine; Normandiya soylularının şanslarını Palermo ve Bari'de

* Latince *Elysii Campi* ("Champs-Elysées"); Aurelius Yolu boyunca uzanan eski Galya-Roma yeraltı mezarlığı. Hıristiyanlarca 4. yüzyılda benimsenmiştir. (ç.n.)

aramalarına yol açtı; Kudüs'e, Dimyat'a, Tunus'a doğru ilerleyen Haçlılara güç verdi, onları gerçek inanç uğruna Livonya yerine, Kathar ülkesinde savaşmaya yöneltti. Fatihler çoğunlukla doğdukları ülkelere geri dönüyorlardı, ama gözleri kamaşmış, gerçekte fethedilmiş olarak. Yolculukları boyunca tattıkları zevklerin öyküleri, dönüşlerinde getirdikleri kucak dolusu eşyaların güzelliği, başkalarını da baştan çıkarıyor, zihinlerindeki uygarlık fikrinin kaynağına doğru kendi hesaplarına yola çıkmaya itiyordu. Ellerinde silah, o zevki tatmaya geliyorlardı. Savaşçı grupların ardından da hep, yeni şeyler görme, bilmedikleri bilgileri edinme, güzel dil öğrenme tutkunu amatörler geliyordu.

Bunlar, Ortaçağ'ın başından başlayarak Roma'da bir "İlkçağ yapıtları trafiği" oluşturmuşlardı. Toledo henüz fethedilmişti ki başka yağmacılar, öncekilerden daha uygar, ancak en az onlar kadar açgözlü yağmacılar kentin kitaplıklarında birikmiş zenginlikleri, Arapların Yunancadan çevirdikleri metinleri, dağlar ötesindeki bilginlere aktarabilecek çevirmen grupları oluşturmuşlardı. Ve Konstantinopolis'i 1204'te ellerine geçirdiklerinde, Batı insanı altın, kumaş, baharat ve kutsal eşyalara el koydu; bunlardan bazıları hızlarını alamayıp işi, Hipodrom'daki bronz atları kendi kentlerine taşımaya kadar vardırdılar.

Avrupa böylece, yüzyıllardan beri Akdeniz'in kendisine sunduğu tükenmez kültür kaynaklarından doymak bilmeksizin yararlanmakta. Ondan kalan anıtları tahrip edip soymakta, saçılıp savrulmuş kitap rezervlerini didiklemekte; bu kaynaklar o kadar bol ki, akıllı bir araştırmacı bunlarda hâlâ mucizeler keşfedebilir. Avrupa yağmalıyor; maddi, manevi ne bulursa el koyuyor. Elde ettikleri gözünü o kadar kamaştırdı ki yüzyıllar boyunca, yerli halkların kullandığı deyimleri –ki bu deyimler sağlam, her zaman su yüzüne çıkmaya, aktarılmış yabancı deyimleri doğurganlıklarıyla bastırmaya hazırdılar–, yerel ağızları, şarkıları, odun kesip istifleme tarzlarını, adaklarının, kılıç saplarının ve kemer tokalarının üzerine koydukları soyut işaretleri hor gördü. Yine yüzyıllar boyunca bu yağma, kıyılardan içeride yaratıcı bir maya görevi gör-

dü. Çünkü kıtanın iç kesimlerine aktarılanlar, hiçbir şekilde yaşamdan kopmuyor, bir bakıma yeniden yaşama kavuşuyorlardı. Bu eşyalar önce prenslerin odalarına, tapınaklara yığılmış, oradan da, Tanrı'ya duyulan şükran duygularının bir ifadesi olarak ve işlenen günahların bağışlanması amacıyla dinsel kurumlara bağışlanmıştı; bırakıldıkları yerde kalmıyor, hizmet görüyorlardı. Törenler sırasında şeflerin saygınlığını yükseltmek, iktidarların ve dinlerin görkemini artırmak amacıyla sergileniyorlardı. Bu koleksiyonların her bir parçası tekrar tekrar kullanılıyor, yeni kullanım alanları buluyor, yeni dekorların içinde yerlerini alıyorlardı. Durağan nesneler değillerdi. Dolayısıyla da zaman zaman yenilenmeleri, ayarlarının yapılması, onarılmaları gerekiyordu. Bu bakımları yapmak, bunları sürekli kullanılır halde tutmak, atölyelerde çalışan zanaatçılara düşüyordu. Bu hazineleri oluşturan parçalara gerektiğinde ekler yapılıyor, takviye ediliyordu. Bu işlemleri mücevher atölyeleri, döküm, montaj, resim atölyeleri, hatta yazı atölyeleri üstleniyordu. Bunların görevi, bütünün içine parçaları yerleştirmek, boşlukları doldurmak, yeni eklemelere yer açmak, dolayısıyla da bu parçaları bir bakıma yeniden üretmekti. Önemli olan, uyumsuzlukların önüne geçmekti. Yapılan işin en soylu bölümünü de (işlemeli süs taşı, ayinlerde kullanılan bir haçın üzerine kakılmıştı, Ovidius'un bir dizesi bir başka şiirin ortasına yerleştirilmişti) bu yapılanların örnek oluşturması ve çevresinde bulunan öğeleri kendi estetiğinin ağırlığı altında bırakmasıydı. Zanaatçılar başlangıçta kopya ediyorlardı, fakat uğraştıkları işte ustalaştıkça, bu onları, bu eserleri meydana getirmiş olanlarla boy ölçüşmeye, kendi elleriyle yarattıkları bu eserlerin karşısına örnek oluşturacak yeni biçimlerle çıkmaya, özgün eserler meydana getirmeye itiyordu. Böylelikle, Akdeniz'in sunduğu kaynak yüzyıllar boyunca yeni filizlenmelerin oluşmasına yol açtı. Bu filizlenmeler dönem dönem büyük bir canlılık kazanıyordu. Rönesans'ın parlaklığı, Ortaçağ'ı barbar bir dönem gibi düşündüren o büyük olayın, ondan önce art arda gelen, onu hazırlayan rönesansların varlığını, sürekli olarak *renovatio* (yenilenme) peşinde

koşan düşüncenin varlığını bize unutturmamalı. Yenileştirmek; ya da daha doğrusu yeniden bağlamak, bu mirası daha iyi yönetmek için yeniden ele almak; kıskançlıkla korunmuş olan, bununla birlikte unutkanlıkların durmaksızın kemirdiği, yerli halklara ilişkin kültürel altkatmanların sürekli sızmasıyla bozulma, bozgun dönemlerinde de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan, fakat Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra sürekli özen gösterilen, canlandırılan, yeni desteklerle ayakta tutulan ve büyük bir çabayla yaşam çizgisinde tutulmaya çalışılan bir yığın anıyı tazelemek.

Sözü edilen bu rönesansların ilki ve en verimlisi, 8. yüzyılda gerçekleşen Karolenj Rönesansı'dır. Charlemagne, kendi önderliğinde Batı Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurma çabasına girişmeden çok daha önce, İlkçağ kültürünü kurtarma çabalarına girişmişti. Onun eğilimi dinsel alanla sınırlıydı. İmparatorluğun kilisesinde reform yapmak istiyordu. Hıristiyanlığın temelini dinsel yazı oluşturuyordu ve bu yazıyı hiç olmazsa din adamlarının okuyup anlamaları gerekiyordu. Dinsel metinler Batı'da gönenç döneminin Latincesiyle kaleme alınmıştı. Oysa Galya'da konuşulan Latince o kadar bozulmuştu ki din adamları Kutsal Kitap'ı okuyup anlamakta güçlük çekiyorlardı. Bu insanları ivedi olarak yeniden eğitmek gerekiyordu. Charlemagne bu amaçla uzmanlara başvurmayı düşündü. Aradığı bu uzmanları Pireneler'in ve Alpler'in ötesinde buldu. En yararlıları da Britanya Adaları'ndan geldi. Latince, Britanya Adaları'ndaki yerli halkların konuştuğu lehçelere bütünüyle yabancı olduğundan, sürekli eğitimi yapılması gereken ölü bir dildi; bu amaçla da Roma dizgesine dayalı eğitim kurumları oluşturulmuştu. Charlemagne, benzeri kurumları kendi çevresinde de kurdurdu ve işe temelinden başladı: Önce alfabenin ele alınmasını buyurdu. Bilindiği gibi, topluma örnek olmak istiyor, geceler boyunca alfabeyi sökmeye çalışıyordu. Bu hükümdarın, okulları dolaşarak başarılı öğrencileri kutlayıp başarısızları azarladığı imajı belleklerden hâlâ silinmemiştir. Naif bir imajdır

bu. Ama en azından, kültür tarihinin bize kazandırdığı bilinçle, bu hareketi, bu kesin seçimi yerli yerine oturtan bir imajdır. İslam'ın Roma'ya ağır basmaya başladığı, tükenmeye yüz tutan Latin geleneğinin Avrupa'nın göbeğinde çözülmeye başladığı âna rastlayan bu hareket gerçekleşmemiş olsaydı, Akdeniz'in mirasından günümüze ne kalacağını kendi kendimize sorabiliriz. Charlemagne okulu, İlkçağ okulunun o günün koşullarına uyarlanarak yeniden hayat kazanmış biçimiydi; aynı zamanda bizim okulumuzun bir önbelirtisiydi; daha çok da, yeni bir atılımın çok alçakgönüllü, ancak gerekli temelini oluşturuyordu. Loire ve Ren nehirlerinin ortasında kalan o geniş kırsal alanda, kırsallığın en derinine gömülmüş bu alanda, Alcuin ve eşitlerinin sabırla karıştırdıkları küllerin altındaki ateş yeniden tutuştu. O günden bugüne de sönmedi.

Kilisede reform yapmak, dilbilgisi öğretecek kadroları yeniden oluşturmaktan, piskoposların Aziz Augustinus'u yeniden okuyabilmelerini ve Aziz Hieronymus ile Büyük Gregorius tarzında din söyleşileri hazırlayabilmelerini sağlamak için Latin şairlerini yeniden yorumlamaktan ibaret değildi. Dinsel tören kurallarını da mükemmelleştirmek gerekiyordu. Bunun için de eski örneklere dönmek gerekliydi. Charlemagne, Roma'da uygulanan kuralların, Gregorius dinsel ezgilerinin her yerde uygulanması yönünde baskı yaptı; manastırların çoğunda, İtalya'nın göbeğinde doğmuş olan ve Aziz Benedictus'un kurallarını uygulayan manastır yaşamı, yerel uygulama geleneklerinin yerini aldı. O zamana kadar barbar zevkine göre yapılmış mücevherlerle donatılmış olan kral, bundan böyle, sunakları süsleyen mücevherlerde krallık sanatının yansımasını görmeye başladı. Yenileştirilmiş Kilise'nin istediği dinsel tören kitaplarının süslenmesinde çalışan ressamlar, fildişi işleyen zanaatçılar, kendi çevrelerinde bu sanattan arta kalanlara dört elle sarıldılar, düşsel bir revakın sütunları arasında, İncil'i kaleme alan azizlerin resimlerini gerçekmiş gibi gösteren süslemeler yaptılar. Hep aynı eskiye dönüş özlemiyle yeni bazilikaları, İlkçağ bazilikalarının birer eşi olarak inşa ettiler. Yeniden doğ-

makta olan Akdeniz estetiğinin etkisi, yapılan kutsama töreniyle kilise dünyasına katılan hükümdarın evinde de kendini gösterdi. Charlemagne, Aix'teki yurtluğunda bir saray yaptırmaya karar verdiğinde, bunun, içinde avlanmayı sevdiği ormanların, yüzmekten hoşlandığı pınarların yakınında yapılmasını ve Ravenna'daki anıtlara benzer bir yapı olmasını istedi; ona göre bu anıtlar eski sezarların, gelişmesini sağladıkları bir mimarlığın hem sadık, hem de yaşayan, modern birer örneğiydiler. Kaynaklara dönme isteğinin kesinlikle ve en parlak biçimde kendini göstermesi olarak ortaya çıkan bu hareket, 800 yılında doruğuna ulaştı. Bu isteğin kaynağı doğal olarak Roma oldu. Tasarı Roma'da, Papa'nın çevresinde filizlenmişti. Roma'nın eski görkemiyle gözleri kamaşmış olan, gözleri İmparatorluğun eski görkeminden başka bir şey görmeyen Avrupa'nın bütün aydınları bu tasarıyı heyecanla karşıladılar. Onu hemen benimsediler, imparator Büyük Konstantin'in dönemini yeniden yaşayacaklarına kuşkuları yoktu.

Bu yeniden doğuşu gerçekleştiren, bir avuç insan, birkaç din adamıyla birkaç komutan oldu. Bu hareket yerli kültürlerin canlılığını ince bir tülle örttü. Bununla birlikte zorlayıcı olmadı. Aşı gerçekten tuttu, hem de çok kısa sürede. İki kuşağı içine alan bir sürede insanların yaratıcılığı, yeniden aşılanan biçimlerdeki boşlukları doldurup özgürce gelişti. Eginhard'ın titizlikle kaleme aldığı Yeni İmparator'un yaşamöyküsünün üzerine, Suetonius'un düzyazısı, kötü biçilmiş bir giysi gibi acemice yüzüyor izlenimi bırakır. Fakat Compiègne'de, Kel Şarl'ın yanında, yalnızca Latince değil, Yunanca da bilen İrlandalı Jean Scot, ilahiyat düşüncesinin temellerine ulaşmayı başardı; böylelikle de Batı felsefesinin ilk temelleri atılmış oldu. 9. yüzyılın ortalarında Tours'da, Reims'de, Saint-Denis'de renklendirilen parşömen kâğıtlarının üzerinde kendini gösteren klasisizm, artık ödünç alınmış bir dekor değildi; Germigny-des-Près mozaiklerinde, Saint-Gall manastırının çevresinde yapılan düzenlemede gerçekten yeniden yaşıyordu. Bu, o kadar parlak bir başarıydı ki, Roma hakkında hiçbir bilgisi olmayan Kuzey halkları arasında açgözlülüğe yol açtı. İskandinavlar,

manastırlardaki hazineleri yağmalamaya daha Charlemagne ölmeden başladılar. Onları yalnızca altın, gümüş ve değerli taşlar çekiyordu; dolayısıyla sahip oldukları şeylerin biçimine saygı göstermiyorlardı. Yakıp yıktılar; yaptıkları akınlar, rönesansın geçici olarak duraklamasına yol açtı. Fakat bu akınlar, Avrupa'nın göreceği son akınlar olacaktı. Öte yandan, yine bu akınlar, Kuzey Denizi ve Baltık çevresinde Hıristiyanlığın yayılmasını sağlayan bir dönemi başlattı; dinin ardından da Latince –yani Karolenj okulu–, dinsel törenlere ilişkin kurallar –yani inşa etme, taştan yontular yapma, elyazmalarının sayfaları üzerine insan figürleri resmetme–, bir ölçüde de yönetme sanatıyla ve yasalara saygıyla ilgili bilgiler geldi. Bu akınlar, sonunda, dalgakıran gibi karşılarına çıkan Orta Germania'ya, Karolenjler'in uygarlaştırdıkları, keşişlerin yağmalanan bölgelerden kaçırabildikleri kutsal eşya ve kitaplarla kaçıp sığındıkları o çok kaba saba dünyaya çarptı. *Renovatio* girişimi demek ki Ottolar Almanyası'nda sürdü ve onların Roma İmparatorluğu'nu ikinci kez yeniden canlandırmalarıyla güç kazandı. Bir Bizans prensesinin oğlu olan bin yılının imparatoru, dünya egemenliğini bundan böyle kesin olarak Roma'dan yönetmeyi düşledi. Bunda da bir süre başarılı oldu. Ne var ki Germen ormanlarının ortasında, bronz kapıların üzerinde, Péricopes süslemelerinde, yedi yüzyıl önce Akdeniz'deki derin köklerinden fışkırmış örneklerine şimdiye kadar olmadığı ölçüde sadık bir ilkçağ sanatı yeni filizlerini vermekteydi.

Batı kültürüyle ilgilenen tarihçiler bir başka rönesanstan, 12. yüzyıl rönesansından övgüyle söz ederler. Bu yeni hareket aslında, birincisinin gelişip serpilmesinden başka bir şey değildir: Sürekli gelişen ekonomi, eskinin mirasını daha iyi değerlendirmeyi olanaklı kılıyordu; İspanya'da askeri alanda yayılma, İtalya'nın güneyindeki yayılmalar, Kutsal Topraklar'da kazanılan yerler, imparatorluğu yeni kazanımlarla donatıyordu. Ama ne zemin –eski Frank eyaletleri–, ne kadrolar –yüksek rahipler sınıfı, prensler,

eğitim kurumları, kutsal emanetlerin saklandığı yerler, saray– ne de zihniyet değişmişti. Klasik İlkçağ, örnek olmayı sürdürüyordu. Eğilim, eskiden kalanları sürekli olarak günlük yaşamın içine yeniden katmak, kullanılır hale getirmek ve bunu sağlamak için de onlara yeni biçimler kazandırmak yönündeydi. Saint-Denis papazı Suger'in eline antik bir vazo geçer; bu vazoyu bir kasaya kilitlemek istemez, onu yeniden kullanılır hale getirmeyi düşünür, günün zevkine uyarlamak için kuyumcuları çağırır, yenilenmiş bazilikanın içinde kutsal dinsel eşyanın bulunduğu dekora uyacak biçimde elden geçirmelerini ister. Vazonun üstüne yazdırdığı yazı, o dönemin zihniyetini açıkça ortaya koymaktadır: "Bu vazo güzeldi; Tanrı'ya hamdetmek için ona emek veren insanlar sayesinde daha da güzel hale geldi." Eskinin mirasçısı olduklarının bütünüyle bilincine varmış, sürekli bir yaratma çabasının sürdürülmesi için üzerlerine düşeni sırayla yapan insanlar. Bir şair *Aeneis*'in metnini yeniden ele alıyordu. Elinde tuttuğu metne saygı duyuyordu. Ama yine de, Vergilius Latincesini saraylarda konuşulan diyalektlere, antik kahramanları yürekli, aşk oyunlarında usta şövalyelere dönüştürmekte sakınca görmüyor, *Eneas* romanına dönüşmüş bu yeni biçimi senyörlere ve soylu kadınlara hoşça vakit geçirmeleri için sunuyordu. Bu yeniden canlandırma, derece derece artan Helen kaynaklarına dönüşü daha da güçlendiriyordu. Buysa, Roma'nın neredeyse unuttuğu, antik okulu yeniden ayağa diken din adamlarının yakalamayı düşünemedikleri bir şeydi, çünkü *Vulgata*'nın sözlerini daha iyi anlama kaygısı içinde olduklarından dikkatlerini sözcüklere ve Latin diline özgü söylemin düzenine çevirmişlerdi – Yunanlıların bilim ve felsefesinden söz ediyorum; fakat 12. ve 13. yüzyıllar boyunca, önce Arapçadan, daha sonra da elyazmalarından Eukleides'in, Ptolemaios'un, Galenos'un ve ardından Aristoteles'in yapıtlarının tamamının doğrudan aktarılmasıyla bu bilim ve felsefe gözler önüne serildi; Akdeniz'den kalan yeni mirastı bu; insanların duyuş, kendilerini ifade ediş ve inanış biçimlerini altüst etti. Gözler önüne serilmiş bu yapıtların getirdiği aydınlık, bunun dışında, daha yakından tanınma

olanağı bulunmuş bir Hıristiyan Doğu'nun sunduğu örnek anıtlar, Gotik sanatın, Roman sanatının içinde varlığını hâlâ sürdürdüğü canavarlardan, düşlemlerden bu sanatı arındırdı. Daha kesin, daha dengeli olmaya iterek sonunda Reims'deki "*Visitation*"da ve Auxerre'deki "*Eros*"ta gördüğümüz yetkin klasik biçime ulaşmasını sağladı.

Akdeniz geleneğinin içine sızmış gotik öğelerin tamamı, Rönesans adını verdiğimiz hareketle reddedildi. İtalya'da "*Rinascimento*" adını alan bu hareket gerçekten İtalya'nın, İtalyan vatanının, Roma'nın zaferlerinin anılarıyla beslenmiş ulusal duyguların temeli üzerinde yeniden doğmasına yol açtı. Bu hareket, bugüne kadar hep söylendiği gibi bir aktarma, aşılama sonucu yayılmış değildir. Doğrudan doğruya kaynağından, denizin tam ortasından fışkırır ve bu olay Akdeniz'in, rahatsızlıklarını iyileştirmiş olarak nihayet yeniden ayağa dikilip uzun sürmüş uyuşukluğundan capcanlı uyandığının bir belirtisidir. Bu erken uyanış, daha Pizalı, Cenovalı ve Venedikli denizciler kutsal savaş ve fetihlerle dolu ticaret alanına atılıp başarılar kazandıklarında başlamıştı. Bunun ilk belirtisi, Piza'da ortaya çıktı. Bir anıttı bu: Duomo; 12. yüzyılın başında yükselmişti; daha sonra İtalya'nın bütün kentlerine, bütün Avrupa'ya ve Amerika'ya serpiştirilmezden önce gerçekleştirilmiş olan bu kilise bütün ötekilere örnek oldu. Bayrağı mimarlardan heykeltraşlar devraldı. Önce, Campania'da, antik heykelleri taklit ederek başladılar işe; İmparator II. Friedrich'in heykellerini, Augustus'unkiler gibi defne dallarıyla süslediler. Ama bağımsızlıklarını kazanmaları çok zaman almadı; önce Piza, daha sonra Roma ve Etrüsk heykel sanatından doğmuş Toscana heykelciliği (ama onların özgür evladı) sonunda Giotto'yu yarattı, ki İtalyan ulusu onu, "Greklerin resim sanatını Latinlere" aktardığı için kahraman olarak kutladı – Giotto, resim sanatının, İtalyan resim sanatının üç yüzyıl boyunca Avrupa'da en önemli sanat dalı olarak kalmasını sağladı. Tüccar, *condottiere* (paralı asker), girişimci, kendi şansını kendisi yaratan, damarlarındaki kandan başka babalarına hiçbir şey borçlu olmayan, aynı yolda gidebildiği

kadar ileri gitmekten başka düşüncesi olmayan bir toplum için miras sözcüğünün kullanılması ne kadar uygun düşer? Soy zinciri, art arda gelen aynı nitelikte kuşaklar demek, belki daha doğru olur. Geçmişin, şimdinin ve geleceğin, yaratıcı akımın dengeli sürekliliği içinde kaynaştığını Roma'dan, Campidoglio Meydanı'ndan başka nerede açık seçik görebiliriz? Michelangelo, Marcus Aurelius'un bronzdan atlı heykelinin çevresine yapacağı düzenleme için kolları sıvadığında, antik çağdan o güne kalmış olanları kendi keyfince yorumlar, ama düzenlemesini yapacağı alanın bir müze olmayacağını, bir meydan olacağını ve kendisinden sonra gelecek insanların burada politikadan, ticaretten, aşktan söz edeceklerini aklından çıkarmaz. Rönesans dönemi İtalyası için klasik İlkçağ, içine yeniden girilen bir ev oldu; bir süre terk edilmiş, sonra geri dönülüp kepenkleri açılan, içine yeniden havanın ve güneşin girdiği, herkesin keyfine göre yerleştiği, ocağın yeniden tutuşturulduğu, bir köşede açık bir kitabın unutulmuş olduğu, yeniden boyanan, çiçekleri budanan bir aile evi.

Oysa florinin su gibi aktığı, ipekle dolup taşan, İzmir'den ve İskenderiye'den gelen malları satan *fondachi*'lerden (mağaza) geçilmeyen kalabalık kentlerin İtalyası, Türklerin baskısına dayanamayan Bizans'ın yıkılması sonucu çok kısa sürede o kadar zenginleşti ki, Avrupa'daki her prensin sarayına ve alışveriş merkezlerine kültürünü ve yaşam tarzını benimsetti. Sanatçıları, bilginleri, müzisyenleri, politikacıları ve bankacıları, süs eşyası satan tüccarları Avrupa'nın her yanına dağıldı. Jean le Bon'un, VI. Charles'ın Parisi yüzünü İtalya'ya dönmüştü: Boccaccio'yu Fransızcaya çevirmiş, Venedik doğumlu kadın şair Christine de Pisan'ı bağrına basmış, Toscana'da yapılan ilk perspektif araştırmalarına kulak kabartmıştı. İtalyan modaları, İmparator V. Charles'ın oturduğu Bohemya'dan, Papaların yerleştiği Avignon'dan, Petrarca'nın Avignonu'ndan, Simone Martini'nin, Viterbolu Matteo Giovanetti'nin geniş çaplı süsleme çalışmalarını yönettikleri bu kentten başlayarak her yere o kadar yayılmıştı ki; bu sayılanların ardından yine aynı kente gelen Kuzeyli ressamlar ve Aix'li usta Enguerrand

Charenton, bu renkli dünyayı yalnızca onların gözüyle görüyorlardı. Jean Fouquet ve Dürer eğitimlerini tamamlamak için Alpler'in ötesine gittiler. Napoli'yi ya da Milano'yu ele geçirmeyi düşleyen prensler İtalya'ya üşüştüler; oradan, Haçlılar gibi kucak dolusu elyazması, sanat eşyası ile geri döndüler; Léonard, Amboise' de öldü. İtalya büyülüyordu. Avrupa'yı bütünüyle özümsenmiş bir İlkçağ'la senli benli kılıyor, eğitiyordu. Her yerde örnek alınıyor, kortejlerde, bahçelerde ve balolarda, tanrılar, kahramanlar, azizler ve saray dalkavukları yan yana görülmeye alışılıyor, Kilise'nin ve dinsel otoritenin düzenlediği törenlerde yerlerini alıyorlardı; öte yandan, ne biri, ne de öteki Cicero'nun retoriğinden, Ovidius'un mitolojisinden istedikleri gibi yararlanmakta duraksama gösteriyorlardı. Edinburgh'tan Viyana'ya, Saint-Petersburg'a kadar Akdeniz zevki; sevimli, büyüleyici bir Akdeniz'in zevki o zamana kadar hiç bu ölçüde canlılık kazanmamıştı. Yunanistan göz ardı edilmiyordu. Fakat Venedik, Napoli, Roma, operaların, maskeli alayların, sanat eleştirisinin mihrabı haline gelmiş tapınakların ya da tavernaların, çeşmelerin çevresinde düzenlenen bayramların Roması ön plandaydı. Eli açık, geveze, sofu, ama her zaman capcanlı Roma.

Birden her şey değişti; yeni bir bilimdalı doğmuştu; bu, bütün bilgilere ait öğelerin dökümünü çıkaran, onları düzenleyip sınıflandıran arkeolojiydi. Bir ad: Winkelmann, Papa Hazretlerinin antikacısı. Bir tarih: 1764. O güne kadar İlkçağ hep kardeş gibi yakın olmuştu; ama işte artık araya mesafeler girmiş, mumyalaşmış, dokunulmaz hale gelmişti. Ölüydü. Artık bir bilimin, bir tekniğin nesnesinden başka bir şey değildi; Pompei'de, Herculanum'da yapılan kazılarda artık başeserler keşfedilmiyor, bayağı, yok olduğu andaki haliyle donup kalmış bir taşra Roması ortaya çıkarılıyordu; en sıradan, soyluluktan en uzak yönünü sergileyerek bir anda neşesinden, sevimliliğinden, yücelticiliğinden uzaklaşıp gerilere giden, tarihin derinliklerindeki yerini alan bir taşra Roması. Bi-

limsel araştırmaların ortaya çıkardığı villalara, bakımsız evlere, içinde yaşandığı günlerdeki görkemi yeniden kazandırmak, kazılardan çıkan nesneleri yeniden parlak takılar haline dönüştürmek artık kimsenin aklının ucundan geçmiyordu. Yüzyıllar boyunca yapıldığı gibi, onları yeniden kullanılır hale getirmeyi kimse düşünmüyordu. Bu kalıntıların yeri müzeler, vitrin içleriydi; uzaktan gözlenmeleri için etiketlenmeleri, kataloglanmaları, incelenmeleri gereken nesnelerdi onlar. Bitki, kelebek koleksiyonlarında olduğu gibi kurutulmuş nesneler.

Yağmalama henüz sona ermedi. Değişen yalnızca amaç, hem de bütünüyle. Lord Elgin, üzerindeki frizleri ve metopları kolaylıkla çıkarabilmek için Parthenon'un baştabanını söküp parçaladığında, amacı bunları yeni bir kapıya gömüp yerleştirmek değildi. Bu parçalar, Londra'da bilgi adına dikilmiş bir anıtın soğuk salonlarında buldu kendini. Bundan böyle, restore etmek, yeni bir işlev kazandırmak üzere tamamlamak, günün zevkine uydurmak değildi sorun. Tam tersine, başını koparmak, yapılan ilaveleri söküp atmak, rötuşları silmek, sonradan vurulan boyaları kazımak, parçalara ilk yapıldıkları biçimleri vermek, zamanın bozucu etkilerinin izlerini ortaya çıkarmak, hatta bu bozulmaları belirgin hale getirmekti. Böylece, sanki cömertlik döneminden cimrilik dönemine geçilmişçesine, klasik Akdeniz'in mirası özenle istiflendi. Buna karşılık, koleksiyonlardaki parçaların ve arkeolojik sitlerin resimleri, oymabaskılar aracılığıyla giderek daha çok gözler önüne serildi. Antik sanatın arıtılmış biçimleri zanaatçılara kendini daha güçlü olarak kabul ettirmeye başladı: Antonio Canova ve Thorvaldsen döneminde, kendilerine imparatorluk kenti havası kazandırmak isteyen kentlerde, Pompei havasına girmek isteyen yapılarda örneklerini gördüğümüz, bütünüyle kemer, kemeraltı, korniş öğeleri üzerine kurulmuş bir kentçilik akımı doğdu. Fakat bir ölü katılığından kurtulamayan bu sanat, kendine rakip gördüğü yapıların katı bir uzantısından başka bir şey olmadı. Soğuk malzemeler, keskin açılar, yeni üsluplara özgü düz çizgiler. Ağırbaşlılığı, inzivayı dışavuran örnekler. Bunların ardından da, bundan

böyle ölü diller olarak kabul edilen Latince ve Yunanca eğitiminin, bir öğretinin katı alıştırmaları haline dönüşmesi geldi. Eskilerin söylemi artık özgür ve sevecen bir insancıllığa özlem uyandırmıyordu. İnsanları erdemli olmaya çağırıyordu. Baş eğme gereğinden, benimsenmesi gereken düzenden söz ediyordu. Plutarkhos'u okumak, Akdeniz'deki imparatorlukları yeniden kurma ve zor kullanarak insanları katı kurallara baş eğmeye zorlama düşüncesini doğuruyordu. Böylece, Akdeniz'in geçmişinde bir seçme, bir ayıklama yapıldı. Ve bu eğilim, yaşamın zevkleri üzerine ahlaklı, baş eğen, bütünüyle aynı düşünce çevresinde yoğunlaşmış bir toplum projesinin perdesini yaydı – tıpkı okulda, kışlada, modern hapishanede ve hastahanede olduğu gibi; Ledoux'nun, Ar-c-et-Senans (Kraliyet tuzlası) için tasarladığı dairesel kamp projesinde olduğu gibi; bu toplum, oturduğu yerden her şeyi gören, her şeye karışan, herkesi baskı altında tutan bir efendinin gözetimi altında olacaktı. Aydınlanma Çağı'nda Akdeniz'in mirasını yeryüzü yaşamının içinden çekip alan ve onu müzelerin içine, bir eğitim sisteminin içine hapseden bu kopukluğun süregelen çizgisini, birdenbire ortaya çıkan Mussolini Roması'na kadar uzatalım. Bu Roma, en eski Hıristiyan bazilikalarının, Bramante'nin, Bernini'nin, barok süs maskeleri Roması'nın karşısına, mezarların sessizliğinde, çenebaz bir emperyalizmin boş ve bıktırıcı söylevlerini veren, her türlü yaşam biçiminin üzerinde en gerçek baskıyı gerçekleştiren içeriksiz bir mimarlığın gülünç siluetini dikmişti.

Bizim çağımız, biliyoruz ki, bu sahte Akdeniz'i reddediyor. Latinceden o kadar inatla vazgeçti ki Roma kilisesi bile kutsama törenlerinde bu dili kullanmayı bir yana bıraktı. Doğrusu, ukala ve soğuk bir İlkçağ öğretisine karşı duyulan tiksinti kısa sürede kendini gösterdi: Bu duygu, Avrupa'nın Fransız Devrimi'nden ve Napoléon macerasından bıkkınlık getirerek eski düzeni yeniden kurmaya girişmesinden önce gerçekleşti. Roma anıtları yerine gotik katedralleri restore etme girişimi ve romantizm akımı bu tiksintinin ifadeleri oldu. Avrupa, karmakarışık hale getirilmiş bir doğa içinden geçip gerçek harabelere doğru ilerlemek istedi; bu

harabeler kazıcılar tarafından bozulmamış, üzerlerinde taşıdıkları tozlardan ve oralarda yaşamış insanların kötüye çıkmış adlarından arındırılmamış olmalıydı. İnsanlar bu kalıntılara adeta ölümden zevk duyarak yaklaşıyorlardı; Shelley'i antik Roma'daki boş mezarlara uzanmaya iten işte bu duyguydu. Akdeniz, aslında, insanları kendine bağlamayı sürdürdü. Fakat 19. yüzyıl, bilmecelerle dolu, tutkulu bir Akdeniz'e yönelmeyi yeğledi; bu Akdeniz, üzeri oyma taşlı mezarlardan çıkan ve filologların çalışma odalarını dolduran ganimetlerin Akdenizi'ne benzemiyordu. Firavunlar dönemi Mısırı'nın gün ışığına çıkması, yazısının, inanışlarının, ulaştığı bilgi düzeyinin gizi, bir süre için öteki Akdeniz'i gölgede bıraktı. Daha sonra gözler, bağımsızlık savaşı veren Yunanistan'a, yani Türk dünyasına, Ingres'ın tutkunu olduğu haremlere, Delacroix'nın yaşayan Yunanlılara ve Latinlere nihayet rastladığında çok şaşırdığı Mağrip'e döndü. Yeni güzergâh Paris'ten dosdoğru Kudüs'e gidiyordu; yalnızca Akropolis'te, kemerli kapılar önünde düşünceye dalmak için mola veriliyordu. Doğu'nun yolunu tutan –ya da oraya gidiyormuş gibi yapan– bütün yolcular, Gérard de Nerval, Gustave Flaubert, André Gide, bütün bu insanlar neyin peşindeydiler? Zevk peşinde özgürce koşmanın, yoksun kaldıkları şeylerin kafalarında yarattığı düşlerle uyuşan manzaraların, yaşam biçimlerinin, düzenin kendilerine zorla kabul ettirmeye çalıştığı yapmacıklı, kemikleşmiş, itici örneklerde eksik olan yaşam sıcaklığının, titreşiminin, antik olanın akademide aldığı biçimden kaçışın, ayrıca resmi sanatın evirip çevirip önlerine yeniden sürdüğü şeylerden kaçışın peşindeydiler.

Giderek güçlenen bu eğilim her şeyi, Nietzsche'nin peygamberliğini yaptığı, ressamların da ilk tanıkları oldukları kültür krizine sürükledi. Akdeniz bu insanlara ölçü, düzen, uyum dersi vermeyi sürdürdü. Renoir, Cennino Cennini'yi araştırdı, Cézanne'ın istediğiyse "büyük klasik peyzajlar" gerçekleştirmekti. Bununla birlikte ne biri, ne de öteki Belvedere Apollonu'na döndü. Cézanne, şö-

valesini konusunun önüne yerleştiriyor, Renoir, İtalya'nın yaşadığı ilk rönesansın bolluğu içinde özgürce yarattığı fresklere el atıyordu. Ve Van Gogh'un Arles kırlarında, Matisse'in Collioure'da, Braque'ın Estaque'da keşfettikleri şeyse, taşkınlıktı, aşırılıktı. Akdeniz yaklaşık bir yüzyıldan beri kendisini gözleyenlere, umut öncülerine şiddet dolu yüzünü gösteriyor. Renkleri solduran güneşin ateşi; Adonis bahçesinin kokularının yoğunluğu; kuru taşlar üzerinde esen rüzgârın ve fırtınanın şiddeti; gri-beyaz acımasız bir ülkede; sessizlik ve yalnızlık içinde; koyu, çıplak ve insanlara yoksulluğu öğreten bir denizin kıyısında sütunlar halinde yükselen kapkara çalılar. Akdeniz'in bu yeni çehresinden, Soulages'ın resimlerindeki çıplak yapılar çıkıyor. Picasso'nun büyük tiyatrosunda gördüğümüz, denizdeki fırtınalarla eğilip bükülmüş, ellerini, kollarını, başlarını sallayan büzülmüş acı simgeleri gibi. André Masson'un "Massacres"ı (Kıyımlar) gibi. Bize kalan o eski mirası hiçbir zaman reddetmedik, ama onun karanlık yanında kalmayı yeğledik. Edebiyatın ve söz sanatlarının doruğundaki Yunanistan'ı sevmiyoruz artık. Kan ve ölüm kokan çekiyor bizi, diyonizyak olan; korkunç mağaraların, mitosların, Herakleitos'un, Minotauros'un Yunanistanı; yaşayan Yunanistan; gerçek olan, binlerce yıldır keçileri boğazlayan ve aç, sarhoş olarak ikonaların arasında, büyülü sözler eşliğinde dans eden Yunanistan çekiyor bizi. Güneş – ama trajik güneş. Bayram – ama halkın bayramı. Akdeniz – ama buruk ve baş döndürücü Akdeniz. Yoksulların Akdenizi.

—

Fernand Braudel

Akdeniz
Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras

"Bu kitapta gemiler yol alır; dalgaların şarkıları sürer gider; bağcılar Cinque Terre yamaçlarından Cenova Rivierası'na inerler; Provence'da, Yunanistan'da zeytinler toplanmıştır; Venedik'in durgun sularında ya da Cerbe kanallarında balıkçılar ağ çeker; tekne yapımcıları, vaktiyle yapılan teknelere benzer tekneler yapar... Ve biz yine, onlara göre, zamanın dışında olduğumuzu fark ederiz.

"Giriştiğimiz deneme, geçmişin ve bugünün sürekli karşılaşması, birinden ötekine sürüp giden bir geçiş, açık yürekle çağrılan iki sesli, sonsuz bir türküdür. Bu diyalog, birbirine yansıyan sorunlarıyla bu kitaba bir ruh verirse, amacımıza ulaşmış olacağız. Tarih, çevremizi saran ve bizi işgal eden bugünün sorunları –hatta kaygı ve sıkıntıları– adına geçmiş zamanların sürekli sorgulanmasından başka bir şey değildir." – Fernand Braudel

Bir Metis klasiği olan Akdeniz, Fernand Braudel'in yönetiminde, okura Akdeniz tarih ve coğrafyasını okumanın zevkini tattırmak için hazırlanmış özel bir edisyondur. Braudel'in makaleleri dışında uzman tarihçiler Roger Arnaldez, Maurice Aymard, Jean Gaudemet, Piergiorgio Solinas ve Georges Duby'nin katkılarını içeren kitabı geçmiş yıllarda "Mekân ve Tarih" ile "İnsanlar ve Miras" başlıkları altında iki ayrı cilt olarak yayımlamıştık; bu üçüncü basımda ikisini tek ciltte topladık. Akdeniz'i yeni kuşaklardan zevkle okuyacak okurlarımız olduğunu biliyoruz.

Metis Tarih Toplum Felsefe
ISBN-13: 978-975-342-625-1

9 789753 426251

Metis Yayınları
www.metiskitap.com